

האדומים בא"י

ער

"סראיא בת השד הרע" לאמיל חביבי
 "לורקה" - הביוגרפיה
 "ספרות אז, כאן ועכשיו" לגרשון שקד

פסטיבל עכו 93

יופיע בקרוב:

רות אלפרן בן-דוד היכל בנייה מאוחרת

שירה בשלה, כנה. הוויית חיים מרתקות הנחשפות באומץ לב.
הזיכרון – מחבר את העבר להווה ויוצר תלות הדדית בין השניים.

יופיע בקרוב:

רותי מן הבית ממול

שירת אהבה עדינה. תמונות נוף ונפש בצבעים דקים המגלות תנודות-
רגש דקות ביותר. ספר לאניני הטעם ולאובהי השיר העדין, המדייק
והנבון.

8	רות לאופר על "הצגת יחיד" ליאיר לפיד
8	שמראל שחל על "גומת הכרית הריקה" לפנינה פרנקל
10	רות לאופר על "להתראות חיי" למשה בן-שאול
10	לאה גלזמן על "אזכר טחב אהבה" לרחל פורמן אלבו
11	שמראל שחל על "להוציא את עצמי מן הסבל" לראובן בן-יוסף

מסות

30	יעקב זילבר: רק"ח – עלייה קצרה וירידה מהירה
34	לאון זהבי: קומוניזם 2000

תיעוד

38	מסמכי הקומינטרן
----	-----------------

מאמרים

12	ידידיה יצחקי: אלף לילה בחוף אכזיב – על "סראיא בת השד הרע" לאמיל חביבי
14	חיה הופמן: חופס גלים מנוסה בים הספרות – על "ספרות כאן ועכשיו" לגרשון שקד
18	לאה גלזמן: בין אהבה אפלה ותוגה שחורה – על "לורקה" בין הביוגרפיה
22	ידידיה יצחקי: כיצד אפשרית ביקורת ספרותית – על "הטקסט המוסף" ליפה ברלוביץ; על "משא ועיון" לאברהם הגורני-גרין

רשימה

6	נגיב מחפוז: לקראת חיים חדשים
---	------------------------------

תיאטרון

26	עימואל שן: על מחאות שהתיישנו ושוליים שנעלמו בפסטיבל עכו 93
----	--

אמנות פלסטית

28	זיוה רון: גדול מקומי או קטן עולמי על תערוכות במוזיאון רמת גן, מוזיאון תל-אביב ובייב ראשון-לציון
----	--

מדורים קבועים

39	חצי פינה: רוני סומק
5	לפי שעה: יעקב בסר

שירה

7	אדמיאל קוסמן: שירים
7	אורי יזהר: שיר
9	תמר זכריה: שירים
9	עודד פלד: שיר
15	עמוס נכון: שיר
16	עודד סברוליק: שירים
16	רות לאופר: שירים
17	חגית בת אליעזר: שירים
17	איתי זוטר: שירים
21	רותי: שירים
39	אריה איסר: שיר
41	גד יעקבי: שיר

סיפורת

40	רות נירהוד: תאונה
42	אלישע פורת: איל צעיר בירושלים
48	רון ביברמן: תסמונת דאון

תמונת השער: האדומים בא"י ראה עמ' 30 ועמ' 34

✂

לכבוד ת"ד 16452, ת"א 61163
הנני מבקש להיות מנוי על "עתון 77"
לשנת 1993/94

שם ומשפחה _____

כתובת _____

טלפון _____

מצורף בזה שיק על סך 100 ש"ח עבור 11 גליונות, כולל משלוח

חתימה _____ תאריך _____

שנה י"ז • גליון 165 • חשון תשנ"ד • אוקטובר 1993 • 12 ש"ח

ITON 77

Literary Monthly
Editor: Jacob Besser
Managing Editorial Board:
Shimon Ballas, Sasson Someth,
Ziva Shamir.
Vice Editor: Amit Israeli-Gilad
Management and Graphic Design:
Michael Besser

כסיוע: משרד החינוך והתרבות, המועצה לתרבות ול-
אמנות הסתדרות העובדים הכללית, המרכז לתרבות
ולחינוך
המערכת והמנהלה: טל': 5619879, ת"ד 16452 ת"א
המערכת אינה עונה בכתב על פניות כותבים ואינה
מחירה כתבי יד אלא אם צורפה אליהם מעטפה
מבוללת.
חומר יש לשלוח רק בדואר רגיל, כשהוא מודפס
ברוח כפול על צד אחד של הנייר. פגישות עם
העורך רצוי לתאם מראש

גרפיקה ממוחשבת: דפוס מופת-רחמין בע"מ
לוחות: אורניב

עתון 77

ירחון לספרות ולתרבות

העורך: יעקב בסר
חברי המערכת: שמעון בלס, ששון סומק, זיוה שמיר
עורכת משנה: עמית ישראל-גילעד
ניהול ועיצוב: מיכאל בסר
ניקוד: שמראל רגולנט
איור: מיכאל בסר
מועצה המערכת: יצחק אורוורן-אורפ, גילה בלס, נתן זן,
א.ב. יהושע, רוני סומק, צבי עצמון, עודד רבין,
ש. גיורא שוהם, אנטון שמאס.
המ"ל: אגודת הסופרים ואמנים לקידום הספרות
והתרבות בישראל - עמותה

רן כוחן

חבר הוועדה המרכזת של ההסתדרות, יו"ר מועצת המנהלים של בית-לסין, יו"ר המרכז לתרבות וחינוך של ההסתדרות

הפעילות החינוכית - תרבותית במגמת עלייה

ליד 1941, חבר קיבוץ צורעה. ד"ר לכלכלה בינלאומית ויחסים בינלאומיים.

בוכארה, הודו, ולהקות ערביות ודרוזיות. מדור אחר במחלקה עוסק בטיפוח ריקוד העם הישראלי באמצעות סדנאות למדריכי ריקודי עם וייעוץ מקצועי. גם לגבי הזמר העברי שזכה בשנים האחרונות לתחייה מחודשת, מקיים המדור ייעוץ מקצועי בנושאי ניצוח ורפרטואר.

תחום התיאטרון מתבטא היטב בקיומו של "בית לסין" שסווג על ידי ועדה מיוחדת מטעם משרד החינוך, בין חמשת התיאטראות המובילים בארץ. לאחרונה נכנסה מנהלת חדשה לתיאטרון – ציפי פינס, ויחד עמה אנחנו מצפים לתקופת פריחה בהמשך להשגיו המשמעותיים של המנהל היוצא – צחי בקר.

עד אציין את "מכון אבשלום" ללימודי ידיעת הארץ. ככלל אנו מקווים להמשיך ולהרחיב את פעילויותנו לקראת 1994. מדובר בפעילות במאות דרכים – סדנאות, תיאטרון, חגיגה, סימולציות, הרצאות פרונטליות, ימי עיון. אנו פועלים גם במגזר הערבי. ישנן פעולות ייחודיות, למשל, "השכלת יסוד" – שירות שניתן על-ידי האגף לקידום לימודי נשים במגזר הערבי והדרוזי, כשהלימודים הם אחד האמצעים שמסייעים לאשה הערביה להגיע למעמד שוויוני יותר מול הגבר.

קיימת הערכות לקראת השלום: בהסתדרות הוקם צוות משימה שנועד לבחון את כל הנושאים והדרכים בהם יכולה ההסתדרות להשתלב במסגרת הציפיה להסדרה שלום עם הפלסטינים בפרט, והעולם הערבי בכלל. חלק מההערכות נוגע ישירות ליחסים הדדיים בין האיגודים המקצועיים הפלסטינים ושל ההסתדרות, אך גם בתחומים של חינוך ותרבות אנו צופים אפשרויות לקשרי גומלין וליצירת בסיס משותף שבו ניתן יהיה להציג בפני הציבור הפלסטיני מעט מהתרבות השכנה, ולהיפך. בכך אנו מקווים לתרום להסרת הסטריאוטיפים הקיימים בשתי החברות ש"נידונו" לחיות האחת ליד השנייה, לעתיד לבוא. ■

בזמן היותי מזכיר הקיבוץ הוצע לי להשתלב במסלול ציבורי פוליטי. כעת אני מסיים את הקדנציה הראשונה. בנוגע לתפקיד המרכז לתרבות וחינוך, הרי שהוא מבטא השקפת יסוד כי ההסתדרות, מעבר להיותה חברת עובדים וספק שירותי בריאות, לוקחת חלק פעיל גם בצד החינוכי והתרבותי של חיי העובד, בתחומים ובאמצעים שונים.

אנו מקיימים מכללות לגימלאים המתקיימות כמעט בכל יישוב בארץ, פעילות פופולרית הנמצאת במגמת התרחבות, מ-90 ל-105 מכללות, מתוכן כ-10 בהתיישבות העובדת.

כמו כן, אנו מקיימים מכללות לוועדי עובדים בהן אנו מכשירים עובדים ופעילים בוועדי עובדים במפעלים, להתמודדות אנטליגנטית ומושכלת עם מעבידיהם. לקראת 1994 מתוכננת 80 מכללות מסוג זה.

בתחום ההשכלה, קיימת גם מסגרת "כלנית" המאפשרת לעובדים – גם ללא תעודת בגרות, ללמוד לקראת קבלת תואר אקדמי ראשון. תכנית זו מבוצעת בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה. לקראת השנה הבאה ילמדו במסגרת פרויקט "כלנית" כ-3500 סטודנטים ברחבי הארץ. המחלקה לחינוך באגף נמצאת בתהליכי התארגנות מחדש עם כניסתו לתפקיד של יצחק שפירא. הכוונה להתמקד יותר בגיוס דעת קהל באמצעות פעולה ציבורית בתחומים שעומדים על סדר היום הלאומי של מערכת החינוך. למשל, יום עיון שנועד בנושא בחינות הבגרות – תועלתן ויעילותן, מתוך נקודת המוצא העקרונית הגורסת שיש לאפשר למקסימום מסיימי כיתות י"ב לימודים אקדמיים, תוך מינימום סלקציות וסינונים. אנו בעד שוויון במערכת החינוך, ולפיכך, נצטרף להסתדרות המורים ולארגוני הורים כנגד כל מגמה להפריט או למסחר את בתי הספר ברוח החלטות ועדת גפני.

המרכז לתרבות ולחינוך עוסק גם בשימור המורשת האתנית של תרבויות ישראל השונות. פעולה זו, בשיתוף עם משרד החינוך, מתמקדת בעיקר בנושא המחול האתני – מתן ייעוץ מקצועי ללהקות מתפוצות תימן, צפון אפריקה, גרוזיה,

השלום בדרך, שוויון עכשיו!?

סולידריות אנושית, ולא נוסח הגבאים והרבנים מן השטעטל. לא העני צריך להתבייש, אלא, החברה המצמיחה עוול ואי־שוויון. אז "שוויון עכשיו".

שוויון עכשיו, גם בהשכלה. גם ברמת בתי־הספר היסודיים והתיכוניים. שוויון עכשיו באיכלוס הכיתות, ברמת המורים, בחוגי העשרה. חוג לקולנוע רלוונטי גם בשכונת התקווה ולא רק בתיכון עירוני ה' בתל־אביב. חוג דרמתי על רמה, מודרך על־ידי במאי מקצועי מגיע גם לבית־ספר תיכון באופקים, בקרית־שמונה ובמקומות אחרים.

אני מדגיש את נושא החינוך, משום שאני סבור שזה יהיה שדה ההתמודדות הארצי עם שכנינו. לא יהיה לנו שום סיכוי להתמודד עמם בגודל השטח, גם לא בגודל האוכלוסייה, גם לא באוצרות טבע. שוב נצטרך להתמודד ברמה האנושית. המציאות במובן הנכון. לא ציון לשם ציון, אלא ידע לצורך סיפוק הסקרנות ויצר הגילוי, חיפוש בלתי פוסק אחר נקודת ארכימדס הנצחית.

זה תפקידו של השמאל בקטע ההיסטורי הקרוב. בתחום המשנה הפוליטית־חברתית יהיה צורך לחזור אל המקורות הקלסיים של מה שהיה פעם שמאל, ואל המקורות שלנו מראשית המאה, לדעתי, דרך שנות־השישים, ולהתאימם למציאות החדשה ההולכת ונוצרת במזרח־התיכון, לקראת מודרניזציה חדשה. על־כן הסיסמה - עכשיו שוויון. ■

יצחק רבין

תיקון טעות

בגליון הקודם, נפלה, לצערינו, טעות בשירו של אריה סיון "ארץ מגולת". בבית ג, בני אלוהים במקום פני אלוהים.

ג

בְּחַדְרָיו שֶׁל הָאֵל הָעֶלְיוֹן
מְרַקְעִים הַפְּטִישִׁים פְּנֵי אֱלֹהִים

אֱלֹהֵי הָאֵשׁ צוֹרֵב
מְכוֹת אֶשׁ בְּכֶשֶׁר עוֹבְדָיו

אֱלֹהֵי הַמַּיִם הַתּוֹבֵעַ מִמְּאֲמִינָיו
לְהִיּוֹת כְּמֵי הַנְּחָלִים אוֹ טוֹב מְזָה
כְּמֵי הַיָּם

ת השאלה הזאת שואל את עצמו, כך אני מקווה, כל אדם שמיקם את עמדתו הפוליטית־מוסרית־חברתית בצידם השמאלי של מתרסי הוויכוח בארץ. עד כה היה ברור - איש שמאל, דוגל בהידברות עם הפלסטינים, בדרך־כלל מתנגד לשימוש בכוח בפתרון סכסוכים בין עמים, גם אם הם ערבים ויושבים במזרח התיכון. איש כזה הפטיר מדי פעם, כמה הצהרות למען הזדמנויות שוות לכל, ללא הבדל גזע מין עדה וכו'.

עכשיו החיים מסתבכים קצת. נושא השלום עבר לידי הממסד. לדרג העליון. יש להודות, שהמשלה הזאת עוסקת בנושא ברצינות רבה. מעולם לא התייחסה ממשלה בישראל, כולל זו של בגין, בכזו אחריות וכזו נחישות, לפתרון כולל לסכסוך הישראלי־פלסטיני בפרט, וישראלי־ערבי בכלל, כפי שמתייחסת ממשלת רבין. וזה כמובן יירשם לזכותה ולזכות ראשה.

האם המצב הזה משחרר את שוחרי השלום מן האחריות לנושא השלום? לא. אנו יודעים ובכך כבר עסקנו במקום הזה גם בגליון הקודם, שיש צורך לפתח קשרים בין העמים שהיו אויבים ויהיו שכנים שוחרי טוב. אבל זו כבר אנרגיה אחרת, וגם השקעה שונה.

השמאל לא ימלא את תפקידו המוסרי וההיסטורי אם לא ימצא לעצמו פוויציה טבעית, הולמת, לשרת את העתיד. והיא כאן. יום־יום זועקת מול אמצעי התקשורת. אני מדבר על ישראל הענייה. ישראל, אני מרשה לעצמי לבטא את המלה, הרעבה המקופחת, החיה במסגרת של משפחה בת שתי־עשרה נפשות, במה שנקרא דירת 52 מטר מרובע, עם ילדים שישנים גם במטבח. ארוחת צהריים היא לא יותר מלחם מרוח במשהו. אין שם טיול שנתי, לא סרט, לא בילוי, לא בגד חדש.

אין גם הרגלי מאבק. אין שם מודעות חברתית; אלה שוליים שבשוליים ולא יגיעו לעולם למרכז. את הנושא הזה צריך להעלות, לגרור אל שולחן הדיונים. זו הבעיה של מדינת ישראל עכשיו. אני מציע לשלום עכשיו סיסמה חדשה: שוויון עכשיו.

המתנה הגדול שאילץ בסופו של דבר גם את ההנהגה הפוליטית שלנו לשנות כיוון לטובת השלום, מסוגל לעשות זאת טוב. להצביע על סדר עדיפויות אמיתי. להוסיף קודם כל לאלה שאין להם.

שהיו הדברים ברורים: באמת ובתמים לא על הלחם לבדו. אבל הלחם, וגם הבשר, וגם החלב, וגם הבגד, וגם קורת הגג, וגם שולחן להכנת שיעורים, וגם ספרים על המדף, וגם תיאטרון שלוש פעמים בשנה, אם צריך אז חינם! גם טיול שנתי על חשבון המדינה. ללא טובות, זאת הסולידריות האנושית הפשוטה, המבדילה את האדם מיצורי טבע אחרים.

המלצות עתונות

לעווין קיפניס: **אוינטערן פיינגבנים** (תחת עץ התאנה) הוצאת ישראל בוך; 1993; 2 כרכים

מעט מקוראו הצעירים של לוויין קיפניס ידעו שסופר הילדים הנודע יצר גם בלשון היידיש הספרים שבכאן הופיעו בשפה זו, ויש בעצם הופעתם, מעבר לקוריוז.

משה אידל: **קבלה - היבטים חדשים**, תרגום: אבראל בריילב; הוצאת שוקן 1993; 434 עמ'

ספרו של משה אידל יסייע לקורא שאינו מומחה להבין את המסורת הקבלית כולה, תוך השוואתה לאספקטים רבים של המחשבה בת-זמננו - כך, אומברטו אקו על הספר (מתוך גב הכריכה). סקירה מקיפה ומרתקת על הקבלה.

אנדרי וונסנסקי: **חפיד**; מרוסית: שלמה אבן-שושן; הוצאת הקיבוץ המאוחד; 1993; 78 עמ'
פואמה על "החפיד הסימפוזיאלי" - גיא הריגה בערבות רוסיה; מקום בו באו לידי ביטוי, אכזריות, חמדנות וחוסר אנושיות קיצוני. בושה ומעוז.

ישראל זמיר: **אבי - יצחק שבשים** זינגר; ספרית פועלים; ידיעות אחרונות - ספרי חמד; 1993; 192 עמ'
תיעוד התקרבות שבין האב לבנו, לאחר נתק של עשרים שנה - הבן, המתער, עם ועל אביו.

ראובן צור: **החליל והקוקיה** - תרגומי שירה; הוצאת הקיבוץ המאוחד; 1993; 240 עמ'

קובץ תרגומי שירה מחמש שפות, של משוררים אירופים מתקופות שונות; מרפתחית - הוגו, ויון, בודלר, רמבו ועוד. שקספיר, ג'ון דון, קיסס, שלי, טיס ועוד - מאנגלית. רילקה, גרופיוס ועוד - מגרמנית. וכן תרגומים מספרדית והונגרית. את תפיסת התרגום שלו, שוטת צור במסה - "החליל, התורזר והקוקיה".

עדי צמח: **סיפורים לא נעימים**; הוצאת הקיבוץ המאוחד / ידיעות אחרונות / ספרי חמד; 1993; 139 עמ'

קובץ הסיפורים מורכב משלוש חטיבות: "מלמטה" "מלמעלה" ו"מהצד" - מכל הכיוונים. ואכן, נראה כי אין מוצא, גיבורי הסיפורים לכוננים במגוון מלכותות; סבך של שקרים קטנים או גדולים, שיגעון, מחלה, מלחמה, השפלה ואלימות. מעט מאוד חסד, אם בכלל, ניתן למצוא בסיפורים, שהם - כפי שהובטח - לא נעימים.

יוסף גורני: **מדיניות ודמיון**; הוצאת יד יצחק בן צבי; 1993; 244 עמ'

תכניות עתידיות של מנהיגים ציוניים

אנדריאס פלגר, אבא קובנר, נלי זקש, ארנולד שנברג: **זר הנך - ניצול מוארשה**; הוצאת שוקן פרוץ 1993
תמונות שירים ומוסיקה (תקליטור) עם סקסטים מאת יהודה עמיחי, יהודית הנדל וחיים נול ומבוא היסטורי מאת ישראל גוסמן. ערך: אוליבר קוהלר. הקובץ (במתכונת אלבומית) הוא סמל לאנושיות, לחיים המתאפשרים למרות הכול. "ספר זה נוצר מתוך כמיהה ליום שבו תהיה קדושת זכויות האדם בחזקת ערך מובן

נגיב מחפוז לקראת חיים חדשים

מי שמאמין שאנחנו נמצאים על סף עידן של שלום כולל וצודק, רשאי עתה להיות אופטימי עד-בלי-די. מדובר על עידן שרבים מבני האזור הזה התאוו אליו זמן רב, והלא הסהם אשר ידעו את עומק הטרגדיה שבה שקע אזורנו, והזדעזעו למראה הקורבנות הנוראים שהוקרבו בחומר, ברוח, בקניינים ציביליזציוניים.

היום נשמע ברמה קול התבונה, וציווי המציאות פועלים את פעולתם. ההכרה ההדדית בין הפלסטינים והישראלים מתקיימת, והצעדים למימוש שלום-של-אמת נעשים בזה אחר זה. אינני טוען, שכל זה יתקבל בהסכמה כללית ובלא הסתייגויות. והלא התמודדות הנמשכת זה יובל שנים, לערך, אינה מסתיימת בקלות כמעין "סוף מאושר".

הן בצד הערבי והן בצד הישראלי קיימת תערובת של מתונים וקיצוניים, מימין ומשמאל. לפיכך, יהיו מן הסתם אי-הסכמות וסתירות. מה שחשוב הוא שרוב יתמוך ויצליח, והשאר יופקד בידי הזמן, שכן ימים יגידו מה יתרונותיו של ההסכם ומה מעלותיו - דבר העשוי לשנות את דעתם של המסתייגים ולהעבירם לצד המסכימים. אני מאמין שהזמן הוא מנהל המו"מ הסופי, והוא אשר יאמר את דבריו המפרידים בין עידן היסטורי אחד למשנהו.

יש להבין ששלום של אמת מתחיל ביחסי אנוש, ומשתקף באמצעות דיאלוג בין שתי ציביליזציות - מפגש בין שתי תרבויות ושיתוף פעולה כלכלי ומדעי. בכך יתאפשרו הפיתוח והקידמה שאזורנו ראוי להם.

על כל מדינות ערב, ויהא יחסן להסכמים החדשים כאשר יהיה, לעיין מחדש בהוויתן באותה מידה של תבונה וריאליזם, ולחדש את מדיניותן על-פי האילוצים החדשים ולאור עקרונותיו של העולם החדש.

(רשימה זו הופיע ביום ה, 15 אוקטובר 1993 ביומן הקהירי "אל-אהראם". מחברה הוא גדול סופרי מצרים, חתן פרס נובל לספרות בשנת 1989)

מאליו: כרכי ארנולד שנברג.

מה סיפור שלך; ערך: משה רוז; הוצאת הסדרה הלבנה - עם עובד; 338 עמ'

אנתולוגיה של סיפורים אמריקאיים משנת ה'60 והשבעים; שישה-עשר סופרים, ביניהם - ג'ון בארת, סוזאן סונטאג, דונלד ברטלמי ועוד, מנציגי הדור המורד בורם המורדגיסטי בספרות - חלקם מנציגי הפוסטמודרניזם. ערך והוסיף אחרית דבר והערות: משה רוז.

כובוסנסקי, וייצמן, ובן-גוריון - לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי. דרך התכניות הדמיוניות מתאפשרת השוואה בין גישות ציוניות מימין משמאל למפה הפוליטית.

גרשון שקד: **הסימורה העברית**; 1880-1980; הוצאת הקיבוץ המאוחד / כתר; 437 עמ'

הסימורה העברית במאה השנים האחרונות: תמורות, התפתחויות, קבוצות ואסכולות תוך קשר להיסטוריה חברה ותרבות. נקודת המבט מתעשרת מעצם המרחק בזמן.

רחל פולמן: **אוזב טבח אהבה**; הוצאת ספרי עתון 77; 1993; 56 עמ'

שירת אהבה עזת ביטוי וחושנית; נובעת מיסודות הרגש והקיום הקדומים - דם ואש, לידה ומוות. "אין זו שירה שכלתנית איפוא, זו יותר שירה יצרית, ספונטנית, מפגינה אינטליגנציה טבעית, כנות, אומץ רוח וביטוי נועז" - ככתוב על גב העטיפה.

אבנר הולצמן: **הכרת פנים**; מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי; הוצאת רשפים; עיריית חולון - האגף לתרבות; תשנ"ד; 256 עמ'
ברדיצ'בסקי - יצירה, תפיסות אסתטיות, מערכות יחסים אישיות וספרותיות, מאבקים והשפעות. בספר נעשה שימוש בחומר ארכיוני שלא היה ידוע עד-כנה.

אייל מגד: **כרכוסה**; צד התפר, הוצאת כתר; 1993; 265 עמ'

מלחמה ואהבה. קולות דיאלוג בין גבר לאשה שווים בשתי תודעות של כובשים מגלומנים: היטלר ופרידריך ברברוסה. מקוטע אך סוגסטיבי.

ג'ון אוארכ: **כדיחה**; הקיבוץ המאוחד / ידיעות אחרונות; ספרי חמד; תרגום: ישראל מאיר; 1993; 204 עמ'

דוד גורדון מאמץ לו את זהותו של גרובסקי, ימאי פולני שנהרג בהפצצה. כך הוא חומק מגטו ורשה ומי עד סוף המלחמה. מערכות יחסים ארעיות בצל המלחמה. מרתק.

רנה לי: **עגנון והצמחונות**; הוצאת רשפים; 1993; 285 עמ'

עד היום התעלמו, כמעט לחלוטין, הביקורת והפרשנות מההיבט הצמחוני של עגנון. רנה לי מוכיחה בספרה, כי להיבט הצמחוני השלכות על כלל יצירת עגנון, והוא מבטא תפיסות פילוסופיות, מוסריות ותורניות. זווית ראייה חדשה ליצירתו ועולמו הרוחני של עגנון באמצעות דיון טקסטואלי יסודי.

גיל הראבן: **ארוחת צהריים עם אמא**; זמורה-ביתן; 1993; 159 עמ'

תשעה סיפורים שהם מסע מרתק ומגוון בין מקומות, זמנים, טיפוסים וזוויות ראייה (נשות - בדרך-כלל). מסע של מצבים משתנים - בין חיוך, תמיהה, געגוע, הפתעה, פחד וגם צער. נוגעים ללב, במיוחד, שני הסיפורים "העתידניים" "צער" ו"בלינד דייט".

שולמית גלבע: **השקר הכיעני**; הספריה החדשה; הוצאת הקיבוץ המאוחד / ספרי סימן קריאה; 1993; 175 עמ'

ארבעה-עשר סיפורים קצרים, נקשרים לרומן על-ידי המקום; מושב שיתופי כושל ומיוגע. תככים, הזיות וקשי יום מתערבבים בתלומות. מציאות מתערבבת בכדיה. באופן פרדוקסלי, מחזקת הבדייה את תחושת כובד המציאות - ההרוסה, הרוחשת

אשר רייך: **עובדות בדיניות**; ריתמוס / סדרה לשירה; 1993; 79 עמ'

ספר שיריו העשירי של אשר רייך. מסע אל ילדות בעולם חרדי - "רדוף צללים. רדוף שחורים", ונסיגות פריצה וצמיחה לעולם שונה.

ערב חג

טקס הבגרות שלי בכפר

מן היער פרץ העוף ותפסנוהו, באלות,
גרזנים. מנופפים בבהלה בשתי זרועות על הבית,
כמגנים. אחותי צעקה ואבא אחז במפרקת, אני גרון
ונרגרת, כבצבת בתוקה לפתוהו זרועות, ומלקו
במשיכה אחת את ראש העוף הענק.

שלעלע עוד, ולחלח בעצב, ונענע
כלפינו בטלטול הראש, בהתרסות
צוית, במנוד כרבלת.

סבתא שלי, הזקנה, הזדרזה וקשרה אותו לעץ הגדול,
שפאחרי האהל. וסבא עמד וברך בקול חגיגי,
ונדיו סוככות על ראשי.

לפי כללי הטקס היה עלי ללמלא
את כף היד בקטרת הריחנית, וליצוק קמצוץ של שמן בבגד
קטן ועגלגל, שדודתי גלפה מעץ קשה. אחי הגדול
קרב, אחז בידיות, שגלפתו בהתרגשות
בין אגודל לזרת,
ואז, רק אז, נפנה סבי למלאכתו.

סבי נופף, כופף, צופף, במרץ רב,
את הנוצה שבירכתי העור. דחק
את קנצותיה לאחור, ושבו, משף מלמטה את בליטת הזנף,
ושוב חצה, מצץ, קצץ, ועוד בקשני אחריו לחזור

בנעימה רכה על נוסחאות הלחש.
ובידי כלים גדולים, כבדים, כמטילים.
דיבקים ומגאלים. שישמשו לערב כלי
הקדש בתחנות הפומביות,
שיערף הכפר אל האלים.

להוכיח זכרותי היה עלי קבל עם.
בפני שלושה זקנים שנקראו
בשמות תרנגולי הקרב שלנו.
אדם וצבעוני והישיש שבכלם, אשר הובא
באפריון אל החצר, ועל ראשו עטור כרבלת פחלחלה.
היה עלי לטל על זכרותי
אח שמי, שם בית אבי, ושם שבטי,
בסרט דק, ולסובב אותם כמו פתקים
קטנים שהאלים נתנו לי בגורל,
לצרף הכרות קצרה עם כל זקני השבט.
הזקנים מהנהנים ממושבים, הלוחמים קדים, והנשים
מיללות בקול גבוה, אמי ורקה קליות ואגוזים, והילדים
שמסביב, שהעטו אזור קצר מעור קופים על ערוותם,
פצחו בשיר יפה ומנמס,
אשר אחל לי לדרפי
גבורה ואמץ אריכות ימים ותהלת עולם.

אורי יזהר

צמיחת משורר

ילד פרא יוקד בעיניו
ברגבי קיץ פוצעים.
שערו המסתער לצדדים
מרחיקו מחברת ילדים
ובוגדים אל הזיונות שלא
מן הסדר הזה ללכת דרומה
נדידות נדידות, למצא פתח
בחומת ההר, למצא את
המרחב בלב הלב המסגור
ולפרש אותו מלים מלים
מחברות בכריחים.

הצגת יחידים

יאיר לפיד: **הצגת יחיד**; כתר 1993;

אני מהמרת על ספרו החדש של יאיר לפיד, "הצגת יחיד", מהשבוע בחנויות, שיהפוך ל"הצלחה מקומית". יש בו הכול, מכל וכל, ובמיגון הנכון: נשים יפות, אהבות, בגידות, משפחות מתפרקות-מתלכדות, כשברמז עומדת ההתמודדות של גבר כן ארבעים ושתיים עם מחלת הסרטן בה לקה ועם המיתוס הכרוך בה. נושאי הספר בגליים למדי, אלא שלפיד מקפיד לאורך כל סיפורו לשמור על המיגון הנכון. בניגוד לדניאל גורן, גיבור הספר, במאי תיאטרון וחולה סרטן נמלט, מנמע לפיד מתיאטרליות. גם כששו פורצת מהבמה דרך הדלת האחורית כדי ל"גנוב" את ההצגה האמיתית, עומד הסופר הער על המשמר. הוא ממרר להצביע על-כך, ולהוהיר את הגיבורים והקוראים כאחד.

במהלך העלילה הקולחת והמרתקת עולה בעקיפין, אחת השאלות הקשות והכאובות ביותר שנתקלים בה לעיתים מזומנות, מזומנות מדי - רופאים וחולים - "של מי החיים האלה, לעוזאז?". האם וכותו של גורן למנוע מעצמו טיפול שירפא אותו? האם היתה לאחותו של גורן זכות להתאבד? האם לרופאים ישנה הזכות לכפות על חוליהם טיפול כדי שהחיים יהיו, האשה, הילדה, בדומה הואות?

לד"ר תובל אין הרהור שני. דניאל גורן אליו הוא מרגיש קרבת אב, סובל ממחלה שניתן לרפאה. רצונו של דניאל, אולי גם כבודו כאדם, אינם מהווים כל שיקול בהחלטה, שהיא מקצועית גרידא: יש להציל את הבחור, ובכל מחיר.

הוריו הגרושים של גורן מגיעים לאותה החלטה, אך ממקום אחר לחלוטין. התאבדות בתם ליה הותרה בהם את האשמה הבלתי-נמנעת כי לא עשו די להצילה. כפי שאומר עקב (האב) לדניאל ברגע של קרבה ביניהם: "אני נכשיתי עם ליה, ומאו, כל מה שאני יכול לחשוב עליו זה שאני לא יכול להיכשל גם אתך... אני לא רוצה להיכשל שוב. אני לא אעמוד בזה" (עמ' 53). ואכן, בפשטות ובבגרות של גיל שבעים ואחת, ובנכונות של מי שאין לו מה להפסיד, הוא יוצא למלחמה שקטה על חיי בנו הבמאי, שבורח ממחלת הסרטן, לביים את מותו ברחובות פריס.

אשתו היפה של גורן, היא סיפור אחר. אצלה בולטת האמביוולנטיות. לא רק שאין היא כוסחת כוחה לכפות על בעלה לקבל את הטיפול הכימותרפי, היא גם אינה משוכנעת בצדקתה של אותה כפייה. אמנם הוויתור של דניאל על הסיכוי לחיות הוא, (בהכרח), סוג של בגידה

בה ובילדתה (על הבגידות עם נשים אחרות תמיד ידעה לסלוח לו); אך מעבר לכך, הוויתור מותר סיכוי מסוים עבורה, להשתחרר מדמותו הכריזמטית, המשתקת, המתחרה, של בעלה.

בלחץ המשפחה המפורקת למדי, שהתלכדה לצורך הענין, יוצאת אה פוגשת אותו בחברת פסיכולוגית תמהונית, שספק יש לו, ספק אין לו, רומן אהה. מובסת היא נוטלת את מיכלי בתה, וחוזרת ארצה, היישר למיטתו של הבמאי המתחרה אריק קוק. כמו דניאל שבורח לפריס, בורחת אה לביתה, לנשיותה, למקצועה. אבל באיזו דרך "הפוכה" מחזירה לה מחלתו את האוטונומיה - את ה"אני" העצמאי שלה, ובסופו של דבר גם את דניאל בריא יותר בגופו ובנפשו.

דניאל אמנם מבס את הסרטן, אך בכוחם של אחרים. גם לו אין תשובה לאותה שאלה בגלית פשוטה "של מי החיים האלה?" והוא נכנע להם. לא מנצח, לא מנוצח, אפילו לא מביים. דניאל נכנע להיותו אני, ואפשר שהוה הניצחון שלו.

לכל אורך הספר מוליך אותנו לפיד בעדינות, ברגישות ובתבונה, על הגבול הדק שבין החיים לתיאטרון. ללפיד דווקא יש תשובה: החיים הם לא תיאטרון. התיאטרון הוא של "אף אחד", וכל אחד יכול לביים אותו אחרת. החיים הם של "כל אחד", אם כי, גם אותם יכול כל אחד לעצמו, (במידת מה), לביים אחרת.

הספר עשיר בתפאורות, עשיר בשיחות רבות משמעות, עשיר בשתיקות, עשיר בשחקנים ובשחקני משנה. הצגת היחיד היא לא בהכרח זו של דניאל, גיבור הספר. ההצגה היא של כולנו: "כל העולם במה וכולנו שחקנים". אלא שלפיד בספרו זה מצליח לשמור על הטעם הטוב. הבגליה לא בגלית מדי, הדרמה לא דרמטית מדי, העומק לא עמוק מדי. זה, כנראה, מה שאנחנו צריכים, לעתים שכיחות, בחיינו. וזה מה שאנחנו מקבלים מספרו המעניין, הקולח, נטול היומרות של יאיר לפיד. הטעם הטוב נ ש מ ר !

רות לאופר

קיום לא פתור אבל שירי מאוד

פנינה פרנקל: **גומת-הכרית הריקה**; ספרית פועלים; 1993; עמ' 64

פנינה פרנקל, דוקטור לפסיכולוגיה התפתחותית-חינוכית, תסריטאית ומגישת תכניות בטלוויזיה החינוכית, בוגרת אוניברסיטת תל-אביב בתולדות האמנות, בוגרת מכון-אבני לציור-ופיסול... (כל זה כתוב על עטיפת הספר) - היא בראש וראשונה משוררת. יחסה לשירה הוא כה מהותי עד כי "עטפה את עצמה בשתיקות - - בשפה שאיש לא / למד / לקרוא" (השיר הפותח) ו"מאחורי כל משפט זועקה כוונה אחרת / יותר קרובה לדברים האמיתיים"; "המלים היו מסרבות להימצא" (עמ' 59) וכשנסאפו, היו "כסוללות חול, מגינות מפני גלי החיים / עצמם" (עמ' 60). פנינה פרנקל לא היתה "כמו נערה / הנתפסת במבוכתה / ומתפשט פינה סתמית / כדי לחמוק" (עמ' 11); היא חיכתה כמה עשרות שנים כדי לבסא את אמיתה בספר שיריה הראשון, והקורא זוכה בספר בשלו: "בקיץ, התשוקות שלך מבשילות, עד להיפקע" (עמ' 15). כל שאגרה בתוכה בשנים הארוכות האלה, פקע ופרץ בצבעים עזים ובר"יחות ניחוח וטעם החמצה מתוק.

הקשר לאמנות הצבעים והציור ניכר ביותר: שמונה צבעים הונחו זה על זה, כדי להציג את האשה המלאה וההיחידית של עטיפת הספר, מעשה ידיה של פ. פרנקל עצמה. המשוררת-ציירת זומינה בזה את הקורא להפשיט אותה, צבע אחר צבע, ולהגיע עד מבוכי נפשה המעורקלת. אכן, נפשה הפשוטה מתחבטת במבוך, כשזאת מחפשת אותה בתוך הספר, היא "ישובה בתוך מסגרת המתכת / ומכחול של פיקאסו זורם בתנועתה - אביל אפילו ידו (של פיקאסו) שנתארכה מאוד / קצרה / מלכסות את הפה הקעור עד קריעה" (תמצות עמ' 66); "כבר קרו כל הסיפורים המצויירים בנפיש הרוקים של סוטיץ - אך היא (עצמה) עדיין מחפשת את פיסת השקט / סביב האדום המשוגע / שבפינת התמונה, למעלה" (מתוך עמ' 17). מעמוד לעמוד, היא "נצמדת כשקמית אל קירות מטים לקרוס" (עמ' 8) ו"מנסה להמשיך את עצמה / בשרכוטים של ליאונרדו" (עמ' 50) או "בתמונה / שצולמה במצלמה של פול מאגריט" (עמ' 40); היא "מחפשת כיוון בציור של אָשר" והפרספקטיווה שלו המהממת בכובי יעדיה, נתפשת על ידה בשתי ידיים מצירות / ומצטיירות / זו על ידי זו" (עמ' 39). היא "אורבת לקראת התנופה הגדולה, הבוגדת בסימטריות ושוברת את המגמה המונוטונית" (תמצית עמ' 33) וב"שקט הסוער - - היא נוגעת לרגע בקווי המתח ומלטפת רישום

מוקדם של עצמה" (עמ' 38). במעבר מן הצבעים אל הצלילים, היא "שומעת לפתע, תו-סיום חסר" כמו "קו סיום לא גמור על ציורי כדים" (עמ' 12); היא "משמרת בצליל את / הרטט שיפעים את מיתרי / ערוותה" ו"הד תופים קדומים / נעור בגופה המסורף" (עמ' 17). מכאן, אל שירת אהבה חושנית: "אצבעות ידיו, החופרות גומות בעורף / ושירגי תאוותי - - אל שורשי גופך / המסתיימים בלהט / בתוכי" (עמ' 16). ואהבת-נפש סוערת: "הגֵּלָה נא מתוכי / ואמצע כך תמיד עוד (עמ' 18).

ואולי אפשר גם לומר: הרי זה "פנתיאיזם", "להתקנא בחכמה רבת גלגולים / של עלה קטן", מלאת "הגעועים מאחורי ההרים" ומול הולעים: "מאיימים ליפול, כפי שבא לידי ביטוי במיניאטורה בת עשר שורות, ב"גוף עין-גדי" (עמ' 13), או בסביעתו של האני החולם בטבע הארץ הוא, ב"שדות שבעמק" (עמ' 14).

הפרק המוקדש למשפחה רווי בכאב הגורל והשואה. הדימוין הביולוגי הנורם הוא ב"כתמי העצב החוסים של אמי" ו"תבנית כף רגלי - בה אני נושאת פְּעָמֵי צעדי של אבי, כְּהַד תמיד". (עמ' 23). האב והאם הגיעו עמוסים, אך הוויתור צו-שכחה, "והם קוראים: לנבור! לנבור! לנבור! ולא למצוא דבר" (עמ' 27). תמצית ירושת נוודים "המעבירים "תסריט של שגרה כבדה" אל "דור המשך", הם כותרים של שירים (עמ' 31-26). "הסיפורים של הוריי מחשלים בי מבנים של הבית ההרוס בטילי הסקאר הנופלים ליד חלוני, ואני משתדלת לא לפגוש את הפחד בעיניו של ילדי הצעיר, העומד מאחורי" (עמ' 30).

אני מדלל את עוצמת הכאב, כשאני מעתיק אותו משירי הספר אל שורות הרשימה הזאת. בספר יש "הרבה עודפים של חלל וכוח" וגם סוג של שטשוש בין גוף ונשמה, מיווג של רוח בחומר, כמו "מטען-יתר בסיסה הביתה, שאינו אלא מועקה של סיפור כבד" ושל "הנשמה שניתן להותיר בין הסדינים" (עמ' 58) וב"גומת-הכרית הריקה" (עמ' 44),

צלה מורד". לא כל שם אקוטי ומונח טכנולוגי צריך להיות מפוענח בכוכב שצנח מגוף השיר אל שורת ההערה שמתחת לקו. יש חן שמור ל"צפנת פענח". טוב להשלים עם "שלל מדומה" (עמ' 32) ולשמוע שחיקה של דגים כ"עוצמה של מעמקיים" (עמ' 44).

■ שמואל שתל

הרציני של חיפוש ותקווה, מתח ואכזבה ו"השלמה עם קיום לא פתור". ובכל זאת, מי שלא היה ברובע "להידפאנס" שבפאריו, לא יזהה "מול מזדקת-המים של אגם" את הצייר אגם. גיין קלי אינו מרקיד אותי בשיר בגשם, וב"שומר הרוחות", איני מכיר את הנער השחור מגיניאה-החדשה שהגיע אל גני-וורסאיי, "גזומי כל

היא נושאת אותה "כרוח טובה / שמרחפת לקראתה על פני המים" (עמ' 54). למרות הידע הרב המציף את שירתה של פ. פרנקל, "שרשרות החכמות של ה-D.N.A (עמ' 25), תפעול המחשב בפקודת RUN (עמ' 9), "האצבע של 'הנס הקטן' / שחוסמת סכרים" (עמ' 54), שירתה היא לירית במובן

שעליה נקרא שם הספר. המוחשות בת-ימינו, "מוסך של ידן" ו"היכלי פאראגי, נמשכת אל הקדמונות התנכית" - כמו כושי לעורו ונמר אל חברבורותיו". פנינה פרנקל יודעת "אחרי שבע שנות 'לאה' / לבוא ב'חלל', ולהגיע בסוף ספרה אל הראשית של "בראשית ברא". שירתה כבדה "כחושך על פני תהום", אך

עודד פלד

שבתי ליער

לישראל אלירז

6	תחת הסלע שם ישבתי סביבי ארבעה בלבים, נוכרים במרבדי אצטרבל	1	שבתי ליער לאחר העדרות, לראות: הקלו פני העלון
7	לימיני, לא הרחק, סכת שומר רעועה: סככת פח בלב הסבך	2	שבתי ליער בעקבות שמועה: בעכי ארנים הרף נסלה
8	וממול בקצה המדרון עצי זית משתאים בקצה חלקת שדה קטנה	3	שבתי ליער לשעה קלה: גזעים מטלים לארץ, ענפים יבשים, מתפצפצים למגע
9	בצהרי יום ששי שמש בער, אחר כך העריב אוסף שלמת אור	4	ונרגעתי. ההרף: עפר, שכיל גישה למקרי שרפה (לא כביש מהיר רב-מסלולי מכאן לבית זית הסמוכה)
11	שבתי ליער וכלפי אחי: שתי עינים מביטות נכתן	5	ועוד נוכחתי: החיים מדיקים מכל שמועה הנה, עוד היער על תלו עומד. עבדה
12	ובתוך, מאחורי קלפת המצח: פתם ירק במורד גבעה	10	ובאה שעה דמומה. לבד מעדת צרצרים קולנית לקבל פני שבת הפיה

תמר זכריה

בקשה לשקט

עץ ומאחוריו סערה
עץ ומאחוריו ענן דק כחלום
שער אשה שחור יונק ממימי העץ
ופרקי אצבעותיה כמו פרקי ענפיו.
אחר-כך רעם אופנוע
ומנועים טסים, כצלקות-פתאום, בשחור הכביש
אני מבקשת לשמוע
תמצית שקופה של רעש
מאחורי חלוני

שכנתי שעזבה את ביתה
אחרי שנים ארכות
פגשה בי בחלום, כדי לומר
שעדין הכל כשורה.
בביתה עומד פוכב גדול ואפל.
בדלתו מתעבות התמונות, גוף אדם וראש חיה
נוסעים זה אל זה, באור הצהב.
כאשר ירד הגשם,
נגע גם בחלונותיה.
המים העירו את חיות הבית
המטכנות, את נחשי הסתיו,
את הפוכבים המחברים
את ביתה העליון
אל ביתי הנח, אל שערי הנפתח.

קונכיה הפוכה על שלחן קטן,
עיני הפוכות מקרקעיתן כלפי מעלה.
אמי יוצאת ועורה זורח,
אז מעמק שנתי אשה מנשקת
נגד הזמן, מנשקת אותו בהכרה חדשה
ואני עוצמת עיני מפני האור הרב
של העין השלישית הצלולה.

משה בן-שאוּל: להתראות חיי-ביוגרפיה-יומן בלוז, הוצ' רדיעות אחרות: ספרי חמד; 1993

קשה להגדיר את הספר הזה. גם לקרוא אותו קשה לפעמים. פריס של סוף שנות ה-80 הופכת להיות שטרסבורג של סוף שנות ה-50. דמויות, אירועים, נופים וחוויות "של אז" מתמוגים באלה של עכשיו, ומשטשים לא רק את גבולות המקום והזמן, אלא, ובעיקר, את הגבול שבין שירה לפרוזה. מה שמתקבל הוא מה שמובטח כבר בתחילת הספר: "אני מגסה לכתוב בפשטות. גם לא עלי-פי כללים כלשהם. לכן, הדמויות שיתפורו כאן ואילך לאורכו הקצר, אני מקווה, של הטקסט, לא יהיו "בנויות", "מובנות" או מתפתחות. הן הדמויות שהקיפו ומקיפות את הזמן, שהוא שרשרת פרקים של קסם, תענוגות ומוות" (עמ' 10).

נראה לי שכל אחת מהמלים בשער הספר, לרבות שמו, משמעותיות להבנתו. הספר, אכן, כתוב כיומן שמייצג את העכשיו "פאריס, יולי, 1988..." ועד "רושלים, יולי, 1992", והוא ביוגרפי, למעשה "אוטוביוגרפי" בדרך מיוחדת שהתיאור "יומן בלוז" הולם אותה מבחינת מנגינת הבלוז שהוא מעביר, ומבחינת הזמן שהוא מתרכז בו (סוף שנות ה-50) בהן רווחה מוזיקה זו. זהו, אם כן, ספר של נקודות, הערות, הארות. כמו כן, במידת מה, אנטומיה של התפתחות בן-שאוּל כמשורר וכאדם. הרבה יצירות ספרותיות מאוזכרות בספר. הרבה חוויות של "אז" מסות לעבור החייאה אל הכאן והעכשיו. אלא שמ"אז", מאתם ימי שטרסבורג עטופי הילת הזכרונות כפי שנשמרו בנפשו של הסטודנט הצעיר, חלפו שלושים שנה. עתה הוא דיפלומט מעונב, הקורא את כותרות העיתונים, מתייצב לפגישות ולאירועים, ולא ממש בעניינים. הוא יכול רק לכתוב את "המיתוס" שלו על אותם ימים הרחוקים ממנו כפי שהוא רחוק מהם. כסטודנט, הוא כותב את הדברים שהוא חווה ורואה ונמצא בתוכם. לעומת הכתיבה שלו כדיפלומט מתבגר "על הדברים", בעיקר על הדברים של "אז", תוך ניסיון לתת להם משמעות עכשווית. הניסיון נכשל. שלושים השנים שחלפו פקחו עיניים. הרומנטיקה של הרמן הסה הופכת ל"בלתי אפשרית" ממש כמו האוטנטיביות של החוויות המועלות ברטרנספקטיווה של שלושים שנה. התוצאה היא בעיקר אווירה, שתהליך העברה (טובה יותר או חותה) של חוויות ה-"אז", של דמויות שאיבדו את דמותן, במהלכו מגבש המשורר / משורר, את זו שלו. שם הספר, כאמור, נראה לי קולע ביותר. ב"להתראות חיי" כמו גם בשיבה ארצה בסוף הספר, יש פרידה

בוגרת מסוג אחר של חיים; פרידה ממתוס, ופרידה של אדם בוגר ומפוקח מתאומו הסטודנט התפרן, התמים משהו, הרומנטיקן כמעט ללא תקנה. אלה כבר אינם חייו של הכותב והוא מודע לכך היטב. ב"להתראות חיי" דומה שהוא אומר: "להתראות חיי הם", האחרים; טובים וקשים ואוטנטיים ככל שהיו, אלה כבר אינם חיי: "להתראות, אני רוצה להגיד, למשל: להתראות החיים, להתראות

חיי. אין זמן. אין זמן. יש לרשום את אפשרויות הריצה המהירות, באפלה הזאת, ההולכת ומתבהרת" (עמ' 206). אם כך, אין כל פלא שהפסיקאות האחרונות של הספר (עמ' 206-7) מסכמות (מנסות לסכם) את הדמויות העיקריות שהשפיעו על אותו סטודנט: "עבאס הוקין... מארי מדלן מתה מסרטן... מארי קליר שלי, שערות הקש שלי. שמנמנות וזוהבה, האם הגעת למחוז תפצץ? לא ואני? ואתה? ואתם?" מלבד קטעים נבחרים (כמו רבים מהקטעים המתארים את מארי קליר) החוצים את הגבול שבין פרוזה לשירה, ומעמידים את בן-שאוּל כמשורר בעל ייחוד, בספר, כרומן, אין הרבה. לפרקים הוא אפילו משעמם בהיותו אישי מדי וספציפי מדי למקום שהוא (שטרסבורג), ולזמן שהוא (סוף שנות ה-50), ומי שלא היה שם, לא באמת מבין. מכל מקום, הספר בהחלט מעורר געגועים לספרי השירים של בן-שאוּל, לשורות כמו "תמיד מתחת לכרנו / נח חומר המוות / מוסיקה, לצערנו, ומלים, רוח". (מתוך "השיר "סופרים", כאן תחנה" עמ' 87), שורות אחרות מאותו ספר שירים ההולמות יפה את הספר שלפנינו: "עכשיו משאני כותב יומן: אני משופע בגנבות וציטוטים / מי שלא הפץ בתיאור חיי / ימצא מיומנות במותי / תחושה של אצבעות מהדקות לא כלום / רק חומר דק, מחשבות ציפורים / ודקלום התאריך" ("כאן תחנה" עמ' 114).

רות לאופר

שירה תת-קרקעית

רחל פורמן אלבו: אזוב טחב אהבה; הוצאת ספרי עתון 77; 56 עמ'

בניח שחבצלת היא חבצלת ששפרה את יפיה בחוף ריח אין בשפעה במסרקה רק קוצי בר ריאותיה נושמות את מותה

על-פי "המניפסט הסוריאליסטי" של גיום אפולינו "שירה טהורה" היא זו, שבה מגיעים החלום, ההזייה והמחשבה לידי זהות מוחלטת. יצירתה של רחל פורמן אלבו מהווה דוגמה מרשימה ועם זאת אישית ואינטימית מאוד, לכתיבה מסוג זה. מרבית שיריה הנם בגדר "הטבעות" מילוליות עזות מבט ואסוציאטיביות של שָלל חלומות, דמיונות ורשמים, אשר גם אם מקורם בנתחיימציאות ובסיטואציות קונקרטיות, הם מתגלגלים להזיות שיריות עתירות-צלילים, מראות וצבעים. ואף אם מצויים בשירים צירופים ומבצים "בלתי הגיוניים", לכאורה, נסחף הקורא, הנפתח אליהם אל תוך מערבולת של עולם פנימי מורכב ומרתק, גדוש צפנים וסמלים מוקצנים ללא אפרוריות של גווני-ביניים, ומגלה את משמעותם האנושית והאמנותית. על "קליפות הזכרון" שלה (עמ' 46) חרות דמויות קרובות-רחוקות ואהובות-שנואות, המתוארות במטבעות לשון של "יפי צלול" בלול ב"צפעוניות מבטים", שמעוררים תאוות "נָקם" וכרוכים בכיסופי מוות, שהם הפך האחר של אִמתו. (עין עמ' 17) ב"כף הכפירה", שהיא "יונקת" משד אמה, נטרפות זו בזו חוויות "הקצה" הבסיסיות ביותר של "המצב האנושי"; עקרונות קיומית, "רעב" תוהמי, עוזביות ויתמות רגשית, מהווים בשירים מקור לתחושות מנוגדות של אינ-אונים מתמרד ושל תחושת כוח נבצעת גם יחד. עולם הדמיונות של הכותבת, הזרוע "צפנים מתות" ו"כינים צבעוניות", הוא כל-כולו תנועה מתמדת של סחרור צנטריפוגלי "כלפי מטה", אל מעמקי הטרופ, אף-אם לעתים מחוללים אותה "טרדיגרים" היצוניים כגון מוסיקת הסינרסקי, שירי לָרד כֶּהן, או דמויות ספרותיות נודפות ריח כליון כבובולינה של זורבה (עין עמ' 28, 36, 11). לכן, גם הקריאה הדינויסית, כביכול, "תהייה נשמותינו צרורות בצרור המין / הין / ויוו התנה" (עמ' 33) מתבטלת מכוח הצירוף האוקסימורוני המפתיע. למעשה, היא רוויה בנוכחות הייאוש, והיא מתקשרת ישירות אל פנטסיות מסוג "אֶהָה בְּבִית הַקְּבֻרֹת", כשמו של אחד משירי הקובץ (עמ' 39-40). ההפרדה בין

ה"חיים" ל"מתים" אינה קיימת כאהבה זו, שהיא "צמודה" ו"חונקת" (עין גם בשיר: "צאָרָג אוֹתָךְ" עמ' 45). זוהי אהבה שסועת "פלתיטינה" ונגועה ב"ארבה-הכעס". ה"ריר האדם", הקמי, הנוסף ממנה מתמוז עם צבע עניבתו ה"ארמה" של האהוב "כסוף השער" ולכן ה"קט" מן העבר, אהוב מוחשי ומיתי כאחד. גם "חפן הגעגועים" אינו יכול להוות צירוף רך וענוג, והוא מתגלגל בצירוף של "דיו אָדמה נתות", דיו דמית, דם המלים והשירים, כשם שאף צבע שעה של הוברת בשיר נצבע ב"צבע הדם" אל מול עיני האהוב "הרוצות" לזרם בה (עין עמ' 7, 8, 15, 18, 24, 29, 34).

משחק המחבואים עם המוות מחלחל דרך קבע אל נושא האהבה, המעוצב בשירים כאנטיזה לדימוי האהבה הרומנטי, המתרפק אחורה בנועם. האהבה בשירים שלפנינו נתפסת כמאבק אימתי - "צקלגו", כנפילית וחגיבת, כמחיה וטרופנית, משכרת

מערבולת של עולם פנימי מורכב ומרתק, גדוש צפנים וסמלים מוקצנים ללא אפרוריות של גווני-ביניים

ומפכתה נקשרת ומתנתקת כאחת, ומשקיעה מעיקים וצורבים (עין עמ' 38, 42). בדומה, גם "הפרחים" אינם אובייקט להתענגות אסתטית מקובלת, שכן הם מובלים ומובילים ל"קבורה". מחלומותיה של הכותבת נותנים תמיד רק "צלם" ואָרסם, סמלי האש "המכלה", "הגדולה", הנוצרת ב"משרפות הלבי" רומינגטיים בשירים רבים, והם מופיעים במודגש בכותרת ובגוף הטקסט של שיר מפתח בקובץ "אש סיציליה", שאינו אלא פסיפס מראות וקולות מתוך היצר "האפל" של ה"חיות" (עין עמ' 44). תזונו לרצון לשקוע "עמק עמק", כדי שלא להתערר אל "בלהות החיים, ל"הסית" את הדעת מזכרונות ה"צליבה" ו"העֶקְהָה", לשכוח את "תל האשֶׁלִיָה" האבודה, לברוח מ"חלומות קושמר המהלֶמָה התיא" ולהסתיר מן העיניים את לובנס המאיים בבוהקו של "מקריכי הקיום", כלשון תיאורים ודימויים המופיעים בשירים אחרים. (עין עמ' 7, 9, 10, 11, 35, 42).

הווייתיה הנפשית הכאוסית, שמהותה הקבועה היא הקטטה הפנימית (ראש שבי מבה ב" עמ' 13) מועברת לאש בדימויי האש. היא גם שטופת זרמי מים: "השיטפון הגדול של תאי-המוח" (עמ' 31); זהו מבול של יצירות האחוזה באימת עצמה ואימת קיצה גם יחד. הרישום המינורי, ציור "העֶלְלוֹן הָרֹבֵץ מתחת לגלגלים" (עמ' 31) ממחיש זאת לא פחות מ"ציורי השמן" השוצפים.

גם העימות עם ה"אני מאמין" של הכותבת בשיר ווידויי והצהרתי

(עמ' 43), המעלה את זכר "שער החמישים", ב"הציץ ומת" של ח.נ. ביאליק. רשימתי זאת, רק רומזת על עולם-המסתורין, הגנות במה שמעבר ופשר השואה: "לקרבנות הללו / שקרבו אל האלוהים" (עמ' 45). כמעט ודלגתי על ההומור, המעלה חיוך קריר, כמו "להוציא את עצמי מן הסבל / הבסתי בראי", ואני מוסיף: ומצאתי בזה שם, לספר כולו. ההומור הוא הגותי, כמו "רק האור מוצל", או "הר ומדרון וגיא טרחו / לטעת בנפש רצון לחיות" - - - תחת שינוי מול" (עמ' 17). במובן של "מזלות ברקיע", יש והוא "הומור שחור" כמו "באור המחולק שווה לכל

עולמו של ראובן בן-יוסף, גם אם הוא אסטרונומי, הוא מטפיסי

נפש" של ילדים עוזרים (עמ' 27). על-כל-פנים, ההומור הוא פלח הלימון, ככוס המים משיבת-הנפש. ואילו באטימולוגיה של השפה משתקף נוף הארץ: הקיץ הוא "קץ הנשמה", זה "הקיץ המשמים". קיר הירק מעבר לחלון - - - כמה לגשמים / ולא נואש" עד שבה הגשם, ותקוותו מתגשמת ב"רוחות הגשמה" (עמ' 46). ראשית - השנה "מתפרסמת ברעם / וסוף הקודמת כמו הד אפיל"; כל ההבדל הפילוסופי בין תרבויות יוון וישראל, המסומלות על ידי פרחים ופרות, מצטמצם למושג לשוני, מקורי, "בפרחי-פר" (עמ' 47). אציין את השורה המאגדת את האמונה וארציותה, התקווה והגשמתה, בשורת-שיר: "ברוך הממטיר על הארץ שלום" (עמ' 45).

גם המלחמות נותנות את אותותיהן: יש "התקדמות רכבי השריון / בנוף" ומה "מחכה מעבר לגבעה באופק, המתוארת גבול"; יש "מלחמת המפרץ ומסכות וחופש מחופש...", ויש "תרמיל בלי קליע שהוטל עם הפסקת הקרב", ואפילו נחמה כביכול: "יהי מלה מותכם במי חיינו נמוג" (עמ' 49).

ועל כל אלה, האהבה המיוצגת בפואמה "שמירת הריון", תשעה בתים בפואמה זאת, כנגד "תשעה ירחי לידה" ובכל בית תשע שורות. שורות הבתים לא מחורזות, אך ארבע השורות האחרונות של הפואמה, נחרזות כולן ב"אהבה". אכן, הבית הוא "רק צריף-עץ רועע", אך המרפסת שלו היא "בטון בחוץ" (עמ' 81). זאת המרפסת "שבין פיסת הדשא / לכיפת הכלל" (עמ' 10). "האישי, שם במרפסת" (עמ' 14) מעמיד "סולמות-תכלת על גבי פיגום", לעלות בפגום ו"להיות בגובה בין הבונים" ולהרגיש קולות באבן הכבדה. אלה, "שחיה איש באבן הזמן" (עמ' 16).

שמואל שתל

24, "כי מתוק טוב האור לעיניים" וקוהלת יא, 17, אך "הבל באופק ממול - - בשוב עפר על הארץ"; בשיר הבא: "יובש קוצים בסוף החלו / - חלמנו לפריחה - - בימים שפרחו להם הלאה", בהומור מר, "לאביב הישישים". זה אמנם מוטיב ידוע, "ואין כל חדש תחת השמש", כבר נכתב בקוהלת, אלא שה"מה" מתחדש ב"איך", והיין הישן, טעים עוד יותר ככוס הנוצצת.

"הקוצים בנוסף", שהובאו למעלה, הם "בסופו של הקיץ נוסף" נהדרו עם היעוץ על הסף", כי הקיץ הוא עוד "קץ עוד בלי די" (עמ' 18) בפרדוקס שבו. כל הפילוסופיה הישנה הזאת, נוצצת בשיר דמוי טרצינה, בן ארבעה בתים, בכל בית שלוש שורות, שורתו האמצעית "מברחה" את כל הבית. וכן השיר "המזור", "בשלגי מדבר" (עמ' 44), שכל כוחו "מוחזר" בתרזויו הרעניים והמפתיעים: "במקום שאין" "ריצפה של שן", "השומר ישן"; כך במפורש כתוב ולא כתוב שם; וזה, שיערו נשרף, "עלה אל שמי פתם / בשלגי מידבר ינוחם".

עולמו של ראובן בן-יוסף, גם אם הוא אסטרונומי, הוא מטפיסי. הירח איננו רומנטי - והוא עצמו, הולך, בשיר הפותח את הספר, "אל בית עולמו שהוקם / בים האחרון"; "הנצח מיילל בחלל / באפס מוחלט"; "השמש מהממת את עין רואיה ונכנסת למסיבה בארמון רחוק בלי חלון" (עמ' 23), "מזלות מתעוררים בגלגל / והלילה לוחש מה טוב שבאת" (עמ' 20). זה בעצם פיתוח חדשני של הרעיון השירי-הגותי, מימי ספר תהילים (ח' 4-5): "כי אראה שמיך, מעשה אצבעותיך, ירח וכוכבים אשר כוננת, מה אדם כי תזכרנו". ראובן

ראובן בן-יוסף

בן-יוסף עושה את חשבון-הנפש שלו, כי "עולם המשם / מוליד ומזין ומפרנס וקובר" (עמ' 40), ו"חיי קרחפים על פני מות" (עמ' 45); והו סוד כניסתו ויציאתו של האדם מן העולם הזה, כש"מלאך-אלוהים / מוביל את הגשמות בתוך חומות כלאן" (עמ' 41), דרך "שער שנפתח"

וספונטניים עם מבעים "גבוהים" נמצאים ורטוריים, הכוללים ארמוזים מקראיים ברורים (עין, עמ' 48). דומה, שהשיר המיטיב לבטא בתמציתיות נוגעת ללב ונטולת-איפור את מקום תהליך היצירה ושורשיה בעולמה של הכותבת הוא: גופי / גבעת אינקובטור / ברחמי / מבשילות תולעים / כתנת הלילה שלי / נסחפת אל מצבר / תת קרקעי / שירה / שירה ילדתי / את לא חדלה / להפריח יונים / בראשי" (עמ' 20).

לאה גולומ

מרפסת הבטון של צריף-עץ רעוע

ראובן בן-יוסף: להוציא עצמי מן הסבל, שירים; הוצאת דביר; 1993, 96 עמ'

"התקן עצמך בפרוודור כדי שתכנס לטרקלין", נאמר ב"פרקי אבות"; ראובן בן-יוסף מתקין את עצמו בפרוודור הארוך שהוא הספר שלפנינו. הוא "עומד במבוא המארך - - על סף בית-עולם שיפרח" (עמ' 18) ובית-העולם הוא ה"טרקלין". (בית-עולם, הוא גם בית-הקברות, "הפורח" בסרקום שבו). כאורכו של הפרוודור "אורך הסוד / ובו יהלך בתווך ומראות זוהר חוצות, בינו ובין יתר המראות המדומים". המראה הפכה למראה מדומה, בו הדעה הנסה לשוא לחדור בחיפוש אחר "המשך", הבנה, שבשירים אלה יש צביון פנטסטי וכולטת בהם זיקתה הנפשית של המשוררת ומשיכתה אל נופיו הקסומים של הואדי, מבניו, ובעיקר הדמויות האנושיות שבו. עליבותן אינה מבטלת את חד-פעמיותן המתועדת בשירים (עין עמ' 51 ואילך). לצד שני שירי דיוקן מוקדמים, בולט ביופיו שיר דיוקן חדש ומגובש, המוקדש למשוררת נקאה תורי, ומשקף היטב את טביעת צינה הרקה של הכותבת (עמ' 34). עולם הדימויים בשירים הוא מגוון במקורותיו; הוא נטול מן הטבע הצומח והחי ומן הטבע הוומם, כאחד: גפן ורימון "מקראיים", לטאות, עקרבים נחשים "מדבריים" וקרפדות מאכלסים אותו בממזג פרוע, עם מוטות פלדה, כלי נירוסטה, פמוטות נחושת וחוטי חשמל קרועים. גם לשון השירים הינה תערובת של מבעים "עכשוויים" יומיומיים

למחצה, המודע לעצמו (במהפכת האהבה המתחוללת ב" - עמ' 16). הוא אִמין ומרגש במסריו (אם כי איננו בלעדי לה. מהי הכתיבה אם לא ניסיון ל"איחוי-קרעים" ו"תנאי הכרחי להשרדות" (שם); כלום אין היא מאבק להתגבר על "כאב ההתמצה" ולהסתכל בחיים ב"ראיה מפכחת" ומתוך השלמה, אף במחיר של "אבדן-המתימות" (שם). אמירות אלה, הנובעות היישר מ"מעבדת" נפשה ומוחה של המשוררת, הן הגדר אִבְחָנָה עצמית המזכרת היטב מהתבטאויותיהם של גדולי היוצרים: הוובד הכרתית והתת-הכרתית, הראייה המפוכחת וההווייה, המציאות והחלום משולבים בתיאורים שרירים רבים

בדרך המזכירה לפעמים מצבי חוויה מיסטיים, בתום מסע אל "האין סוף", שהוא גם המסע אל ה"תהו ובהו" (עין עמ' 30). בקובץ שלפנינו כלולים גם אחדים משיירה המוקדמים של רחל פורמן, בהם משוחזרים על פרטיהם זכרונות-ההווי של סביבת ילדותה, ואדי סליב, שבחיפה התחתית. גם לתיאורים בעלי האופי הריאליסטי שבשירים אלה יש צביון פנטסטי וכולטת בהם זיקתה הנפשית של המשוררת ומשיכתה אל נופיו הקסומים של הואדי, מבניו, ובעיקר הדמויות האנושיות שבו. עליבותן אינה מבטלת את חד-פעמיותן המתועדת בשירים (עין עמ' 51 ואילך). לצד שני שירי דיוקן מוקדמים, בולט ביופיו שיר דיוקן חדש ומגובש, המוקדש למשוררת נקאה תורי, ומשקף היטב את טביעת צינה הרקה של הכותבת (עמ' 34). עולם הדימויים בשירים הוא מגוון במקורותיו; הוא נטול מן הטבע הצומח והחי ומן הטבע הוומם, כאחד: גפן ורימון "מקראיים", לטאות, עקרבים נחשים "מדבריים" וקרפדות מאכלסים אותו בממזג פרוע, עם מוטות פלדה, כלי נירוסטה, פמוטות נחושת וחוטי חשמל קרועים. גם לשון השירים הינה תערובת של מבעים "עכשוויים" יומיומיים

אלף לילה בחוף אכזיב

ידידיה יצחקי

אמיל חביבי

אמיל חביבי: סראיא בת השד הרע; ח'וראפייה; מערבית: אנטון שמאס; הספריה החדשה; הקיבוץ המאוחד/ ספרי סימן קריאה; 1993, 169 עמ'

סיפורת הישראלית מתעשרת והולכת זה שנים אחדות בכמה יצירות, מעטות בכמות עדיין, אך חשובות מאין כמותן במהות ובאיכות - יצירותיהם של מספרים פלסטינים ישראלים. זה שנים רבות מתקיים ויכוח על מידת שייכותן של יצירות שנכתבו בידי יוצרים יהודים בלשונות העמים לספרות העברית, אך דומה שמעולם לא עמדה לפנינו שאלה הנוגעת ליצירות שנכתבו בידי יוצרים לא יהודים על נושאים ישראליים בשפה העברית, או שאיכותו המיוחדת של תרגומן לעברית עשויה לשייך אותן לספרות העברית בתקופתה הישראלית. הרומן של אנטון שמאס "ערבסקות" נכתב עברית במקורו, ובכך הוא מהווה תרומה חשובה ומעניינת לא רק לספרות הישראלית, אלא גם לספרות העברית לדורותיה. ספריו של אמיל חביבי, "האופטימיסט" ו"אח'טייה", וכן גם הספר שלפנינו, "סראיא בת השד הרע", נכתבו במקורם בערבית, והם שייכים, לפיכך, לספרות הישראלית הנכתבת בערבית, ספרות הצוברת תאוצה רבה בימים אלה. מאידך, תרגומיו המרהיבים של אנטון שמאס משייכים אותה במידה שווה לספרות הישראלית הכתובה עברית. זו, בשני אגפיה, הערבית והעברית, אינה נחקרת עדיין באקדמיה שלנו במסגרת כוללת. נראה שההיסטוריונים של הספרות העברית אינם יודעים עדיין איך לאכול אותה, ואיזה מקום להקצות לה, אם בכלל. בכל זאת, דומה שהספרות הנכתבת בישראל על ידי מספרים ערבים מבקיעה לעצמה את דרכה אל הספרות הישראלית הקנונית, בעיקר בזכותם של שני יוצרים חשובים אלה, אמיל חביבי ואנטון שמאס. דומני שאין אפשרות להתעלם ממנה ומאופיה הישראלי המובהק, למרות הבעייתיות הרבה, שאין להתעלם מובן גם ממנה, הכרוכה בשיוכה לספרות

אל התודעה הסיפורית בכוחם של "ארבעה אבות הזיכרון". דמותה הקסומה של סראיא, אהבת הילדות של גיבור ספרו של חביבי, עשויה להזכיר בדרכים שונות גם את חליל ועזיז, ילדי הזכרונות של חנה גונן, גיבורת "מיכאל שלי" של עמוס עוז.

גם ב"סראיא" עולה עולם הנועורים האבוד בכוחם של "אבות זיכרון" מסוגה של עוגת המדליין הנודעת של פרוסט, אבל אצל

**המציאות העכשווית
עומדת בקונטרסט חריף
לעבר הקסום, האגדי
כמעט: המציאות
נסתתמו, הנחלים חרבו
והים נזדהם**

חביבי הם הופכים למוטיבים הנשזרים לאורך הרומן, ומקשרים את סיפוריו הרבים לאחדות אמנותית מוצקה. העיקרי שבהם הוא מוטיב המים: הרומן פותח בו - בסיפור הדייג בחוף ימה של אל-זיב. גיבורו של הרומן, עבדאללה הדייג, מהווה השלכה ברורה מדמותו של המספר, ושניהם גוורים במפורש במידותיו ובאורחותיו של המחבר, ומסמלים בכפילותם את הקרע בנפש המחבר המשתמע. הסיפור נמשך והולך אל נחל קורן, כיום

הישראלית. סיפוריו של אמיל חביבי הם במפורש סיפורים ישראליים. הסיטואציה הישראלית היא שהולידה אותם, ובאה בהם לביטוי אמנותי מרהיב ומלא הומור, מזווית ראייה שונה מכל מה שהורגלנו בו עד כה. יש בהם אספקט פוליטי ברור, טורד ומביך ביותר מנקודת ראות יהודית, שאליה אכן מכוון תרגומו של שמאס. אבל אספקט זה אינו מהווה גורם אמנותי עיקרי בסיפוריו של חביבי. "סראיא בת השד הרע", על-אף ההתייחסות הפוליטית המפורשת, עליה נעמוד בהמשך, הוא קודם כל סיפור המוגדר כ"ח'ורפאיה" (מעשייה), ועניינו בחיפוש אחר הזמן האבוד - הילדות והנועורים שהיו ואינם. בעיקרי הדברים, הוא קשור למסורת הארוכה של יצירות ספרות שעסקו בנושא זה, לא רק בתמטיקה אלא גם בתבניות האמנותיות שלו. כפי שאפשר לצפות, הוא בנוי על זרימה תודעתית, המשרשרת את זכרונותיו של המספר כפי שהם עולים בדעתו תוך כדי סיפורם. הזיקה אל המופת של פרוסט עולה מאליה, אך נראה שיש לרומן זה גם זיקות אל יצירות אחרות, בין היתר מהספרות הישראלית החדשה. הוא עשוי, אולי, להעלות על הדעת את "קייץ בדרך הנביאים" של דוד שחר - המספר על ירושלים של ילדות שאיננה עוד - העולה

נחל כזיב, שבעבר היה נושא את שפעת מימיו אל הים בחוף אל-זיב, כיום אכזיב. הוא מזכיר את המעיין הנסתר במורדות הכרמל ומעיינות רבים אחרים, את הבריכה העגולה שלרגלי תל-אל-סמכ, הוא תל שקמונה, בה נהג גיבורו להשתכשך בימי ילדותו ונעוריו עם סראיא, את נחל האהבים שבכרמל הנשפך אל ימה של חיפה, את נחל אל-נעאמיין הוא נחל נעמן, ואפילו הים השחור נזכר כאן. המים ממלאים את דפי הרומן מהחל עד כלה, וכן שוכני הים, דגים שונים, מדגי מאכל קטנים ועד כרישים ודולפינים.

כך גם מוטיב ההר: מהר הכרמל שלרגליו נולד המספר (אם כי משפחתו באה משפא-עמר) והמונפור שבנחל קורן בהרי הגליל המערבי, ועד הרי רודפי בבולגריה והרי סטרה בסלובקיה, וכן הרים שבאגדה ובדמיון.

מוטיבים אלה ואחרים הולכים בעקבות מוטיב החוט: קצה החוט פוקח בראשית הסיפור את עיני הגיבור לראות ולשמוע את צלילי מלחמת לבנון, בהם ראשית כל בסלעים עם הדג שנתפס בו, ומזכיר את חוט הטייאה שנתל והיה לחבל עבה שהפך להר גבוה וטירת קסמים בראשו, ומתחלף בשתי צמותיה של סראיא, בת הדוד, בעזרתן נמלט הגיבור פעם ופעמיים אל החופש.

החוט, המים וההר, ומוטיבים הנקשרים אליהם, מעלים בזכרונו של המספר ובזכרון גיבורו את סראיא בת הדוד, אהבת ילדותם ונעוריהם. היא מופיעה בתעוץ הדמיון של המספר וגיבורו, בין סלעי הים וגליו ובין ההרים, היא נכרכת בחוטי החכה והטייאה כדמות ערטיאלית מרומן רוחות אנגלי, היא עולה בזיכרון בדמותה של בת הדוד שהייתה, אולי, דמות של ממש בילדות, ומתגלגלת בדמותה של צועניה יפה ומסתורית, הנושאת פרחים ופירות בסלה. כמוה גם אביה של סראיא, הדוד איברהים, הבא והולך, מופיע ונעלם, ונושא בדמותו את מיטב זכרונות ילדותם של המספר ושל גיבורו. הזיכרון הריאלי מתחלף בזכרונות שבדמיון, באגדות ובמעשיות ספרותיות.

הדמיון מעשיר את המציאות ומעלה אותה לדרגת מיתוס, עולם של אגדות על עבר שהיה ואיננו עוד, ורק צללי זכרונותיו משוטטים עדיין בין ההרים והגלים.

המציאות העכשווית עומדת בקונטרסט חריף לעבר הקסום, האגדי כמעט: המעיינות נסתתמו, הנחלים חרבו והים נזדהם. אמנם, ההרים נשארו במקומם - הכרמל מתואר כשור רובץ המצפה להודמנות להלום בלוחם השוורים המתגרה בו, ויש לו סבלנות "כסבלנותם של הערבים", אך יצרות הכרמל, מעיינותיו ונופיו אינם עוד כשהיו, כיוון שהבתים החדשים וטורי המכוניות

מכסים את כל המקומות שהיו פתוחים, שהמספר וגיבורו היו משוטטים בהם עם אהבת לבם הקטנה כשהם חופשיים לנפשם. השינוי בזמן בא לידי ביטוי בשינוי שמותיהם של המקומות, כפי שכבר ראינו. שינוי השם הוא, אכן, מוטיב חשוב ברומן. הוא חוזר פעמים רבות לכל אורכו ובו תלוי עיקר הנופך הפוליטי. הוא מציין שהשינוי הגדול חל לא רק בכוח הזמן, אלא גם בידי הכובשים היהודים, שהכחידו את האגדה והפכו אותה לסיוט, ואת חיי המספר ל"ויה דולורוזה".

האגדה היא אגדה מודרנית, נשענת היטב על מסורות ספרותיות מזרחיות ומערביות כאחד. ברומן עצמו נזכרים "הרוח לבית קנטרוויל" לאוסקר ווילד "אנקת גבהים"

בכיבושו של הכפר אל-זיב ב-1948 יש רק פרט אחד נכון, והוא תאריך כיבושה של עכו

לאמילי ברונטה, "הזקן והים" להמינגווי, "האונברסיטאות שלי" לגורקי, "זכרונות" של טולסטוי, והוא מצטט בהרחבה את משל המערה מתוך "המדינה" לאפלטון, כסמל למצבם של ערביי פלסטין ולתפקידו של הסופר. אך עיקר תשומת לבו הספרותית נתונה למספרי ערב ומשורריה - בטרם האיטלאם, מימי הביניים וכן בני זמננו - ששמותיהם, למרבה הבושה, לא ידועים לי. הסיפורים הקלסיים של "אלף לילה ולילה" נזכרים כאן פעמים אחדות, וכן גם ספר המשלים הידוע "כלילה ודמנה". במידה לא מעטה הולך סיפורו של חביבי בעקבות מסורת ספרותית זו של המזרח, שעיקרה בטכניקת ה"ערבסקה" של סיפור משתרשר, ההולך בדרכי עקיפין ברצף אסוציאטיבי, ומרבה בסיפורי משנה ובדברי חכמה. זיקותיו של "סראיא" לספרות הערבית ולספרות המערב עדיין טעונות בדיקה בידי מי שהוא בר-סמכא בנושאים אלה.

לא נוכל להיתמם ולטעון שצידו הפוליטי של "סאראיא" הוא שולי בלבד. כבר בדברי המבוא הקצרים שלו מבטא המחבר את הכפילות שבדרך חייו כפוליטיקאי וכסופר, במשל על אדם שאינו יכול לשאת שני אבטחים ביד אחת. עם זאת, על מנת שיוכל להשאיר את ספרו בשני התחומים, הספרותי והפוליטי, פיצל המחבר את השלכת דמות עצמו לשתי דמויות, מספר וגיבור הנושאים, כביכול, כל אחד - אבטיח אחד. הצד הפוליטי שברומן מודגש מעצם התרגום לעברית, שכן לגבי הקורא היהודי המשמעות הפוליטית נתפסת כמרכזית וכן כמכוונת ומאשימה אותו ונגדו, גם אם אין היא כה מרכזית לגבי קורא שאיננו מעורב בסכסוך שבאזורנו. אך גם בלעדי זאת, יש ברומן אמירות פוליטיות, חלקן, אכן, מכונן כנגד

נוכחותה של הישות היהודית-ציונית בארץ-ישראל, אך ברובן הן מכוונות כנגד אדישות הערבים עצמם, כנגד אבדן העצות והשיתוק שלקו בו עם "המפץ הפלסטיני" ב-1948. הזכרונות שעולים ברצף אסוציאטיבי בעקבות מלחמת לבנון, בכוחם של "אבות הזיכרון" - החוט, ההר, המים וגורמים אחרים כמו מקלו של הדוד, חושפים לא רק את העבר הנוסטלגי, אלא גם את המחלף הפלסטיני ואת השכחה. מלבד זאת, עולה כאן גם ביקורת המתייחסת לעברו של המחבר במפלגה הקומוניסטית, ביקורת מסוייגת, לא נוקבת.

האמירה הפוליטית המכוונת כנגד הנוכחות הציונית בעולם הערבי, נמסרת ברומן באירוניה דקה וחדה, ועם זאת בהומור אמיתי. צירה העיקרי הוא בהדגשת חילופי שמות המקומות הנזכרים בספר, כאמור. המקומות נזכרים, כמעט תמיד, בשם הערבי שקדם למלחמת העצמאות ("מלחמת שחרור הארץ מתושביה" בלשון הספר), ובציון שמו העברי החדש של המקום, כאות לזמנים החדשים שבאו על הארץ, כמו "נחל אל מוקטע, לימים נחל קישון", "מרג' אבן-עאמר, לימים עמק-יזרעאל", וגם "רחוב אל-ג'יבל (ההר, לימים שדרות הציונות), בפניה הישנה שהוא יוצר במפגשו עם שדרות הכרמל (לימים, הפלא ופלא, שדרות הכרמל)" וכיוצא באלה. יש בכך קובלנה על חליפות הזמנים, אך גם, כהבחנתו של חנן חבר, ביטוי לזמניותה של הנוכחות היהודית. על-פי אמת ספרותית אימננטית, אך בהחלט לא היסטורית, אין הרומן הולך אל מרחקי העבר כדי לגלות שהשמות החדשים של המקומות הנזכרים בספר כבר היו שמותיהם לפני. עיר מולדתה של משפחת המחבר נקראת אמנם שפא עמר בפי תושביה הערבים כיום, אך שפרעם הוא שם העיר לפני, ולא רק "לימים". עבר רחוק זה הוא, ככל הנראה, רחוק מאוד בעולמו של "סראיא", ומידת הרלוונטיות שלו למציאות הפוליטית העכשווית היא אכן בעייתית מאוד. הרומן אף צופן תשובה מוכנה מראש, אירונית וחדה להפליא, לטיעון אפשרי זה בדבר הזכויות ההיסטוריות של היהודים על ארץ-ישראל.

אשר לאל-זיב, הריהו כפר קדום שנוסד כפי שמספרים על ידי הערבים-הכנענים, ושימש בימי הביניים כתחנת מעבר לנוסעים בין עכו וצור... ולא נפל הכפר בידי בני ישראל עד שיצא חודש מיום נפילת עכו בידיהם, בשמונה עשר במאי 1948, והיה כאשר נפל הכפר הם הרסו את בתיו על יושביהם, ולא ניצל אלא מי ששהה אותה עת בסתר השדה, ועל-כן לא נקבר מתחת להריסות. (עמ' 16)

מחבר "סראיא" ומתרגמו יודעים אל נכון שבני צור, מייסדי עיר החוף אכזיב (לימים

תופס גלים מנוסה בים הספרות

חיה הופמן

גרשון שקד: ספרות אז, כאן ועכשיו; עמודים לספרות עברית - עיון, זמורה-ביתן, 1993

רשון שקד, כמו עמיתו דן מירון, נחשבים אצלנו ל"מבקרי צמרת". גם מי שמטיל ספק בכוח השפעתה של הרצנויה על קהל הקוראים הייב להודות שמאמר ביקורת אהרן של אחד משני הפרופסורים במוסף הספרותי של יום שישי, אף שאינו מביא להתנפלות היסטורית על חנויות הספרים, בכל זאת, יש בכוחו למשוך אליהן עוד כמה עשרות קוראי ספרות, שאילמלא אותו מאמר היו נשארים מן הסתם בבית. שקד, העוסק כבר כעשרים שנה בכתיבת ההיסטוריה של הסיפורת העברית החדשה, מצטייר כמי שמחזיק בידיו את מפתחות הקנון של ספרותנו, ומסותיו על סופרים בני זמננו הנכללות בספריו, משקפות תמונה מעודכנת ודי נאמנה של "פני הספרות". מירון מסוגל להפתיע במאמר ארוך ומאלף על ליוזי בדיחי, גיבורת "מקומון" של שולמית לפיד, ואילו שקד, שאף הוא אינו בוחל בספרות טריוויאלית, יסתפק רק בכמה הערות מפרגנות על רב-המכר של עיריית לינור, אך לא יטרח לכתוב עליו מאמר ביקורת.

המעייין בספרו החדש של שקד יגלה מייד את נטייתו של המבקר לשרטט "מפות": מצד אחד בולטת כאן המגמה לעקוב אחר העשייה הספרותית של מספרים "מבוססים" שזכו כבר לקנוניזציה (עמוס עוז, אהרן אפלפלד, א"ב יהושע, יהושע קצנ, ס' יזהר), ומצד שני נעשה ניסיון לסמן מועמדים טריים, העומדים להיכנס בשערי הקנון, אך לא דווקא בנעלי קודמיהם: יואל הופמן, אורלי קסטל-בלום ויובל שמעוני.

שם הספר, "ספרות אז, כאן ועכשיו", מעיד אף הוא על כוונה לפרוש את מפת הספרות. כותרת מעין זו אופיינית לשקד ואיננה אלא וריאציה על הכותרת הפנימית "כאן ועכשיו, שם ואז", הכלולה בספרו "גל אחר גל בסיפורת העברית" (1985). שתי הכותרות מצביעות הן על היקף שבמרחב והן על היקף שבזמן. שקד רומז בהן על איוה מתח שבין עבר להווה, שהספר אמור להאיר אותו. ואכן, הספר שלפנינו אינו מתמקד בתקופת זמן מוגדרת או בדור מסויים בספרות העברית החדשה, אלא מבקש להאיר כמעט

את הרצף כולו. זאת באמצעות המסה ההיסטוריוסופית החובקת-כל, כזו הפותחת את הספר ומנתחת בערך תשעים שנות ספרות עברית ישראלית (הספרות המלווה את המפעל הציוני מימי העלייה השנייה ועד לימי המדינה ולימינו אלה) - או באמצעות עיונים בטקסטים נבחרים. אחדים מן הטקסטים הללו אינם חדשים: הפואמה של ביאליק "מתי מדבר", שיריו של פייכמן, הפואמות של מתתיהו שוהם, "שמחת עניים" של אלתרמן. טקסטים אחרים בהם מעיין שקד הם רומנים שפורסמו בסוף שנות ה-80 ובשנות ה-90, בעיקר על-ידי בני "הגל החדש" וממשיכיהם, אך גם על-ידי המספרים החדשנים, הנגועים בפוסטמודרניזם. ההתקרבות ליצירתם של האחרונים, שעלתה אמנם יפה, לא היתה קלה, כפי הנראה ("אני חייב לומר שלקח לי זמן עד שהתקרבותי לספר זה", מודה שקד בעמ' 308, בהערה גלווית לדיון על הרומן של הופמן "כריסטוס של דגים").

רוב המסות המכונסות בספר נכתבו בשנים 1989-1991, אבל שלוש מהן נכתבו על-ידי שקד הצעיר לפני למעלה משלושים שנה וכונסו לאחר שהמחבר עיבד אותן מחדש והתאימן לתפיסת היסוד שבספר. מסות ישנות אלה, העוסקות בשירה, שאליהן מצטרפות כמה מסות חדשות יותר בענייני שירה, מאירות פן פחות מוכר בכתיבתו של שקד. כידוע, ממלכתו של שקד היא ממלכת הסיפורת, אף-כי גם מן המחזה אין הוא מושך את ידיו, ואחדים מספריו ומחקריו עוסקים במחזה העברי-ההיסטורי והאקטואלי; אולם, נדמה שעל השירה ויתר כליל, והיא נתונה בידיו האמונות של דן מירון. לאמיתו של דבר, כתב שקד כמה מסות מעניינות (אם-כי לא רבות) בענייני שירה. אחת ממסותיו המבריקות בתחום זה היא פרשנותו לפואמה של ביאליק "מתי מדבר", הזכורה לי לטוב מתקופת לימודי באוניברסיטה, כפרשנות הקולעת והיפה ביותר ליצירה גדולה זו של ביאליק. אז, מצאתי אותה בגליונות מצהיבים של 'משא', ואילו עכשיו, היא מונחת לפנינו בספר, ובסמוך לה פירוש מעניין לפואמה מרכזית נוספת בשירתנו, שגם עליה נשברו קולמוסים רבים: "שמחת עניים" של אלתרמן. בנוסף לגיוון הוצרי המתגלה בעיוניו של

שקד בספר זה, בולט כאן, כמו גם בספרים קודמים שלו, המתח שבין ספרות ישראלית לספרות יהודית, או, במלים אחרות: המתח שבין דמות "העברי החדש" לבין דמות "היהודי הישן". שקד מתעניין הן בספרות שעסקה באתוס ההתיישבותי ובספרות הילידית (למשל מחקריו על ספרות העלייה השנייה ועל תודעתם העצמית של מספרים "דור תש"ח"), והן בספרות היהודית (במחקריו על נושא השואה בסיפורת ובספריו על סופרים יהודים-גרמנים ויהודים-אמריקאים). שני הקטבים הללו והדיאלקטיקה המתקיימת ביניהם מיוצגים בספר, אבל מתוך הבלטת היבטים חדשים ותוך גילוי פנים חדשות, שלא נתקלנו בהם במחקרים הקודמים; (למשל, מסה העוסקת בשבירת המוסכמות בנוגע להארתו של נושא השואה בספרות, ומסות על אפלפלד כמייצג הקוטב היהודי, ועל יזהר כמייצג הקוטב הצברי).

דיאלקטיקה היא מלת-מפתח בהבנת המתודה ששקד נוקט בה בתיאור ובניתוח הסיפורת העברית. המתודה הדיאלקטית משוקעת בספריו על תולדות הסיפורת, ובולטת גם בספר שלפנינו, בעיקר במסה הפותחת "אור וצל, אחדות וריבוי", כותרת המציגה מטפורות ומושגים מקוטבים. מסה זו היא, בעיני, הדבר החשוב והמקורי ביותר בספר, ומן הטעם הזה, מן הראוי שהרחיב עליה מעט את הדיבור.

התזה של המסה (ולמעשה, של הספר כולו), היא, תפיסת היצירה הספרותית כמוצר חברתי (אני משתמשת בניסוח התמציתי המופיע בספר קודם וידוע של שקד: "אין מקום אחר" [1983]). תזה זו נסמכת על המתודה שעל פיה אין לנתק את הספרות ממערכות חוץ-ספרותיות, וביניהן מן המערכת החברתית. זו סטייה מן הגישה הפורמליסטית הצרה שאיפיינה את מחקר הספרות אצלנו בשנות ה-60 ובראשית שנות ה-70, שגם שקד היה חלק ממנה, למשל, באיטרפרטציות המדוקדקות שכינס בספרו "על ארבעה סיפורים" (תשכ"ג).

בספר הנוכחי טוען שקד, שהספרות מתייחסת אמנם למודלים חברתיים, אך איננה מעתיקה אותם. אדרבה: במיטבה היא קוראת עליהם תיגר ומציעה מודלים חדשים, טובים יותר, או לפחות, משנה את הקיימים על-פי צרכיה. בספרות במיטבה מתבצע מה

שברגר כינה תהליך של "הערכת עצמנו", ואמנם, שקד מאמץ ניסוח זה ומכתיר את המבוא לספר בכותרת הברנרית "הערכת

שקד

עצמנו בהרבה כרכים", המרמזת גם לשגשוג בסיפורת העברית ולקולות השונים הנשמעים בה היום.

שקד סוקר את הסיפורת הישראלית מראשיתה, ממעוף הציפור, ומתאר את החברה שאליה היא מתייחסת כיישות נפשית שיש בה צד אור וצד צל, כלומר, חלק רציונלי, מודע, מוחצן, וחלק אירציונאלי, בלתי מודע ומודחק. בראשית דרכה, בתקופת היישוב, ניסתה החברה הישראלית לגבש מציאות חברתית חדשה, שיש לה שפת סימנים משלה, על-פי מה שהכתיבה האידיאולוגיה הציונית. הספרות, בחלקה, מימשה אמות-מידה אלה, אבל בחלקה המשובח דווקא האירה את צד הצל, משום שהעדיפה לעסוק בתאוות ובכמיהות המודחקות של גיבורי הדור, שלא עלו בקנה-אחד עם האידיאולוגיה הציונית. יצחק קומר, למשל, גיבורו של עגנון, לא בחר בשפת הסימנים של חבריו הציונים ופנה אל העולם הישן והבטוח של דור האבות. בשנות ה-40, כשבני הארץ נכנסו לספרות, פסקה האידיאולוגיה הציונית להיות אידיאולוגיה מופשטת, והמורשת של "העברי החדש", שההורים יצרו בעמל רב יש מאין, הפכה למציאות. זה היה דור ראשון לגאולה, והספרות שנוצרה אז בידי הבנים, היתה נלהבת להפגין ששפת הסימנים הטרייה אכן עובדת. לא במקרה נוצרה או, בשנות ה-40 ובראשית שנות ה-50, סיפורת ריאליסטית, שתיארה את צד האור. לאחר קום המדינה התפרץ שוב צד הצל, מסיבות פנימיות וחיצוניות. המודל החברתי של שנות ה-40 קרס, מכיוון שהחברה היישובית הסגפנית הפכה למטריאליסטית יותר (מה שגורית גרץ כינתה כ"סתמונת הבוקר שלמחרת"). במקביל שינתה החברה הישראלית את פניה

בגלל העלייה ההמונית, שכללה שרידי שואה ועולים מארצות המזרח. שפת הסימנים של האליטה, של ילידי הארץ, הפכה משפת סימנים מקובלת על הרוב בשנות ה-40, לשפת סימנים של קבוצת שוליים נוסטלגית, ו"העברי החדש" איבד את מעמדו המרכזי בחיים ובספרות.

תחילה נוצרה ספרות אכזבה נוסטלגית, תוך התרפקות על תקופת היישוב, על-ידי מי שמכונים סופרי "דור תש"ח", ואחר-כך הופיעה ספרות שכפרה בנורמות הבסיסיות של המהפכה הציונית, על-ידי מי שמכונים סופרי "דור המדינה" או "הגל החדש". הגיבור האופייני, מכל מקום, השתנה. במקום "העברי החדש", הלוחם, חזר והופיע היהודי הישן, התלוש, האנטי-גיבור: פליט השואה, המזרחי הדפוק, ואחר-כך: היורד, החרדי וכו'. הספרות, במידה רבה, גרמה לחברה לשנות את התדמית השקפית או הפשטנית שיצרה ונאחזה בה בעקשנות. למעשה, מה שקרה הוא, שהן יוהר והן אפלפלד נקלעו למציאות זרה מסיבות שונות. החברה היישובית, שיוהר גדל בה, השתנתה ונעלמה, והחברה היהודית המתבוללת, שאפלפלד גדל בה, חוסלה.

שקד מביא שתי מובאות מעניינות משתי יצירות רחוקות זו מזו: "ימי צקלג" של יזהר ו"שנים ושעות" של אפלפלד, אך באופן מוזר מתברר שנאמרים בהן דברים דומים, שהם מעין "אני מאמין" של הסופרים. אצל יזהר אומרים הגיבורים: "פתאום יתברר, כי הימים היותר יפים שהיו לך בחיים המחורבנים - היו דווקא ימי צקלג"; ואצל אפלפלד: "אלה אינם ימינו היפים. היכן היו? ביערות, יקירתי, ביערות". עם כל השוני שביניהם, יזהר ואפלפלד הם סופרים נוסטלגים, אליבא דשקד, שנאחזים בחוויות המשמעותיות של חייהם, ואינם עוסקים, על-כל-פנים לא באופן ישיר, במציאות הישראלית של ימינו אלה.

משלהי שנות ה-70, ובעיקר משנות ה-80, תורמת הספרות הישראלית, כמו הספרות האמריקאית, להארה פלורליסטית של החברה, וקבוצות השוליים חודרות למרכז, אך לא כדי להקים זעקה חברתית כבעבר. הן תופסות מקום טבעי, וניתן לתאר בעזרת "דמויות השוליים" (שכבר אינן בגדר שוליים), מה שרוצים. למשל, הרומנים החדשים של אלי עמיר ("מפריח היונים") וסמי מיכאל ("ויקטוריה"), אינם מגויסים לעניין הערתי, לעומת הרומנים הקודמים שלהם, בהם ביקש לבטא את מצוקתן של עדות מקופחות בחברה הישראלית.

דוגמה אחרת לתהליך חילופי המקומות שבין שוליים למרכז בספרות הישראלית דהיום, ניתן להביא מסיפור קצרצר של אורלי קסטל-בלום בשם "אומי פה שוף" (פורסם ב"סימן קריאה" מס' 21 ועומד להיכלל בקובץ סיפוריה החדש. הגיבורה, צעירה

ישראלית שהוריה ילידי מצרים, איננה עובדת, ויושבת חסרת מעש על ספסל ברחוב, בשעה שכל אדם "מן היישוב", שמכבד את עצמו נמצא במקום עבודתו. אשה מזוהה, הטוענת שהיא אמא שלה, שואלת את הצעירה מאין היא, וזו עונה, ספק בנימה של אשמה, ספק בנימה של התגוננות: "אינני ניצולת שואה. אבל בזמן האחרון אני חולמת שאני כן". ניצול השואה נתפס איפוא במקרה זה כדמות מרכז ולא כ"אנדר-דוג" חברתי. הצעירה, ילידת הארץ, שחייה "מסודרים" ולא חסר לה דבר, לכאורה, היא-היא בשוליים.

סיפור זה ודומיו שייכים בלי ספק לגל נוסף בסיפורת הישראלית, הבא בעקבות "הגל החדש" של שנות ה-60 וה-70. שקד, כ"תופס גלים" מנוסה, נותן בהם סימנים ומתאר את המעברים, הנזילים משהו, בין גל לגל. אין זו משימה קלה לחוקר - המציאות הספרותית אמנם משתנה, אבל התהליך לא הסתיים, והקרקע מתנועעת מתחת לרגליים. ההתחלה, על-כל-פנים, מצויה בספר של פנינו.

עמוס נבון

מבט אחד עמק בצלום C.T.

לזכר אמי

מול מַפֵּל אור נֶאֱוֹן שְׁזוֹרִם
בְּשִׁבְלֵי חֵלֶב מִתְמוֹסְסִים
לְשִׁלּוּלֵי יָרֵחַ
וּכְאֵלוּ קְמֻצוֹצֵי כּוֹכָב נִתְזוּ
אֶל אֶפְלַת מְדַרְגּוֹת הַעֵצִים
מִחֵלֶב רַחֲמֵי לְהַפְלֵט בְּדֶרֶךְ מְבוֹכֵי הַדָּם
וּלְהַתְנַשֵּׁם בְּחוֹף הַמְהוּמָה
עַל קְיוּמָה נֹדֵד לִי בְּחֵלוֹף שְׁנוֹתַי.
לְחַתֵּךְ לֹא שִׁיַּצְרַח וְיִתְיַהַד לְקִרְאָת גְּדוּל אִם
זְקֵנָה לְעֵיפָה וְיָפָה לְעַת מְצוּא זְקֵנָה
עֲטוּפָה בְּעוֹר נְעוּרֶיהָ
מְסַתְרָה אֲגָרוֹפֵי שְׁחֵלוֹת קְמוּצִים
כְּשִׁבְלֵי לִים מְרַקְנִים.
לְהַעֲיֵף מִבֶּט עֲמַק בְּצֵלוֹם
מְאִיר רַחֵם שְׂרִידָנִי
פַּעַם אֲכַסְנִית בְּנִים בְּרִיאֵי בְּשׂוֹר
וּכְעַת מְזַפְרֵת בְּחִגְיֵי קְרִקְד
טָרִם יִשִּׁיט בְּעַרְפְּלֵיו עֵנָן לְכֹן

עודד סברדליק

הגדשה באלבום תמונות

ניח

בהק

לא מרחם התנה תבקע האילה
ולא מגחלי הכהל תבער הנורית
החצב יזדקף על קרקע לופת ששרשיו בזלת

תהיות האדמה שבניה
מעולם לא ינקו מדדי הזאבה

דמדומי התיכון

לחוסה באלסה

עכשיו מאחר להבין
שכבר מאחר
להבין
שעכשיו כבר מאחר
ובמקדם או במאחר תבין
שהקו שהשחף שרשט
על משטח הרקיע
הוא לכל היותר
הזיון שעניף ברו
באפק התכלכל
לשעת האפס

ניח שבשבריר של שניה
שהיה בעתיד לבוא
עוף לא מגדר
בעמדו על סלע האקראי
ציץ זועם
את זעפו המקרין
מול זמן לא מגדר
שנסוג ממנו והלאה
בצליל ארף ומרטיט
את קולו הנמרט
והזמן נעצר ונדם
והעוף הביט ונפגע
ברגע שהיה ויבוא
והנוף מתמלא נעלמים
והצליל כלא היה
והעוף כלא היה
והזמן כלא היה

הסלע נותר
יש להניח

ללא אב ואם
מולד
ללא אב ואם
אימזו בר-חלוף
מעבר לעין
כח גנוז
העובר ללא רעד
ללא צאצאים
ללא יורש מרשה
ללא קבר עליו
לכבות את יפיו
התדיר

רישום שנימצא בעזבון המשורר

אפלו נשרי / גבורי התהלה / ימשכו אל שלהי הדומיה

רות לאופר

אולי לקצר

מה שאמרתי לא התבהר
אני יודעת, יש למצא אפן אחר
כדי להגיד יותר,
אולי לקצר

זו אינה שאלה של כמות
על משמעות מי מדבר
יש להמציא בדחיפות
לשון אחר
אולי לקצר

את הקיץ שנמתח כמו בזוקה
ורדה על פני העיר הדביקה
בלי כל בונה להתקרב
להחלטה

העין הלבנה בחלקה
שואלת לאישונה עצב
חצב, העט מבקש
את תרטומיו, הלשון
את השפה

להדבר

מה שאמרתי לך לא יתבהר
גם בנבול דורות של חצבים
אין אפנים אחרים יותר
אולי לקצר

פני מי
מעמיקים בתוכי
כמו שירי הקודח
לחפר את עצמו
ונאלם מפחד
דמדומים
ומה פלא, אם כך, שגם הלילה
יגונים וכוכבים
של עיר בשלהי
מתפיפים מול פניו
של צרצר בודד אני
נודד כמעגלי
אהבת לאה

חגית בת-אליעזר

מעמיקה שרשים באדמת ירושלים
ארבים כרגלי סבי וכמיהותיה של סבתי.
נפשי כאן לפני גופי.

גוף צנום טמון
כמעט סמלי
עצמתו עם החיים.

וכשאבי תופס את מקומו
בחכמה ובשיבה
אני קופצת דור.

יצאתי מגוף הורי
משלכת בקיומם המשפחתי
אני תרה בעולם
אחר נפש כמעט שלמה
להסתרג בסיבי הויתתה
עד ללא פרם.

הזמן מצטרב בי
שוקע ומתגבש
נימי הזכרונות מטביעים בו
עקבות של סערות ופיוסים

כמו סריגי מתכות צבעוניות
בלוח שיש חברון
על מצבת סבי

והעמיד מרתק ובלתי משג
ואני מביטה בפני נערים
למצא בהם את בני.

שלושים ושלוש
וחלוף החמרים שלי מתחיל להאט

למה גליתם לי את צפונות גופי
הרי יכלתי לשגשג בתוף בורות נפלאה
ועתה, איך אלד חיים רעננים
בתוף ההאטה

האכל העמק
מאיץ את הבלימה.
הדיצה היא הסוף.

אני
מצבת אהבתנו
שהיתה
יושבת על שפת הזמן
ומחפה לתחית מתים.

אתה
לא קברת צדין דבר.

וכשאתה מחבק
רק את גופי
נפשי מקנאה מאוד
ומתיסרת יותר.

איתי זוטרא

שיר אהבה וכריתה

אגע בך בחשכה כמו עכבר מפקד.
אציץ בך מתוף חורי כצפור ששכחה
קנה וגזליה מעכשיו
אלף ברחובות כגבור מזקן ואדרף רק על
המרצפות שאצבעותיך נגעו בהן
בעדנה מכשפה קוסמת
באוב, מעלה רוחות זקנות, מפחידה הבשר
הענג התלוי ברפיון לחיות
לפני הלדה ורק אז להחליט אם לצאת או לא.

אגע בך באור ואתע. לא דמינתי נשיקות
שפתיה באריכות. חרבי
התריס נפנפו לשלום כצפן סודי של אוהבים,
ילדים שחקו בכבות וילדות
באכנים. רק
הנשימות התיפחו בקצב סדיר. מתי
אדע בזמן זה של השלום לכרע בך
ולתלש את זנבך מאחוריך.

הבל הבלים

מה קצה נפשי בכל ענוגי
הלשון. אלו
יכלתי לאמר את האמת, לראות את
האכנים הנפלות אל המים
בדומיה, הייתי יכול לבשר לעולם שהנה
גם אני קים. ישבתי
וקראתי במכתבי העבר וגליתי את
מה שהיה צפון בהם. נמלא
הלב בגדש אכזבה.

מה קצה נפשי בכל ההבל ורעות הרוח.
יום אחד להיות באמת. לנחות
בין אנשים ולראות עינים בוהקות, גופות
לוהטים ונכונות
להרגיש בפליאה החרשית. מפל
המשוררים ומפל הסופרים גליתי רק דבר אחד.
שצריך לאמר אמת גם כשמשקרים.

על סף מלחמה

השמים קודרים ולעתים פגה
אפוריותם והם
נמלאים באורות ובניצוצות כואבים.
אנשים אינם מבינים לאן
הכל מוביל. וילדים בורחים מבתיהם
שנהפכו לשדה קטל. מלחמה
חדשה מרטיטה הלבבות, מחדשת נעורים
נושנים, מקיפה גאות הלוחמים.
ובינתיים קורסות האכנים ונהפכות לגלי
עצמות גדולים בעמק של כבא.

ורק אנשים בודדים משמיעים קולם.
ורק יחידים מבינים שאין בך פתרון.
לא אתימר להיות ביניהם, לא אנסה להצדיק
הטרוף, רק אומר שאין תקנה
לילדים
ושאיני מבין לאן הולכים החילים.

בין אהבה אפלה לתוגה שחורה¹

לאה גלזמן

לורקה:

מאת איאן גיבסון;

הוצאת עם עובד/ספריית אופקים
691 עמ'

מאנגלית: עתליה זילבר

מפתח השמות והעניינים: יעל
וולדמן

אמן - הצהיר לורקה באחד מראיונותיו - ובייחוד המשורר, אנרכיסט הוא תמיד ... אין הוא יכול אלא להאזין לקולות העולים מתוכו, לשלושת הקולות המצויים: לקול המוות ולתחושותיו המוקדמות, לקול האהבה ולקול האמנות.

איאן גיבסון, היסטוריון והיספניסט ממוצא אירי, הקדיש עשרות שנים למפעל חיים, מעין "אופוס מגנוס" ביוגרפי יומרני ותובעני, המנסה לשחזר ולהעניק פשר לאיחוי הטוטאלי והמושלם בין מרכיבי האישיות, היצירה וההצהרות של "אולי המפורסם והמתורגם שבכל סופרי ספרד בכל הזמנים", פדריקו גרסייה לורקה.

הביוגרפיה הכרסתנית של גיבסון נכתבה במהלך השנים 1985-1987 בשתי שפות במקביל: באנגלית, וביתר הרחבה בספרדית, ובדומה לביוגרפיות אחרות על יוצרים, שהפכו למיתוס כבר בחייהם, היא מתחבטת בין אופיה כמונוגרפיה היסטורית-מדעית, כקונגלומרציה של פרטים המדווחים ומתוארים בדיוק אובייקטיבי, לבין איכותה כנבירה אישית מאוד, רגשנית, מזדהה ומעריצה, שאינה מצליחה לשמור על ריחוק ופרספקטיבה נאותים ביחס לנושאה. אופייני הוא, שהביוגרף, המגיש בג'סטט אצילות ספרדית כל-כך "שלמי תודה" לכל המסייעים לו במחקרו, ממלא לא פחות משישה עמודים בשמותיהם של עשרות אנשים ונשים, שהצטלבו עם לורקה בשלב זה או אחר של חייו ותרמו מהיכרותם האישית או ידיעתם למלאות מחקרו.

ביוגרפיה זו, שלעתים היא, אכן, מזכירה בסגנונה "אינוונטר עובדות", נושאת סימני

זיהוי מדעיים מקובלים כגון מראי מקום רבים, רשימה ביבליוגרפית עשירה ומפתח שמות ועניינים, אך כרוך מאליו, שמאמץ המיצוי אינו הופך אותה, ואולי אף אין צורך בכך, למחקר ספרותי פרשני "נטו" "המפצח" את "מסתורין" הפנומן האמנותי של לורקה בתמציתיות צ'יכובית.

ואם בתרופות עסקינן, אי-אפשר שלא לומר משהו על ריבוי המפתיע של טעויות הדפוס, (אם לא לכנותן שיבושי כתיב ודקדוק), של מספר אי דיוקים כרונולוגיים, ובעיקר של החמצות צורמות אחדות בתרגומים "מילוליים-חופשיים" ובלתי-ספרותיים של הביוגרף עצמו, או, אולי, של המתרגמת שלא השוותה אותן, כנראה, עם לשון המקור.

עם זאת, ככל שמתקדמים בקריאת הביוגרפיה, חשים בהכרת תודה למחברה - גם אם אינו עומד בקריטריונים גבוהים של "פרשן תרבות", או גולש פה ושם לתיאורים מלודרמטיים, שמקורם באמוציות סובייקטיביות עזות כלפי נשוא מחקרו², - על תרומתו הקליידוסקופית והאמפטית כאחת, להיכרות מקיפה וקרובה עם לורקה האדם והאמן בקונטקסט ההיסטורי-תרבותי בו חי ויצר. הדבר נכון ביחס לקוראים המצויים ביצירתו, ולא כל שכן ביחס לדור קוראים "שלא ידע את לורקה", אמן רב-אנפין: צייר, פסנתרן, זמר ומעלה-הכול - "מטדור" הדרמה והשירה הספרדית.

דומה, כי גם אילו כללה הביוגרפיה רק את מבחר המובאות העצום והמאלף מן האוצר הבלתי גדלה של אשף היצירה מהלך-הקסם, לורקה - שריו, נאומיו, הרצאותיו, מחזותיו ומכתביו - אפילו אז, הייתה קריאתה עשויה להפוך לחוויה ממכרת.

סרן קירקגור אומר במשפט הפתיחה ל"או/או", כי המשורר אינו אלא "אדם אומלל, שמורא גדול מקנן בליבו, אלא ששפתיו עשויות כך, שהגניחות והצעקות העוברות אותן, הופכות להיות מוסיקה מקסימה". חז"ל לימדונו בתובנתם הפסיכולוגית המופלאה: "כל הגדול מחברו, יצרו גדול הימנו".

הביוגרפיה של גיבסון מאפשרת - בזכות

מלאכת הליקוט, ההדגשים וכוח התיאור שבה - להתוודע אל הקואורדינטות המרכזיות בהוויית "האביר המיוסר" של "האהבה האפלה" ומשורר ה"תוגה השחורה", ולהבין, ולו במקצת, כיצד הפך שילוב של יצירות תהומית ו"מורא גדול" למעיין יצירה יחיד מסוגו.

"אובססית" גרנדה מוצגת על ידי גיבסון, על סמך ביסוס מעמיק ומרשים, כמקור הראשון במעלה - מהותית וכרונולוגית כאחת - ליצירת לורקה ואישיותו. ה"תוגה" (עמק פורה בין הרים) של גרנדה, הגלויה והסמויה מן העין ו"בעלת הטבע הפנימי המהורהר", על רכס הסיירה נוודה נהרו ויובליו - אלה מהווים את "מסך הרקע האנדלוסי" של לורקה במובן המדויק ביותר של המושג "מראות שתין". ממרקע ילדות ונעורים זה ינק "ילדן המחונן והמבריק של המוזות" את מזגו, את נטיותיו המוסיקליות והספרותיות ואת מה שהוא עצמו כינה בשם "תסביכו האגררי" (עיין עמ' 586, 10, 42).

היתה זו תערובת סימביוטית מופלאה ומגוונת של מסורת תרבותית איסלאמית (מורית), של מסורת צוענית עתיקת ימים ושל מסורת דתית נוצרית-קתולית, תערובת ימי-ביניימית, אשר הוסיפה להתקיים ולתסוס, בעיקר באזור זה של ספרד, על אושיות של תרבויות קדומות יותר.

בזכות ה"מרקע" הגרנדי זכה לורקה לראשונה, כעדותו, בחוויית "הפליאה האמנותית" וטעם "טעם של אדמה ואהבה" (עמ' 33). זהו גם הרקע להכרותו עם מסורת אמנות תיאטרון-הבובות האנדלוסית, שבהשראתה, ובמובן מסוים בסגנונה, כתב כמה ממחזותיו המפורסמים, וכן הקים וניהל משך ארבע שנים את תיאטרון האוניברסיטה הנודד שלו "הבאראקה".

בגרנדה של ילדותו, אשר בתקופות מאוחרות יותר "אהב אותה והתיירא מפניה כאחד... בשל מופגמותה, התנגדותה לשינוי, הסרון החיות שבה וחוסר סובלנותה" (עמ' 509), התוודע לורקה לראשונה גם אל "הוויית המוות", אל ה-LUNA המיתית התלויה בקביעות בשמי

חייו ויצירותיו, קונקרטיים וסימבוליים כאחת, בה מעוגנים גם היסודות של תפישתו הפואטית, בעיקר כפי שנוסחו במחזור הרצאותיו, שהמרכזית בהן היא ההרצאה על "משחק הדואנדה ותורתו"³. בהרצאות אלה, אותן נשא בין השנים 1922-1933, קובע לורקה בין השאר הבחנה חדה בין תפיסת המוות בספרד, בה "המת חי יותר כמת מכלל מקום אחר בעולם" לבין תפיסת המוות במקומות אחרים (עמ' 38).

מן הרקע של "הווגה" צבר לורקה, שפעם הגדיר עצמו כ"בן נסיכות גרנדה המוסלמית", את המאגר העצום של זכרונות הילדות שלו, ובעיקר את אוצר שירי העם והאגדות, זיכרון שהוא תב למיניקות ולמשרתות של ילדותו. אלמלי הן, כך התבטא, לא היה הוא עצמו נהיה למשורר שהיה.

ממאגר זכרונות זה, שהתגבש בתוכו ל"זיכרון פואטי", בו ניתן "לבטוח ללא סייג" ירש גם את כל העוצמה והחיוניות של הלשון והמטפוריקה במחזותיו ושירתו, לשון ספונטנית, ששורשיה נטועים במודעות עתיקה, קולקטיבית לטבע, שבה "כל הדברים – העצים הסוסים, ההרים, השמש והירח, הנהרות, הפרחים ובני האדם – אחוזים ותלויים זה בזה" (עיי' עמ' 42-43).

מגרנדה, עיר ה"כרמן" (ביטוי, שמקורו בערבית, ומובנו חווילה מוקפת גן נעול) ומעוזם האחרון של המוסלמים בספרד לפני השלמת ה"ריקונקיסטה" (הכיבוש מחדש לנצרות) ב-1492, מגני האלהמברה והח'ינ'ליפה, על מזרקותיהם ובריכותיהם הקסומות, למד לורקה את תמצית האמנות הלוקלית: את "האסטיקה של הזעיר-אנפין" ואת נתינת הדעת על הפרטים הקטנים האופייניים כל-כך לאמנות האיסלאם בכללותה. גם חלקם של מקורות השראה יהודיים לא נפקד כאן.

בתוך המכלול הזה בולט במרכזיותו המרכיב הגרנדי המכריע ביותר בעיצוב רגישותו האומנותית של לורקה ויצירתיותו, הלא היא רוח המסתורין של ה"קנטה ח'ונדו", "הזמר העמוק" ועתיק השורשים הנובע מ"באר הכאב" ומ"מחוזות צער רחוקים" של צועני גרנדה, וביחוד רובע אלבייסין הנשקף אל האלהמברה.

רוח הקנטה ח'ונדו נוגעת בשורשי הנשמה האנושית, בהיותה מבטאת את "יסוד הגעגוע והאהבה שבנפש האדם", קונקרטיים ומטפיזיים כאחד, שהם "חסרי מושא ותוחלת" וחדורים בוודאות המתמדת על נוכחות המוות.

בהשראתה נתחברו, כידוע, כמה וכמה יצירות מפורסמות בספרות ובמוסיקה על ידי יוצרים אירופיים שונים, בהם דביסי, שטובריאן, תיאופיל גוטייה ואירווינג וושינגטון, וכמובן הספרדים אלבניז ועמנואל דה-פאיה. גיבסון עושה בהקשר הזה הבחנה נכונה ומתבקשת בין "גרנדה של מטה", שאופייה המסורתי כבר החל להישחק ולהישחט באותה תקופה בשל אינטרסים עסקיים וכלכליים, למגינת לבם של אוהבי גרנדה הגדולים, לבין "גרנדה האידיאלית", המיתית וה"גרנדיזם" האוניברסלי בלשונו, שמשמעותו בעיני לורקה הייתה: "שימור המיטב שבעברה תוך השתרשות בעיין המודרני" (עיי' בעיקר עמ' 60-61; 146; 257) יחסיו המורכבים והעמוקים של לורקה עם עירו מוצגים, מכל מקום, כצופן הכרחי לפענוח המסתורין של חייו ויצירתו.

ציר מרכזי נוסף בחייו וביצירתו של לורקה,

**השפעת הקשר עם דאלי
ניכרת ביצירתו הספרותית
של לורקה וביצירותיו
בכיוון המשיכה אל
"הסוריאליזם, אל פיתוי
הלא-מודע"**

המטופל בהרחבה וביסודיות על-ידי גיבסון, הוא השסע הרחני והנפשי, המלווה אותו מנעוריו לאורך כל חייו, בין הנוצריות האוונגליסטית הקתולית ובמרכזה דמות הצלוב עליה חונך, לבין מה שגיבסון מגדיר כ"אי נחת סקסואלית חובקת כל" (עמ' 93), שהיא הפן האחר של צמאנו האטוויסטי של לורקה למצות את "האהבה הדיוניסית" במלוא עוצמתו של הארוס (עמ' 97). גיבסון משתהה, מתוך אינטרפרטציה פסיכולוגיסטית, שיש בה משהו מן הנוסחתיות והתבניתיות, על מקום נושא "האהבה הנכזבת ואובדן התקווה להגיע אי פעם לסיפוק ארוטי" (עמ' 99), יסוד שהתעמת עם ההערצה לישו, "מופת החסד, החמלה והרחמים", ובהתאם ל"עייבוד" דמיונו של לורקה גם "מהפכן ולוחם"

לשויון זכויותיהם של "עניי הארץ" טרם הסתלקותו הוא אל "מלכות השמיים".

סלידתו המרירה והגלויה של לורקה מנציגיו הרשמיים של הגואל עלי אדמות, מן הכנסייה והעומד בראשה, עיצבה את עמדותיו האנטי-קלריקליות, שנתמזגו עם תיעובו כלפי המיליטריזם וכלפי "ברית הצלב והחרב" והלאומנות בתור שכזו, אולם הזדהותו עם דמות ישו (המהווה מעין השלכה "קנטה-ח'ונדית" מובהקת כל-כך של אישיות לורקה עצמו) על נשמתה "העצובה מבטן ומלידה" ועל "ייעוד הסבל והשקיעה" בים של "יאוש ארוטי" (עמ' 96), נתפסת כמרכיב מרכזי נוסף בתחושת העולם שלו.

לדעת גיבסון, קיבל לורקה, בתקופת העיצוב המכרעת של יצירתו, מן המשורר הניקרגווי רובן דריו את איכויות האינדיווידואליזם, את הסקרנות האינטלקטואלית עם היכולת "להשתאות ולהתפעל", ובעיקר את הנטייה לשלב את "היסוד האפולוני" עם "היסוד הדיוניסי", את הנאת הברשים "הפגנית" עם היסודות הנוצריים החרי תחושת "אי הנחת הסמויה" של נשמתו.

שילוב זה, שחידד בראייתו, בין השאר, את תפישת יוון העתיקה כמעוז הארוטיקה, והחירות ההומוארוטית בתוכה (עמ' 98), הוא שכיוון בסופו של דבר את לורקה אל מימושה של "האהבה האפלה", אשר "אין מדברים בה בגלוי". אין ספק, שבין מערכות הקשרים השונות אשר יצר לורקה עם אהובים בני מינו, המשמעותית – הממושכת – למרות עליונותה וירידותיה – המפרה וגם הבעייתית שבכולן, היתה זו שנוצרה בינו לבין סלודור דאלי, "הגאון הקטלאני" הצעיר מעט מלורקה, לימים "אמן האקסהיביציוניזם" ומנושאי דגל הסוריאליזם. גיבסון מעגן את ההומוסקסואליות של לורקה ב"מאבק האדירים" שגעש בקרבו בין "אלוהים לדיוניסוס": בין "הדחפים המעוררים של הליבידו לכוחות המדכאים והבולמים, שמקורם בגישה הקתולית אל המיניות" (עמ' 100). מתוך נטייה פתו-גרפית פשטנית במקצת מעלה גיבסון כהסבר אפשרי את הקשר המיוחד האינפנטילי-קיבעוני, שהיה קיים בין לורקה לאמו, בנוסף להשערות, שאי-שם בימי ילדותו התנסה לורקה ב"טרם עת" ב"טעמה המר של אהבה נכזבת", חוויה, שחזרה על עצמה בגיל מאוחר יותר בקשר אהבה בלתי ממומש עם נערה פריגידיית. ואולם, גיבסון עצמו מודע לכך, שאין בהסברים פרוידיאניים חלקיים אלה כדי לפענח במלואה את חידת מיניותו המורכבת של לורקה ואת "כוח הפיתוי והטרגדיה המדבירה-כל של הפיזיולוגיה" שלו.

לורקה פגש בדאלי, תוך שהוא שרוי במאבק פנימי בין "לבו וראשו" על משאלתו להיות "הוא עצמו", ודאלי הוא זה שהשכיל לנטרל

במובן מסויים את פוביות המחלה, ההזדקנות והמוות, אשר לורקה נשלט על ידיהן, בהזינו את יכולתו לכתוב "בזיעת תשוקתו" ב"אבקה הצהובה של שושנו הניסתר", שאיננו "רווה לעולם".

קשרו של לורקה עם דאלי כרוך גם בהכרותו המעניינת והמורכבת עם לואי בונואל, לימים גאון נחשב ומפורסם של הקולנוע הספרדי. גם ידידותו האישית והאמנותית העמוקה עם המלחין הספרדי הידוע דה־פאייח מתוארת בפירוט מרתק, אולם דאלי, שדמותו מנותחת על־ידי גיבסון במלוא היבטיה האישיים והאמנותיים, הוא, כנראה, הראשון שזיהה את התופעה האישית והפואטית של לורקה "במערומה"; הוא זה שאבחן את "להבות האפלה" הפרועות והסוערות של "הביולוגיה התת־קרקעית" הרוחשת בו (עיין בעיקר עמ' 105, 159, 161). לדאלי חייב לורקה את התוודעותו אל "האובייקטיביות של האמנות המודרנית", שדרבנה אותו להתנער מן הטעם הזעיר־בורגני ומן הבינוניות של "גסי הטעם הרקובים" (עמ' 206). הוא גם כיוון אותו אל הדה־רומנטיזציה של תפיסת האהבה ביצירתו, אם כי בחייו האישיים נותר, כנראה, לורקה רומנטיקן ללא תקנה. השפעת הקשר עם דאלי ניכרת ביצירתו הספרותית של לורקה ובציוריו בכיוון המשיכה אל "הסוריאליזם, אל פיתויי הלא־מודע" (עמ' 224), אל "ההשראה של האינסטינקט הסודי, של התאוה, שהם זכות הקיום היחידה של המשורר" (עמ' 230), אל האסתטיקה של "האובייקטיביות הקדושה", אל "חובת האמן להתכחש לרגשות ולבטא את רוח התקופה" (עמ' 237), כפי שדאלי ניסח אותן בעיקר ביצירתו הספרותית "סבסטיאן הקדוש". התרשמותו המאוהבת של לורקה מן "האסתטיקה הפיזיולוגית" של דאלי ומן ה"דם הצירי" שלו, בעלי האיכות הלוגית והאמיתית, בעיניו, של "שירה טהורה" – הייתה לגביו, כעדוּתו, בגדר "סם חיים הכרחי" (עמ' 241).

גיבסון, מתעד באופן כרונולוגי ופסיכולוגי אינסנסיבי את הקשר הפיזי והרוחני המיוחד בין השניים. תוכן יצירתו של לורקה מתמצה, על־פי קביעתו, במאבק הבלתי פוסק להשלים עם השסע שבין "הרוחניות השקופה ביותר" לבין "תאוות הבשרים הלא נשלטות והלא מקובלות" כאחת. המפגש עם דאלי מוצג בתור הקטליטור להשלמתו של לורקה עם הקרע הפנימי הזה וליכולתו לשרוד בתוכו; באותו הקשר, מפרש גיבסון באמינות פסיכולוגית גם את גילויי הדיכאון ההתאבדתיים, לפעמים, של לורקה, בנסיבות שונות זו מזו, לפרקים בשיאן של אופוריות־עליזות, אשר היוו סימפטומים של התמודדות עם יצריות בלתי מסופקת. גיבסון עומד על צד מרתק במיוחד באישיות לורקה־כשרונו לטפח קשרי ידידות ואהבה

שופעי נדיבות, מסירות ונאמנות ללא סייג גם עם נשים, ובעיקר עם השחקניות המרכזיות של מחזותיו. הבולטת בהן הינה מדגריטה קסירגו, אשר מילאה בקביעות את תפקידי גיבורותיו.

בחזיונות רבה מתוארים גם מסעי ההצלחה הסוחפת של לורקה בניו יורק ובדרום אמריקה, תחילה בקובה ומאוחר יותר בארגנטינה. עין האמן של לורקה ורגישותו הטבעית לעוול ולאי־צדק חברתי קלטה היטב את החיזיון האמריקאי, את "בבל" של ניו־יורק בכל "תפארתו, התמכרותו המטרופת, אכזריותו" ופולחן הממון שלו לצד יופיו המודרני "הנשגב" (עיין עמ' 317-318). במסגרת תיאור החוויה הניו־יורקית של לורקה מרגשים במיוחד תיאור ביקורו בבית הכנסת הספרדי שבה וכן תיאורי מפגשיו עם שחורי העור, אשר במסיקה שלהם גילה לורקה את רוח

לורקה לא היה "משורר פוליטי" במובן של שייכות מפלגתית ממוסדת. לורקה אכן תיעב בגלוי את הפשיזם לסוגיו וחלם על חברה של "צדק ואחוזה"

"הקנטה ח'ונדו" הצועני־אנדלוסי, בנוסף על האנלוגיה, עליה עמד, בין מצב השחורים באמריקה לבין מצבם של צועני אנדלוסיה בתוך "חברות בלתי טובלניות". ביצירותיו הניו־יורקיות, "מלך הארלם" ובעיקר "1910-אינטרלוד", בעל האופי האוטוביוגרפי המובהק, ממוג לורקה את כאבו הסובייקטיבי עם תופעות הסביבה המנקרת: "הדה־הומניזציה של החברה התעשייתית המודרנית, אימתו ובדידותו של האדם המודרני המנותק מן הטבע והעדרו של דמיון".

גיבסון מדגיש בהקשר זה את השפעתם הישירה של ת.ס. אליוט ובעיקר של וולט וויטמן על לורקה הצעיר. קסמו האישי של לורקה כבש במהלך ביקוריו אלה לבבות רבים של גברים, נשים וילדים בני חוגים וגזעים שונים, אך גם בעיצומה של חגיגת ההתקבלות, הפופולריות והתהילה, הוא מחבר את שירו הקשה "ילדות ומוות" Infancia Y Muerte, (המופיע בספר בתרגום מילולי־חופשי ונטול השראה של גיבסון), שיר סוריאליסטי מובהק הנובע מ"עמקי תת ההכרה" ומלמד – יותר מחוויות ההצלחה הצוהלת וההתנהגות ההדוניסטית של לורקה – על המהות הקבועה של הווייתו המאוימת והמיוסרת "אכולת שיני עכברושים" ומוארת על־ידי לבנה מיתולוגית, הצמאה לקורבן אדם. (האם מקרה הוא שבספרדית המלים "לבנה" ו"מוות" שתייהן ממין נקבה, ואילו "אהבה"

ממין זכר). (עיין עמ' 339-340) בחוויה הניו־יורקית של לורקה ובמסעותיו אל מעבר לים נטועים שורשי שניים ממחזותיו הפחות ידועים, שגיבסון משכיל להתמקד בהם ולפרשם, דווקא מכיוון שאינם מהווים בדרך־כלל חלק מהרפרטואר התיאטרוני הלורקאי המקובל.

מחזהו "הקהל" עומד בסימן השפעות ניסויי תיאטרון השוליים האוונגרדי והתיאטרונים הדדאיסטי והסוריאליסטי של פריס.

ייחודו הוא במסר־הלגיטימציה למימוש המיניות האינדיבידואלית תוך "קריעת המסכות" (עמ' 377) ובהכרתו של לורקה, המקדימה מאוד את זמנה, בדבר זכותו הלא מעורערת של כל אדם לחופש ארוטי, תוך העלאתה על נס של הידידות "ככת בריתה" של ההומוסקסואליות הגברית (בשונה מזו הנשית) "החופשיה מן הבושה והפריצות כאחת" (עמ' 375). "האהבה שאינה מעזיה להגות את שמה" מטופלת גם במחזה המסתורין הכתוב פרווה ושירה, הנקרא "ככלות חמש שנים", או "אגדת הזמן", שבו מתמזגים הצד המסורתי־אנדלוסי עם הצביון האולטרא־מודרני בתפיסתו הדרמטורגית של לורקה.

המסר הלורקאי בשניהם, מסר הקשור גם ביצירתו הפואטית "אודה לוולט וויטמן", מזכיר יצירות ספרותיות המתייחסות אל נושא "העוול הארוטי", כמו, למשל, כמה מסיפוריו הגדולים של ענגנון: "כל דחייה ועיכוב בענייני אהבה הם... פשע נגד הטבע. כמוהם כהסתרת הרגשות האמיתיים, והם מביאים תמיד מוות בכנפיהם" (עמ' 397). גיבסון הפותח את הביוגרפיה במובאת־מוטו אחדות, מצטט גם את אמירתו המפורסמת של לורקה: "היום שבו אדם חדל להאבק בנשיות לבו, הוא היום, שבו הוא למד לחיות".

קצר המצע מלסקר את ממצאיו של גיבסון הקשורים במחזות המוכרים והיותר מוצגים של לורקה (ירמה, חתונת דמים, בית ברנרדה אלבה ודוניה רוסיטה הרווקה), מהווים עד היום חלק מן הרפרטואר הדרמטי הקבוע של התיאטרון העולמי. רלוונטי – על־כן – לצטט כאן כמה מהתבטאויותיו של לורקה בראיונות, במאמרים ובהרצאות שנשא, על תפיסת התיאטרון המשתלבת עם הארס־פואטיקה שלו ועם השקפת עולמו בכללותה: "ייעודו של התיאטרון הינו ... לבטא את הדרמה החברתית של ימינו" ... עליו להרגיז ולהפחיד מעט... לעורר תגובה עזה" (עמ' 523). זמן לא רב לפני מותו ניסח לורקה, שהיה גאה מאד "בריאליזם הטהור ללא טיפת פואסיה" של מחזהו "בית ברנרדה אלבה", דרמה על מיניות אנדלוסית, כהגדרתו, את "האני מאמין" הדרמטורגי שלו: את ההשקפה בדבר "אמנות לשם אמנות", או "אמנות טהורה" הוא דוחה

רוחנית" אדירה (עמ' 538); אולם, אופייני הוא, שברשימת "המשוררים האמיתיים" וה"מהפכנים" נכלל גם ישו הנוצרי. לא פחות משמעותית לסוגיה זו היא הגדרתו העצמית של לורקה ביחס לשייכותו וזהותו הספרדית; אלה ספוגות אנושיות אוניברסלית וקוסמופוליטיות שורשית, שאינן עומדות בסתירה לפטריוטיות אמיתית, אלא אף משתלבות עימה. המסד ההומניסטי בדבריו הבאים של לורקה אינו תלוי מקום וזמן, והוא משקף אתוס חינוכי ומפעים באיכותו, הראוי לשמש מודל לחיקוי: "ספרדי אני בכל רמ"ח אברי, ולא אוכל לחיות מחוץ לגבולותי הגיאוגרפיים; עם זאת שוא עלי כל מי שהוא ספרדי, רק מפני שנולד בספרד. אח אני לכל בני האדם, ונפשי סולדת מכל מי שמוסר את נפשו על אידיאל לאומני מופשט, רק מפני שהוא אוהב את מולדתו בעיניים עצומות... סיני טוב קרוב אלי יותר מספרדי רע. אני מבטא את ספרד ביצירתי וחש אותה בלשד עצמותי, אבל בראש ובראשונה אני בן העולם הגדול ואח לכל בני האדם" (עמ' 548).

1. PENA NEGRA ; AMOR OSCURO
2. עיין: מאמרה של רנה ליטוין "הלבנה ומצפה הכוכבים" במוסף ספרים, "הארץ", מיום 25.8.93
3. עיין: תרגום + מבואות לקובץ בשם זה ע"י רנה ליטוין; הוצאת ספרית פועלים/הקיבוץ המאוחד; מבחר כתבי מופת באסתטיקה; 1989

הנובעת מן הרצון הכן של הביוגרף למסור את "כל האמת" על מה שקרה, על המניעים השונים לרצח ועל הדמויות שנטלו בו חלק, מתיאור הדברים עולה בבירור, שלורקה חרץ, למעשה, את דינו מראש, תוך התעלמות מהפצרות ואזהרות, בנוסעו לגרנדה, לאחר שהעז, כ"גרנדינו" דווקא, לצאת באומץ וביושר לב נגד כמה וכמה מיתוסים מקובלים היספנו-נוצריים, ולבקר - כאמך "אנרכיסטי" - את המעמד הבינוני של גרנדה אשר סמוך לרציחתו נשלט כבר על-ידי פלנחייסטים מן הסוג הגרוע ביותר של הימין הקיצוני בעיר וסביבותיה. תרומתו של גיבסון להבהרת אמיתות בהתייחס לשימוש הפוליטי הגס שנעשה בשמו של לורקה בשנים שלאחר מותו, בעיקר על-ידי תנועות השמאל לסוגיהן, היא מן ההיבטים החשובים בביוגרפיה. בהסתמכו על ציטוטים מרובים מפי לורקה עצמו ועל תגובותיו והתנהגותו בהודמנויות ובנסיבות שונות, מוכיח גיבסון, תוך ניפוץ מוסכמות נדושות ומסולפות, כי לורקה, למרות מחויבותו הפוליטית, לא היה "משורר פוליטי" במובן של שייכות מפלגתית ממוסדת. לורקה אכן תיעב בגלוי את הפשיזם לסוגיו וחלם על חברה של "צדק ואחוה"; הוא היה ללא ספק "סוציאליסט" אותנטי ובעל חזון, שהאמין כי רק עקירה מהפכנית של הרעב והעוול הכלכלי משורשיהם תאפשר לאנושות "לחשוב בבחירות" ותחולל בה "התפוצצות

כ"מגוחכת ואכזרית" גם יחד. הוא מעלה על נס את החובה החברתית המוטלת על התיאטרון "להשקיע את עצמו בבעיות הטורדות את האנושות" ו"לתנך" את ההמונים. בהתייחסו אל גל הריאקציה העכור, ששטף את ארצו, הוא אומר: "על האמן לצחוק ולבכות עם עמו... להשקיע עצמו עד חזה בכוח", מתוך הרגשת צורך אמיתי "ליצור קשר עם הזולת" (עיין עמ' 535, 537, 542, 547 ואילך).

מהשקפת עולם הומניסטית ובעלת תודעה של אחריות ושליחות מעין זו נמתח קו קצר, ישר ובלתי נמנע, ככל הנראה, אל פרשת ההוצאה להורג של לורקה באוגוסט 1938. בשיבתו של לורקה אל עירו גרנדה, למרות הגיונה הפנימי האמוציונלי, דווקא עם הידרדרות מצב הרפובליקה, מצויים אלמנטים מובהקים של תעוועי "המויכה" או בניסוח שבלוני יותר - של "כרוניקת רצח צפוי מראש". גיבסון מגלה רגישות ספרותית ברמזיו לאנלוגיה בין האירועים שגלגלו את המתתו של לורקה לבין השתלשלות מותו בזירת השוורים של הטוריאדור מיגל סנצ'ס מחיאס, חברו הקרוב והנערץ, ונושא קינתו הידועה הכלולה ב"רומנסו צועני". גרנדה וה"ווגה" שלה חייבות היו, כביכול, ליהפך, במעין סצנריו של תיאטרון אבסורד אכזרי ואירוני, לזירת הרצח של לורקה. השתלשלות הרצח מתוארת על-ידי גיבסון בדקדקנות רגשנית

רותי

מן הבית ממול

אומרים מהילטון אפֿשֿר
לראות את ים המלח
נים התיכון
מצד שני
את הילטון אפֿשֿר
לראות כמעט
מכל צד בו רואים ירושלים.

לדה וקדת ב"חינה"
שמלה אדמה זהב רקומה
ארכה עד רגליה וסרט במתן
קושר עדפים לשנה הבאה.

שמלה אדמה זהב רקומה
עולה לבמה להשוות את הגבה
יראו שיודעת לרקד כמו אמה.

זכוכית שבורה בקשת החלון
האבנים פהות מפית
אין אור בכית שממול לתחנה.
אך יום אחד ראיתי מגבות על חבל
וילון מבעד לחלון סדוק
הנה הדלת במרפסת נפתחה
רציתי להרים עיני
האוטובוס כמעט עבר.

שמלה אדמה זהב רקומה
ברק בעיניה, עכוז מתנועע
גוה מסלסלת לקול השירה.

ואיך הסמיק ההיבסקוס על שלחני
כבר אתמול ראיתי בו פס מאדים
צעיפי פלה צחורים רפרפו
עליו כאשר קטפתיו
ולא אדע כי תמיד
יאדימו עליו בטרם יבל.

לדה וקדת ב"חינה"
ה"חינה" וקדת בה
פרוז ותזמרת קהל וכמה
לדה רקומה בשמלה אדמה.

שירים מתוך ספרה הראשון של המשוררת
שעתיד להופיע בקרוב בהוצאת ספרי "עתון"
"77"

כיצד אפשרית ביקורת ספרותית

ידידיה יצחקי

א.

יפה ברלוביץ: **הטקסט המוסף**; תל-אביב, אור-עם 1992; 208 עמ' אברהם הגורני-גריין: **משא ועיון**, מסות על לשון, חינוך וספרות; תל-אביב, אור-עם; 1992; 219 עמ'

כל אנשי הקהילה הספרותית - מחברים, סופרים ומשוררים, מו"לים ומלבה"דים, מפיצים ומוכרי-ספרים, וכמובן, קהל הקוראים - נראה שהדחויים מכולם, המושמצים ביותר, ולדעת רבים גם מיותרים מכל וכל, הם המבקרים. ידוע הסיפור על אותו משורר שכתב למבקר שלו: אני יושב בחדר הקטן, ביקורתך מונחת לפני, תיכף תהיה מאחורי. פליגי עיצב דמות גרוטסקית של מבקר מלומד, אך טרדן, מטומטם ומשעמם בסרטו "שמונה וחצי", מעין ארכיטיפוס לכל המבקרים. הנוך לזין כתב שהמבקר הוא איש שחובש כובע של נהג, אבל בעצמו איננו נוהג. ס' יזהר, כידוע, מנהל זה שנים מאבק קשה נגד כל תיאוריה ספרותית ונגד כל ביקורת שאיננה ספונטנית וחושנית, והיא נעדרת תחום מלומד. אהרן מגד כתב מסה אחת או שתיים בגנות הביקורת, ואף העלה כמה דמויות של מבקרים רשעים ושוטים באחדים מהרומנים שלו, ושמעתי ששולמית הראבן אוספת אנקדוטות על מבקרים גדולים שטעו בשעתם, בגדול, כשבאו להעריך יצירות שלימים נתגלו כיצירות מופת. המחברים שונאים את המבקרים, ונוטרים להם על כל מלה רעה שכתבו או אמרו על יצירתם, והרבה יותר מזה על כל מלה טובה שלא כתבו או אמרו על יצירתם. גם הקוראים אינם בוטחים בביקורת ובמבקר, לעתים קרובות הם רואים בו אנין טעם, או אולי מוטב לומר "פייגשמקר", ששומר נפשו וזמנו ירחק מהיצירות שהוא רואה לנכון לשבח, ואילו היצירות שהוא דוחה הן לעתים קרובות מהנות ביותר את הקורא או את הצופה "הפשוט". ואף-על-פי-כן, הביקורת קיימת, היא בבחינת עובדה, ויש לה ביקוש לא מועט.

אל קהל הקוראים, המתפצל לשלושה סוגים - הקוראים המצויים, קהיליית הסופרים, והקהילייה המבקרת. זו האחרונה עשויה להגיב בביקורת על הביקורת, מה שמחזיר את התהליך אל המבקר. גם הקורא המצוי עשוי להגיב על הביקורת בדרכים שונות, וכן גם קהיליית הסופרים, במיוחד אותם

ראייה לכך שיומונים או שבועונים, מהם גם סנסציוניים, שעיקר עניינם הוא בסיפוק תאוות הרכילות של הציבור, מקדישים מקום לא מבוטל לביקורת ספרים ומוצרי אמנות אחרים. הקוראים נועצים, אם כך, בביקורת באשר לטיב היצירה שהם מבקשים להשקיע בה מכספם או מזמנם, או מבקשים בה אישור לדרך הבנתם אותה. אלמלא כן, ודאי שמדורי הספרות והאמנות היו נעלמים מהעיתונים. הסופרים עצמם, או ליתר דיוק, רבים מהם, עם שהם מתנאים בהסתייגות מהביקורת ובאדישות גמורה כלפיה, כביכול, חרדים מאוד לדברה על יצירתם. רבים מהם אפילו מחזרים אחרי הביקורת, ויש אומרים שהיו מעדיפים שתודפס ביקורת "רעה" על יצירתם משלא תפורסם ביקורת בכלל. יתר על כן, נראה שעיסוקם האובססיבי של סופרים שונים בשאלות הכרוכות במהותה של הביקורת ומלחמתם המתמשכת במבקרים, עיסוק הנמשך כבר מאות שנים, מעיד על הצורך הגמור שיש לספרות - כותבים וקוראים - במוצר זה, שכן בסופם של הדברים הביקורת היא חלק בלתי נפרד מהספרות, וחלק חשוב מהמציאות התרבותית של כל אומה ולשון. מהותה של הביקורת ודרכי התקבלותה בקהיליה הספרותית, הם הנושאים בהם עוסקת מסתה המצויינת של יפה ברלוביץ, "הטקסט המוסף". מבין תחומיה הרבים של הביקורת, בוחרת ברלוביץ לעסוק ברצוניה, לאמור, ביקורת של ספרים חדשים המתפרסמת בעתון. היא ממקמת את המבקר

המחברים שונאים את המבקרים, ונוטרים להם על כל מלה רעה שכתבו או אמרו על יצירתם

ואת הביקורת, במערך הספרותי המורכב, לאו דווקא בין הסופר לקורא, כמקובל, אלא בתהליך מתמשך שראשיתו בסופר וביצירתו, המשכו בקורא, וממנו נמשכים המבקר והרצוניה שלו, שהיא מעין "טקסט על" ליצירה הנדונה. בהמשך חוזר התהליך

סופרים שיצירתם היתה הנושא לביקורת הנדונה. "ביקורת הביקורת", במיוחד זו של סופרים הרואים את עצמם מותקפים על ידי הביקורת, עשויה להיות טעונה בעוינות רבה, המושלכת לעתים קרובות על הביקורת בכללותה. המסה עומדת בהרחבה על גורמי החיכוך הבלתי נמנע, ככל הנראה, שבין המשתתפים בתהליך זה של כתיבת רצוניה והתקבלותה. בסופו של דבר, נראה שעיקר העוינות כלפי הביקורת נובע מהרושם כי המבקרים לוקחים לעצמם מעמד מתנשא כל יודע, עם סמכות-על לחלק ציונים, ובכך לקבוע את גוהל היצירה.

כמה סופרים מעלים את הטענה שרק בביקורת כתובה בידי סופר או משורר יש

גנסין

ביאליק

גם לשמש עד מומחה, כהבחנתו הנאה של הלל ברזל, ולא כשופט חורץ גורלות, ולהסתפק בזה. אבל מהצד האחר, סופר הדוחה את הביקורת, דוחה למעשה את קוראיו הטובים ביותר. יתר על כן, ללא קוראים, היצירה הספרותית איננה קיימת כלל, שכן הקריאה היא המימוש של היצירה הספרותית. הביקורת, לפיכך, היא רישום מימושה של הספרות בידי קוראים. ללא ביקורת אין לתאר קיום ממשי וממומש של הספרות.

ישנה אמנם גישה המניחה שתפקיד המבקר הוא להנחות ולהדריך את הסופר ואת הקוראים, אולי אף את הספרות עצמה, על יסוד הנחות תיאורטיות נורמטיביות. אין זו בהכרח התנשאות, אם-כי אין זו מן הנמנע שמבקרים לא מעטים אכן ישתכרו מהעוצמה שהדפוס ושאר אמצעי התקשורת מעניקים להם. אפשר גם שיש מבקרים מתוסכלים, שכן יש להניח שרבים מהם אכן היו רוצים להיות סופרים בעצמם. אבל אין זה הוגן להשליך ממבקרים אלה על הביקורת בכללותה. ואשר לשאלת הסמכות השיפוטית של המבקרים, דומה שהגישה הנורמטיבית לביקורת ולמחקר, אף-על-פי שהיא רעשנית וקולנית מאוד, מפנה יותר ויותר מקום לביקורת המחקרית, המתארת. זו אכן צנועה הרבה יותר, היא מניחה ליוצר, כדבר מובן מאליו, את הזכות הגמורה לבחור בפואטיקה ובתמטיקה של עצמו, ואת תפקיד עצמה היא רואה בפענוחה של פואטיקה זו ופירושה, ברמה של טקסט אינדיווידואלי, או ברמת כלל יצירתו של יוצר כלשהו, ברמה

מבקר, לאמור, מבקר הוא קורא מיומן. המבקר נבדל, אם כן, מהקורא המצוי הבדלה כמותית, אולי איכותית, אבל בהחלט לא מהותית, שכן הביקורת, ברמות שונות, קיימת בין כה וכה, גם בלא ביקורת מקצועית. כל קורא מצוי עשוי להביע דעה על טיבו של ספר שקרא, לומר מה מצא בו וכיצד הבין אותו. יש קוראים שיכולים לעשות זאת בעומק, במורכבות ובתחכום רבים יותר, בדרך כלל בעקבות נטייה וכשרון טבעיים, אך גם תודות ללימוד והכשרה שרכשו בתחום זה. קוראים אלה עשויים להיות מבקרים. אין ספק, לשם כך עליהם ללמוד הרבה ולעבוד הרבה, ולפתח תמיד את יכולתם, שאם לא כן, לא תהיה להם אותה מיומנות שתגרום לאחרים לרצות לשמוע את דעתם.

היכולת הנתונה למבקר, על פי המסה, לארגן את הטקסט הספרותי ולפענח את דרכי התחברותו, היינו, לפרש אותו, מצויה גם בידי קוראים "רגילים" לא מעטים, אם גם במידה פחותה של מיומנות וחריפות, אולי. הנחיתי פעמים רבות שיחות על נושאים ספרותיים בחוגי קוראים, תמיד הופתעתי מההבחנה הספרותית ומהתבונה שנתגלתה בדיון הקולקטיבי של קוראים אלה, תמיד נאמר שם משהו שלא ידעתי קודם לכן, שלא חשבתי עליו. נראה לי, אם כן, שיש לראות את המבקר כשהוא נתון ברצף של קוראים אפשריים: קוראים תמימים, פשוטים, מצויים, חובבים, מיומנים, מלומדים, אך תמיד קוראים. המבקר חייב להעריך נכונה את עמדתו הצנועה כקורא מיומן, הנקרא לעתים

עניין של ממש, כיוון שרק אלה עשויים להבין את תהליך היצירה מתוכו. המבקר שאיננו סופר נתפס אם כן, כזר לא יבין. מצד שני, מציגה המסה את תפישת המבקרים הרואים בעבודתם, לעתים קרובות, יצירה שוות ערך לזו של הסופר, וזאת בניגוד

**כיוון שהמבקר איננו
מסתפק בפירוש אפשרי
אחד, הריהו פותח את
היצירה הספרותית
לפירושים שונים, וחושף
את האפשרויות הרבות
הטמונות בה**

לטענה הרווחת, שהמבקר הוא בדרך כלל סופר כושל ומתוסכל. יש גם סוברים שעבודתו של המבקר עולה בחשיבותה על זו של הסופר עצמו, שכן המבקר הוא מעין מורה דרך לנבוכי הסופרים, קובע נורמות ומטרות לספרות ולסופרים.

המסה מטעימה את ההבדל שבין המבקר לקורא המצוי, המתבטא לדעתה ביכולתו של המבקר לארגן מחדש את "הטקסט המוסף", לאמור, המשמעות המוצפנת בטקסט הספרותי ולפענח את דרכי התחברותו. בכך מעורבת הביקורת בתהליך היצירה ובתהליך הקריאה כאחד, ועם זאת, כיוון שהמבקר איננו מסתפק בפירוש אפשרי אחד, הריהו פותח את היצירה הספרותית לפירושים שונים, וחושף את האפשרויות הרבות הטמונות בה. יש גם תיאוריות המוציאות את הסופר הביוגרפי מכל וכל מתחום עניינה של הביקורת. אלה הן, כמובן, תיאוריות של מבקרים וחוקרים, בתיאוריות של סופרים נראים הדברים אחרת, ככל הנראה. המסה של ברלוביץ מתבססת על מקורות רבים, ספרי מחקר, מסות ומאמרים, ועל תיאוריות חדישות בתורת הספרות. בעיקר הדברים, נשענת ברלוביץ על תורת ההתקבלות על-פי איזר, ועל תורת הדקונסטרוקטיביות, לפיהן אין לטקסט פירוש אחד סופי, והוא עשוי להתפרש בצורות רבות ושונות על-ידי קוראים שונים, ולפיכך כל פירוש עשוי להתקבל, כל עוד הוא נשען על הטקסט. מכאן שכל רצנויה היא בבחינת הצעה, שאיננה יכולה לכפות את עצמה על הקורא, אלא מניחה לו את חירות הקריאה וההבנה שלו, ומאפשרת בכך שיג ושיח בין כל מרכיביה של העשייה הספרותית.

ב. מבין הדעות הרבות והשונות הנוכרות במסה על טיבם של המבקרים ושל הביקורת, נראית לי ביותר הדעה העולה מתורתו של איזר, לפיה המבקר הוא הקורא הטוב ביותר. בהיפוך הדברים יצא, שקורא טוב הוא

תקופתית משווה או גם ברמת ההיסטוריה של הספרות. יש אכן, גם מבקרים גרועים וטיפשים, סגורים ואטומים, גרפומנים שהתגלגלו לעיסוק זה עליפי טעות נוראה, ודווקא את אלה נוהגים להציג כשמדובר בדחייתה של הביקורת. אבל יש הלא גם סופרים כאלה, לא מעטים. יתר על כן, התפיסה שביקורת הנכתבת בידי סופרים או משוררים בהכרח טובה יותר מזו של מבקרים, מניחה, שקורא שאינו סופר או משורר אינו מסוגל להנות מיצירת ספרות הנאה מלאה, ולהבין אותה הבנה נכונה. אם כן הדבר, הרי שהספרות לא נועדה אלא ליוצרים בלבד, ואין היא אלא מעין התכתבות בין סופרים ומשוררים לבין עצמם. אין לשער שיש סופר שיסכים לכך, אם כי זוהי מסקנה עקיבה והכרחית מהנחה מעין זו. אמנם, כדי להזים את הטענה בדבר עדיפות ביקורתם של סופרים ומשוררים, די להביא גם כמה דוגמאות לאי הבנות גדולות של סופרים ביצירות ספרות, כמו, למשל, ביקורתו הידועה של טולסטוי על שייקספיר, וכן גם דחייתו של ביאליק את גנסין, או מסתו הידועה של שלמה צמח על "תמול שלשום" של עגנון.

שאלה אחרת, שהמסה של ברלוביץ נוגעת בה נגיעה אגבית בלבד, היא שאלת עמידות הביקורת במבחן הזמן. הרצנויה, יש אומרים, יפה רק לשעתה. המיידיות, הספונטניות שיש בתגובה הביקורתית אובדת עם הזמן. גם עיון חוזר ביצירת האמנות עשוי להשמיט את בסיסה של הביקורת השוטפת, שעיקר

לכל יצירת אמנות אמיתית יש גרעין קשה שאינו משתנה עם הזמן, וביקורת טובה עשויה לעמוד עליו גם בלי אותה פרספקטיבה שנותן הזמן

ערכה בהתייחסות למתרחש כאן ועכשיו. אם כן הדבר, מה הטעם בכינוסן של רצנויות בספר? אמנם אפשר שביקורת מאבדת מערכה במרוצת הזמן, אך נראה שביקורת כזו היתה ללא ערך רב כבר מלכתחילה, אם מצד עצמה או מצד נושאה. יצירות אמנות אכן משנות את טעמן, לא רק לטעמו של קורא זה או אחר, אלא גם עם חליפות העתים, ואפשר שהן, אכן, זקוקות לזמן, ולפרספקטיבה שהוא נותן להן כדי לעמוד על טיבן. לכן אינו דומה קורא ספר סמוך להופעתו הראשונה, למי שקורא אותו שנים מעטות או רבות אחר כך, ואין צורך לומר, למי שחוזר וקורא בו, שנית או שלישית, לאחר זמן. לפיכך, אפשר להניח, גם הביקורת תהיה שונה מקריאה לקריאה. עם

זאת, לכל יצירת אמנות אמיתית יש גרעין קשה שאינו משתנה עם הזמן, וביקורת טובה עשויה לעמוד עליו גם בלי אותה פרספקטיבה שנותן הזמן. ביקורת טובה אינה מתיישנת אם כן, במידה שהיצירה שהיא עוסקת בה אינה מתיישנת, שאם לא כן, אין להעלות על הדעת אפשרות של רצנויה על ספר עם הופעתו במהדורה חדשה, עם תרגומו של ספר ישן לעברית, או עם תרגומו מחדש, או כשמבקר מחליט לחזור לספר ישן מסיבות כלשהן. אין ספק שבמקרים כאלה נמצא עניין רב גם בביקורת שנכתבה על ספרים אלה באותם ימים, ולעתים קרובות מאוד נמצא את הביקורת הישנה חדשה ומחדשת. יש לביקורת זו גם ערך היסטורי, כי היא עשויה ללמד על אופן התקבלותה של יצירת האמנות בזמנה, ועל ממדי ההתקבלות, ולא פחות מזה על כיווני המחשבה שהיו רווחים באותם ימים.

ג. הספרים שלפנינו, אסופות של מאמרי ביקורת, ואסופות רבות אחרות שראו אור לאחרונה, אכן מעידים על העניין הרב שניתן למצוא ברצנויה גם לאחר זמנה, כביכול. ספרה של ברלוביץ, "הטקסט המוסף", מכנס חמש-עשרה רצנויות שנכתבו והתפרסמו במרוצת שנות השמונים, על ספרים שראו אור בשנים אלה. הרצנויות נוטות במידה רבה לכיוון המחקרי, הן רחבות וארוכות מעט יותר מהמקובל, ואפשר לפיכך, לראות בהן מסות, מצד אורכן ותבניתן, אבל ברובן הגדול נמצא, לצד בחינה מחקרית-מסאית, גם תגובה ביקורתית מעריכה, בנוסח הרצנויה. במאמריה של ברלוביץ עולה מיוזג זה יפה, המסה נעשית קלה וקריאה והרצנויה מקבלת עומק וביסוס מחקרי.

הספרים בהם עוסקים מאמריה של ברלוביץ אינם שייכים למה שנהוג לכנות מרכז המערכת, או הזרם המרכזי בספרות הישראלית של שנות השמונים. אמנם תקופה זו היתה אחת החשובות והמעניינות בתולדות הספרות הישראלית, וזכתה לכיסוי נרחב בביקורת ובמחקר. אך ברלוביץ בחרה לבדוק נושאים אחרים, שנראו אולי שוליים במפת ספרותה של התקופה ובמחקרה, אך השפעתם על מהלכה של הספרות הישראלית והמחקר הספרותי היתה נכבדה מאוד.

הפרק העיקרי בספרה של ברלוביץ הוא הפרק הרביעי, העוסק בספרים שעניינם הוא באינטרפרטציה ספרותית-היסטורית של נושא ארץ-ישראל בימי העליות הראשונות. מרבית הספרים הנחקרים והנסקרים בפרק זה הם ספרי מחקר, מאמרים וזכרונות. שלושה מהם חוקרים את ספרות הימים ההם ביחסה לארץ ישראל, ספרות ההשכלה (טובה כהן), שירת חיבת ציון (הלל ברזל)

ודמותה של העלייה הראשונה בספרות (נורית גוברין). ספר אחד עניינו בזכרונות מימי העלייה הראשונה וייסוד פתח-תקווה (יהודה ראב), ועוד אחד הוא אסופת מאמרים על ההיסטוריה החברתית של העליות הראשונות (יעקב קלנר). רק הרומן המקראי "שמשון", ספרו של פליקס סלטן - (שנתפרסם בעולם בזכות ספרו "במבני, קורות חיים ביער"), הנסקר בפרק זה בהקבלה לספרו של אותו מחבר - "אנשים חדשים בארץ עתיקה", ספר מסעות בארץ ישראל בשנות העשרים, הוא בגדר של יצירת ספרות. פרק זה מראה דוגמה נאה לביקורת המחקר והביקורת (מה שעושה את המאמר שלי לביקורת ביקורת הביקורת), דרכה ניתן לראות את המתרחש באחד מתחומי המחקר הספרותי המעניינים ביותר, לטעמי, של ימינו. זהו כמובן גם תחום

יפה ברלוביץ

מחקרה העיקרי של ברלוביץ עצמה, מכאן העניין שלה בנושא זה. הפרק השלישי עוסק גם הוא בהיסטוריה של ארץ ישראל, אבל כאן מנקודת ראות אידיאולוגית חברתית, כפי שהיא נראית ביצירות ספרות, "פרוטוקול" (י' בן-נר), "מסע באב" (א' מגד), "מכאן ועד היכן" (צ' לוז), וכן גם במחקרה של ע' ליבליך "קינוח מקום".

בראשון מארבעת פרקי הספר, סוקרת ברלוביץ שלושה ספרים שעניינם בפמיניזם, שהטביע חותם עמוק בספרותנו בשני העשורים האחרונים. מנקודת ראות זו היא בוחנת יצירת פרוזה מתורגמת - "שיקסטה" (ד' לסינג), יצירה מקורית, מחזור סיפוריה של י' הנדל "כסף קטן", וספר מחקר בהיסטוריה - "המעמד הרביעי", על האשה ומעמדה בחברת ימי הביניים (ש' שחר).

הפרק השני עוסק בשני ספרים מהספרות האמריקאית שראו אור בשנות העשרים והשלושים, ותורגמו בימים אלה לעברית. האחד הוא ספרו המונומנטלי של תומס וולף "הבט הביתה מלאך", השני "זאולי שינה" של הנרי רות, שניהם רומנים של התבגרות. הרומן הראשון נבדק בקונטקסט של הספרות האמריקאית על רקע הדגם האירופי של סוגת סיפור ההתבגרות, השני מראה שורשים יהודיים, ברומן שיש המגדירים אותו כ"רומן פרולטרני".

הרצניות של ברלוביץ הן רציניות ומעניינות מאוד, מעמיקות ומורכבות ככל שמסגרת הפרסום השוטף בעתון מאפשרת. ייתכן שעבור הקורא המצוי, אחדים מהנושאים בהם עוסקות רצניות אלה ימצאו רחוקים, שכן הורגלנו לאחרונה לרדיפה אחרי חדשות וסנסציה תקשורתית גם בתחומי הספרות, וספר זה שלפנינו נקי מכל אלה. אין הוא עוסק, אמנם, במה שקוראים – הזרם המרכזי בספרות הישראלית של שנות השמונים – אבל יש בו כדי להאיר כמה פינות חשובות ומעניינות בספרות הישראלית, במשמעות הרחבה יותר של מושג זה.

ד.

ספרו של אברהם הגורני-גרין, "משא ועיון", הוא אסופת הרצאות ונאומים שנשא המחבר בהזדמנויות שונות, בעיקר בנושאי חינוך ולשון, ורצניות רבות על הספרות הישראלית החדשה. הפרק הראשון, המקיף כשליש מהספר כולו, כולל דברים שבעל-פה, שעיקרם קשור ב"שנת הלשון העברית", שהכריז משרד החינוך כנושא מרכזי בבתי-הספר בשנת הלימודים תש"ן. הגורני חיבר את תכנית הפעולה הכוללת ליישומה של הנושא, והיה, לפיכך, מעורב מאוד בפעילות החינוכית הלשונית בשנה זו, בעיקר בפגישות רבות עם מורים ותלמידים בכל רחבי הארץ. נאומיו והרצאותיו בתחום זה הם עיקר תוכנו של הפרק הראשון.

בדבריו ומאמריו בפרק זה עומד הגורני כנציג הממסד הלשוני, מאלה הרוצים "לשמור על העברית מפני משבשיה", אם כי בהחלט לא מהשמרנים שבהם. הגורני רואה בעגות חברתיות ומקצועיות צורך לגיטימי שאין טעם להלחם בו, "אולם בית-הספר חייב להוציא מבין כתליו שכבת משכילים המסוגלת להבחין בין לשון עגה לבין לשון של משכילים". לשון של משכילים, אין צורך לומר, היא לשון תקנית, או מתוקנת, כפי שקבעה האקדמיה, אבל הגורני מכיר בכך שיש כאן קושי, כי יש חילוקי דעות רבים בתחום זה, והוא מציע, לפיכך, להקים מכון לאומי לחקר תרבות הדיבור, הקריאה והכתיבה, שיחפש פתרונות לבעיותיו של החינוך הלשוני. הוא רואה את לימודי הלשון בקשר עמוק עם לימודי הספרות, עד כי,

לדעתו, אין ללמד אותם בנפרד, מכיוון שהקניית כושר ביטוי והבעה בלשון מתוקנת, קשורים בהכרח לזיקה ספרותית. אם יורשה לי להעיר דבר, אומר שאכן עיקר הבעיה הלשונית הוא בכך שאין לנו שכבה

נראה שתפקידה של הספרות הוא לקלוט ולמסד את לשון הדיבור, תוך סגנון וסינון, כמובן, שכן לא כל וולגריזם מלאכותי בן יומו, אמור להקלט בשפה ולהתאזרח בה, ועם זאת להעשיר את שפת הדיבור ולהעמיק אותה

חברתית דוברת עברית טובה, מלאה ועמוקה, אם גם לא בהכרח "נכונה". לכתיבה אנו משתמשים אמנם בשפה עשירה יותר, לשון של טקסטים, אך אם ינסה מישהו לדבר בה יום יום, או אפילו רק בהרצאות, יאמרו שהוא מדבר "עברית של שבת". אך מהצד האחר, לשון הדיבור, עם או בלי הוולגריזמים והסלנגיזמים או ה"עגות" למיניהן, שכשלעצמה איננה רק "עגה", כפי שמנית הגורני, היא לשון דלה מאוד. מכאן, דומה, הפער העמוק כל-כך בין לשון הדיבור ללשון הכתב. עם זאת, האקדמיה והממסד הלשוני אינם קשובים ללשון הדיבור, שעל-אף דלותה יש בה כדי להעשיר את השפה ולהגמיש אותה במידה רבה, והם קובעים את התקנים שלהם על יסוד טקסטים בלבד. נראה שתפקידה של הספרות הוא לקלוט ולמסד את לשון הדיבור, תוך סגנון וסינון, כמובן, שכן לא כל וולגריזם מלאכותי בן יומו, אמור להקלט בשפה ולהתאזרח בה, ועם זאת להעשיר את שפת הדיבור ולהעמיק אותה. זאת כאמור, לא בהכרח על-פי תקנות האקדמיה, אך בהחלט ברוח השפה, ותוך קשב רב לדרכי התפתחותה ברחוב ובעתון. אם הבנתי נכוחה את דברי הגורני, חושבני שיסכים להנחות אלה, גם אם יעמוד, אולי, על-כך שיש להשתדל "למנוע שיבושים".

ארבעת הפרקים האחרים בספרו של הגורני עוסקים בביקורת ספרותית, והם ערוכים על-פי הז'נרים הספרותיים. פרק אחד מוקדש לרומנים, שני לסיפור הקצר והנובלה, השלישי לספרות ילדים, והאחרון – לשירה. רובן של המסות והרצניות המתפרסמות כאן כבר ראו אור בעתונים ובכתבי עת, בחמש או שש השנים האחרונות. מיעוטן נכתב לשמו של ספר זה שלפנינו. בראשם של הפרקים המוקדשים לעיונים הספרותיים, מופיעה מסה עיונית של הרומן של קפקא "המשפט", המתואר כאן מנקודת ראות היסטוריוסופית ואולי אף

פוליטית, תוך הדגשת המסר לדורנו בדבר מקומו של היחיד במסגרות החברתיות, שיש בהן יותר משמץ של טוטליטריזם.

גם המסות על הספרות הישראלית מבקשות למצוא את הלקח לימינו שמלמדת הספרות, ולהאיר אותו, אם כי, לשבחוי ייאמר, נקודת המוצא שלו היא תמיד ספרותית, והיא הקובעת את התייחסותו ליצירה המבוקרת. רומנים ישנים, בהם "מי צקלג" של ס' יזהר, "ולא תהי למוות ממסלה" ו"נון" של אהרן אמיר, וכן גם "הדוד פרץ ממדיא", קובץ סיפוריו המוקדמים של יעקב שבתאי, נסקרים עם הופעתם במהדורה חדשה, אך עיקר שימת לבו של הגורני מופנית לסיפורת ולשירה העכשוויים. הפרקים שעניינם בסיפורת סוקרים כמה יצירות, שמקובל לראות בהן "זרם מרכזי" בספרותנו, אך גם כמה ספרים שלא תפסו בה מקום חשוב ומרכזי. ניתנת תמונה מקיפה על ההתרחשויות הספרותיות בעשור האחרון. זו כוללת ספרים חשובים ונחשבים כ"מר מאני" של א"ב יהושע, שהגורני אינו מוצא בו עניין רב, "זכרון דברים" של יעקב שבתאי, "דחוב הטומוז'נה" של יצחק אוורבוך-אורפז, "קאטרדינה" של אהרן אפלפלד, ו"ברנהרד" של יואל הופמן, שזוכים כאן לניתוח מעניין ולשבחים רבים, ואחרים. גם כמה ספרים שלא זכו להתמקם במרכז ולהכנס ל"קאנון", כמו ספריהם של שלמה גיצן, יהושע בר יוסף, בתיה גור, ועוד, נסקרים ומבוקרים בפרקים אלה.

הפרק המוקדש לשירה, הנקרא "באין ביאליק", מה שמרמז, אולי, על דעת המחבר על השירה החדשה, פותח במסה על שירו של ביאליק "דבר". בהבנת השיר עצמו דומה שאין חידוש רב, אך יש כאן נסיון ליישם את לקחו של השיר לימינו אלה. בהמשך הדברים נסקרים ספרי שירה שראו או בשש השנים האחרונות, ביניהם ספרי שירה של משוררים ותיקים, יחסית, כק"א ברתיני, דוד רוקח, פנחס שדה, נתן יונתן וישראל אלירז, אך גם ספרים של משוררים צעירים, העושים את ראשית דרכם בשירה.

הפרק על ספרות ילדים פותח במסה הבוחנת את שאלת איכותה של ספרות הילדים ביחס ל"ספרות קנונית", על-פי כמה ספרי ילדים "שזכו לגליטימציה והוכללו על-ידי הרשויות החינוכיות בין הספרים המומלצים לבני נוער", ובהמשך סוקר הספר כמה ספרי ילדים שראו אור לאחרונה.

אף-על-פי שאינני מסכים עם כמה מההערכות של הגורני, במיוחד אלה שביחס ל"מר מאני" של א"ב יהושע ו"הצלע השלישית" של עמוס עוז, או "סוגרים את הים" של יהודית קציר, מצאתי עניין רב בגישתו הביקורתית לספרות ימינו. "משא ועיון" מציג תמונה נאה ומעניינת, מנקודת ראות נתונה, של הספרות הישראלית בראשית שנות השלושים. ■

על מחאות שהתיישנו ושוליים שנעלמו בפסטיבל עכו '93

עמנואל שן

פסטיבל עכו כבר אינו כל-כך אחר. מיטב החידושים שהיו אופייניים להצגות שכיכבו בו בעבר, כבר מקשטים במידה גוברת והולכת הצגות רפרטואר מהשורה. מה שנותר זה הניסיון להיות פיקנטי, אקטואלי ומתקשר. השנה מאפיינים את הפסטיבל הרבה נסיונות להפקות משותפות של יהודים וערבים והרבה מוזיקה ערבית אותנטית שקיבלה לגיטימציה מחודשת. להלן, לקט של חמש הצגות, לא בהכרח ברוח הדברים האמורים, פרי בחירתו השרירותית וטעמו האישי של כותב שורות אלו.

פסיפס צבעוני של העיירה בסגנון ים תיכוני עכשווי

"לילה בשוק הישן"; י.ל. פרץ, הפקה של תלמידי ניסן נתיב תל-אביב; במאי: יובל זמיר

כמו שד מהבקבוק, שלפו בניסן נתיב את י.ל. פרץ הישן והטוב כפרויקט הסיום של שנה ג'. הם גילו פתאום שאת מיטב החדשנות ניתן למצוא בתיאטרון של ראשית המאה; בדומה לשיא הפעולות הקולנועיים - המצויים כבר אצל בסטר קיטון, ושיא המהפכנות האמנותית המצויה כבר ביצירת מרסל דושן, נועז ומחדש גם התיאטרון של פרץ - מערבב תקופות, משדך חיים עם מתים ויוצר אווירה ספק קומית ספק דמונית. סוף סוף ניתנת גושפנקה מלאה להצגת דמויות בבגדי שנות-התשעים, מדקלמות עברית פּרָצית שורשית (מתורגמת ומעובדת היטב על-ידי אבי קורן) ומעבירות מחזה שעלילתו שואפת להפשטה סימבולית מעמיקה - ללא מרכאות.

העלילה רווית המתחים והאירועים הועתקה אל התפאורה הטבעית המרהיבה שיוצר החאן אל עמדאן. המקום מעניק להפקה את האווירה הישנה-עתיקה המתבקשת וכיכר שוק מן המוכן. העיבוד הנוכחי בבימויו של יובל זמיר משבץ ברצף העלילה שירים וקטעי משחק, ויוצר

"מבצע אנטיבה" - המחזמר

פסיפס צבעוני-תיכוני מגוון המאגד בתוכו, כאמור, ניגודים רבים - ישן מול חדש, מתים מול חיים, אמונה כנגד אפיקורסות וקידמה סוציאליסטית.

רמת המשחק אחידה ואפילו אחידה מדי, לטעמי. בולט במיוחד, ובצדק, הבדחן - מיכה סלקטר, המציג דמות כריזמטית בהרבה תנופה וכוח, כנדרש. עוד בלטו, ודווקא בזכות כישרון השירה שלהן - דורית לביארי בתפקיד הכלה המתה ואפרת בן צור.

הערה אחת בלתי נמנעת לגבי ההגברה והמיקרופונים המוצמדים לשחקנים. במחזה רב משתתפים שכוה, קשה הרבה פעמים להבין מהיכן נובע הקול הבוקע מהרמקולים. מלבד התפאורה, עובדת טוב גם התאורה הממלאת תפקיד חשוב בהארת הדמויות הצצות ונבלעות וביצירת האפקטים הדמוניים הנדרשים. הביקורת שלי מתמקדת בגודש היתר של דמויות, מחולות, פזמונים ואירועים. הדמויות מתרוצצות יותר מדי. אין זמן לנשום, לא לקהל ולא לשחקנים, דבר שיוצר עומס מעייף על הצופה ותחושה של אריכות יתר. למרות זאת יש כמה תמונות חזקות במיוחד, כמו הרוצח הנאצי והקורבן ערוף הראש המתחבקים באקט של

פיוס. הסך-הכל בהחלט יוצר מחזה מרתק, מהנה ומצמרר.

אדם לאדם - כלב

"אחיהם של הכלבים"; הפקה של סדנת התיאטרון של פונטדרה, איטליה

בחוברת הוגדרה ההצגה כאירוע מיוחד במסגרת מפגשים עם תיאטראות אחרים ברחבי העולם. בפועל, נדחקה הרחק ממרכז האירועים אל אולם המתנסים המקומי, אישם בעיר החדשה.

הסדנא עובדת במסגרת המרכז לניסויים ולמחקר בתחום התיאטרון באוניברסיטת פיזה. בתור שכזו אסור לה להקלע להפקות תיאטרון ממוסדות. המסר הבנלי שהצלחתי לקלוט מהפקה דוברת איטלקית רוטה זו, הוא, היות האדם חיה. זה גם המסר שמבטא (על-פי דפי ההסבר שחולקו) הבמאי רוברטו באצ'י - משהו בנוסח - מי אנחנו בני-האדם ולאן הגענו? - לחידלון, לחורבן ולחוסר משמעות טוטאלי, מונעים בכוח דחף חייתי-אלוהי להמשיך את קיומו של המין המכונה אנושי.

מצצה, ומשרתת במידה שווה את שלושת הסיפורים. יש חזרה מסוימת של המסרים, המעיפת במיוחד בסיפור השלישי. המשחק טוב, אם כי, לראובן גולדוואסר יש נטייה לגלם דמויות הדומות מדי במהותן זו לזו. בקצרה - תיאטרון טוב, שאינו מתנשא לגבהים, אך גם אינו מתימר להיות כזה.

אהבת שלושת הרוצחים

"אי אהבה"; מאיר זוס; ביצוע: "סרטים מהנושא"; במאי: אריק עשת

יש משהו נורא משכנע בהצגה זו שמתגברת על ים של מכשולים בלתי אפשריים כמעט, בדרך לגיבוש התוצר הסופי - מחזה קומי אבסורדי - שעלילתו מזכירה את תהפוכות העלילה בסרטים מצויירים. ניכר היטב שהשחקנים נהנו מכל רגע בהפקה הזו, מהחופש להמציא, לאלתר ולשחק דמויות שהם עצמם גיבשו.

העלילה, על רגל אחת, עוסקת בחדירתם של שלושה פושעים מסוכנים שנמלטו מהמעצר אל חיי השלווה והשיממון של זוג על אי בודד, שלו מגדלור ותוף קסום. שם, נוצרות לגיבורה השאננה אינטרקציות שונות ומשונות עם ארבעת הגברים שבחייה (כולל הבעל).

המחזה דורש בדחיפות קיצורי דרך משמעותיים, כי אחרי השעה הראשונה הוא מתחיל לייגע, וההומור מאבד מעוקצו. מקרב השחקנים צד את העין במיוחד, חוויר כץ שכבר גנב את ההצגה ב"טורנדוט" - בביצוע תיאטרון הבמה בירושלים. חוויר משלב כישרון קומי טבעי בכושר תנועה וירטואוזי. גם יעל לבנטל, זוהר סדן ואמיר אבגי טובים. הבימוי טוב, המוסיקה מגוונת, רק התפאורה לא משכנעת - לא אסתטית, לא פונקציונלית ומאוד לא מגובשת. בכל מקרה, לפחות פרס אחד מגיע להצגה זו, על יצירת תיאטרון נטול יומרות לחלוטין.

לסיכום, לא נראה שניתן להמציא את הפטנט שימנע התמסדות של גופים כמו פסטיבל עכו, שהפך, זה מכבר, למוסד המפיק הצגות קמריות שחלקן חודר בהמשך לנוף ולרפרטואר הקיימים. אבל את הצבעוניות, את היופי, את הים ואת דו הקיום אי אפשר לקחת ממנו, והוא נותר האירוע המרגש ביותר בתחום התיאטרון. מה שחסר לו זה פרינג' אמיתי - ים של הצגות חוצות לא כל-כך ממוסדות וממוננות, של תלמידי תיאטרון שרוצים להיחשף, ושל ממצייאים בראשית דרכם הרוצים להתגלות. בחוץ שלטה שממה כמעט מוחלטת, ומעט אירועי החוצות הקיימים כמעט ולא הורגשו באווירה הכללית.

משחקה היה נרפה, חסר כוח ונטול נוכחות בימתית. הפזמונים שהיו אמורים להיות מוזיקת מחאה היו רדודים וחסרי השואה. כל אלו הצליחו פשוט להטביע חומר,

מה שחסר זה פרינג'

אמיתי - ים של הצגות

חוצות לא כל-כך

ממוסדות וממוננות, של

תלמידי תיאטרון שרוצים

להיחשף, ושל ממצייאים

בראשית דרכם הרוצים

להתגלות

שבעיבוד נכון, בהחלט היה יכול להפוך לחומר נפץ תיאטרוני.

המחאה שהתעייפה

"שיעור באנטומיה של נפש האדם";

מאת ובכימוי יוסף מונדי

שלושה סיפורים חביבים, מביעים מחאה שכבר לא לוקחת את עצמה כל-כך ברצינות. זאת משום שהאמונה בכוחה של המחאה לשנות את העולם, פסה מן העולם. יותר מכל יש במחזה זה מחשבון הנפש של האדם המתבגר. הרבה מאבקים והתנגשויות בין-דוריים תוך חילופי תפקידים קפריזיים בין שליט לנשלט, מנצח ומנוצח, צודק ואשם.

יש במחזה משום עיבוד קומי למצבים טרגיים-דרמטיים; ודמויות, שבעצם, אף-פעם אינן נפגשות; זקן רגיש מול פרחח על החוף, אסיר פוליטי מול מטפל בבית-משוגעים מעידן משטרי-האימה, וסיפור של יחסי גומלין בין שלושה דורות. יותר נכון - אב הנתון בסד הניכור של בנו המנותק, מזה, והאגוצנטריות הטוטאלית של אביו, מזה. הבימוי טוב. התפאורה פשוטה,

"שיעור באנטומיה של נפש האדם"

ההצגה מבוססת (שוב, לפי דפי ההסבר) על סיפור יעקב אבינו שעל-פי המקורות בשילוב יוסף ואחיו לתומאס מאן. מכיוון שלא נעשה המאמץ לתרגם את הטקסט עבור צופים ישראלים - חסרי שליטה רהוטה באיטלקית, נאלצתי להבין מה שניתן, ללא השפה. השחקנים מתגוללים זה עם זה על רצפה מעוטרת בגזרי עתונים. כולם מרביעים את כולם, וכולם, גברים כנשים, מסיימים את המחזה בהריון ובסצינת לידה משעשעת. ההצגה, למרות תמונת הפתיחה כמתוך חזון אפוקליפטי - שורה של דמויות מתות הבוקעות מחשיכה מוחלטת - דווקא עשתה בהמשך רושם סרקסטי משעשע. ההקשרים התנכיים הבולטים ביותר היו חיוזרי יעקב אחר רחל, ברכת יצחק וסצינת השלכת יוסף אל הבור. אנסמבל מצומצם של חמישה שחקנים עשה עבודה מצויינת: שרו, רקדו וניגנו בווירטואוזיות מרובה.

בשורה התחתונה, זהו תיאטרון נסיוני שאינו לוקח את עצמו יותר מדי ככובד ראש, וזה לזכותו. חבל שההפקה המסקרנת והמעניינת נפלה במידה רבה קורבן לבעיות ארגוניות, וקצת הלכה לאבוד.

משוררים לא יכתבו הצגות

"משוררים לא יכתבו שירים" -

על-פי טקסטים אותנטיים מספר

בשם זה, העוסק במשפטי גבעתי

עיבוד ובימוי: סיני פתר

נראה, שרובן בלחיצת היד המפורסמת שלו, הרס להם, למשתתפי הפקת מחאה זו, הרבה מעוקצה של ההצגה. זו, תוקפת אותו במפורש כראש וראשון לשוברי העצמות ולאירועים שנגזרו מההתבטאות האומללה. בינתיים, רבין ביסס היטב את מעמדו כעושה השלום של העשור. בלית ברירה תפרו בצורה מלאכותית הקלטה מנאוומו בבית-הלבן כהקדמה לא מתאימה להצגה, אבל זה לא הפספוס היחיד. נראה שההצגה מפספסת לכל אורך הדרך.

אינני בטוח שיש לנו, כעם שעושה עוולות, את הלגיטימציה גם להיות אלו שמוחים כנגד עוולות אלו. אולי זו צריכה להיות מלאכתו של העם שסבל מהן. מבחינה תיאטרונית ורגשית, בהחלט קיימת כאן הסכנה להפיק מחאה מוזיית, משום שהיא יוצאת מהגרונן הלא נכון. ואכן, אף אחד מהשחקנים שנטלו על עצמם משימת התאבדות בימתית זו של דקלום מונולוגים בזה אחר זה, לא התעלה והצליח להעביר דמות אמינה באמת. כדי להצדיק את שרשרת המונולוגים האומללה, הוטל על אביבה גר לקיים את המסגרת העלילתית בדמות חוקרת המייצגת ממסד צבוע ומוזיקי. זו, מאפשרת לנחקרים לספר מהגיגי ליבם בנוסח - איך זה היה מבחינתי באמת...

גדול מקומי או קטן עולמי

זיוה רוז

שוש קורמוש; 1993

מוזיאון רמת גן
 תמרה ריקמן - "מלאכים"; (ציור)
 משה גרשוני; (הדפסים 93 -
 1992) קובי הראל - "משפחה
 אדומה" (פיסול) שוש קורמוש
 (צילום)

מוזיאון רמת גן ישנה חלוקה טובה של שש השטח. יש שם שני אולמות גדולים ושניים קטנים. בגדולים מציגים אמנים יותר גדולים, ובקטנים - האמנים הפחות גדולים. אבל לא קטנים. כי אין אמנים קטנים, יש רק אולמות פחות גדולים. באולמות הגדולים מציגים תמרה ריקמן ומשה גרשוני, באולמות הפחות גדולים - שוש קורמוש וקובי הראל. תמרה ריקמן, אמנית בעלת פרסים רבים וכיבודים שונים, מכה שוב, ומשה גרשוני הוא משה גרשוני. במוזיאון ישראל, למשל, הקציבו רק חדרון, כמו אי קטן באולם האמנות העכשווית וכל זה עבור עבודות של אמנים "פחות גדולים", על שטח קטן. כך פורעים חוב לאלה שטרם הגיעו לשלב ה"רשימה המרשימה" של האמנים מהשטח הגדול. זה יוצר אצלי משוואה הנדסית חדשה האומרת: בסיס + שטח נותן גובה, או יותר נכון: מי שיש לו בסיס מקבל גובה ואז יש לו שטח... לא תמצאו את זה בספרי הגיאומטריה וזה לא שייך לאמנות. זהו שטח ההפך שבין הבסיס (הכרת המסד) לבין גובה המחיר שלך בשוק (מכירות פומביות). ועל זה עובדים האמנים קשה ומוזיעים, ולא כולם מצליחים.

לא כולם מצליחים כמו תמרה ריקמן, למשל, המציגה ציורים בטכניקה מעורבת על נייר בצבעוניות אופנתיות (על כך ובהמשך) תחת השם "מלאכים" שהוא משהו בין מופשט לירי לשגאל הנותן סיפוקים מיידים לאסתיקה המאופקת של האשליה. ריקמן נשענת על כישופים מקומיים מוכרים, ורוקחת תבשיל נעים לחיך עד שבא לקרוא לה "דונה אידיאלה". לזכותה ייאמר, שהיצור המכונף חסר המין בעבודותיה המרחף בין אבותיו הרוחניים אמני הפרסקו והחזיונות התנכיים נוצריים תיאטראליים - הוא סימפטי וקליל כשפירית ומעורר אהדה. בכל זאת, עולה

גרשוני בתחרותו ובהדפסי האבן שלו עשה עבודה יפה משותפת עם סדנת ההדפס הירושלמית והנציה את הצהוב הנאורוטי שלו עם סמלים מיניים בוטים, באלגנטיות של מי שיודע שיימכר טוב לאחר התערוכה. איפה צלחות הדם כמחווה לצייר מתיאס גרינוואלד מראשית שנות ה-80, איפה הריאקציה הכימית שלו, האקספרסיה? ניחא. אולי זה הגיל.

קובי הראל משתמש בחומרים בלתי שיגרתיים בפיסול, כמו: סיליקון, עור וגומי ומעביר את תחושת "הקפאת הרגע בצילום" למשהו אורגני-יציב. טורסו גבר ענק בתנופה, טיפות לבנות ניתזות ו"קופאות" מתוך בריכה מלאה נוזל לבן, אבזמים אנקולים וחוטמים המאזכרים "סאדו", כל אלה תחת השם "משפחה אדומה" ולמה? זהו מצב דמוי תא-חיזמן, משפחה, השרדות. גרעינים וקליפות הם נושאי העבודות "מרים טוביה, בקטלוג). למרות שיש "בפיצוחים" האלה כמה אגוזים קשים, אני מודה שמשוהו די חזק הלם בי במבט ראשון. בשני ובשלישי כבר הייתי בטראנס סינתטי, בחלום בלהות תעשייתי, בתרגום סימולטני לתפאורה שכלתנית כמחזה אוונגרד המבוסס על קלסיקה - ונרגעתי די מהר. נראה לי שהשם: "משפחה אדומה" מחייב הרבה יותר. ציפיתי למשפחה רוסית בתוך ללחם... אבל זו כבר בעיה שלי.

שאלה האם זה ציטוט פוסט מודרניסטי בעל עיתוי נכון? או פטה-מורגנה המתקבלת יותר טוב כרפרודוקציה בקטלוג? צריך להבין, ההצלחה מובטחת בצבעים ורודים, סגולים, חומים, כחלחלים, עם רמזי קשתות שיש ואיקונון; זה עובר, אבל גם מעייף.

קובי הראל: "טורסו"; 1993

אורי, קלה, דובופה, מירו, ראושנברג ועוד) העשרים ואחת, באמנות. עשו את זה קודם.

בכחנליה

יין וצבע - תערוכה בייקב ראשון-לציון

תמיכה מוניציפלית באמנות היא משאת נפשו של כל קומיסר תרבות ובמקרה זה היא ניתנה ברוחב לב על-ידי ראש עיריית ראשון-לציון, מר ניצן, לאוצר והמארגן, מר דוד כץ - יועצו האמנותי. כץ בחר את האמנים, נתן להם קיר מכובד והיסטורי, קטלוג מהודר ויין אדום, וכל זאת בטקס מרשים של לחיצות ידיים וחתימות. כמובן שמכאן יצאו כולם מרוצים ועם חוטם סמוק. יש אמנות הנתלית בשמחה וששון על-כל קיר. לפעמים בחירת האמנים מכוונת, לפעמים מזדמנת, ולעתים על-פי קוד הידוע אך ליוזמים. מה זה משנה? יגור זאב עם כבש. העיקר הכוונה. והיו שם למשל: עודד פיינגרש, חיים מאור, אסתר פרץ ארד, אלכסנדר רוגן, אסד עזי, ג'ון בייל, מיכאל גרובמן, יאן ראוכוורגר, איציק עדי, יעקב ושושי חייט, חיים רוזנטל, שמוליק כץ ועוד ועוד רבים וטובים כשלושים במספר. ולא אסתכן בציונים מי זאב ומי כבש.

על הקיר הטחוב של הייב, מול החביות האדומות ששומר הכשרות שמר בשבע עיניים לבל יפגעו בכשרותן, האירו פרוז'קטורים עבודות של ציירים שציירו על נושא היין ברצון, כמו בחגיגת בית הספר, על-פי פקודת המורה, והושקעה שם עבודה רבה. גם אני הייתי שם וטעמתי יין עם כולם, ובירכתי על התופעה הזאת באמנות, של יריד שמח ולא מחמיר מדי, בעל איכויות משל עצמו, הנותן סיבה למסיבה בצלו חמור הסבר של המוזיאון.

רפי לביא, אוטודיקט, בעל ידע כללי עצום בציור ובעיקר במוסיקה, הוא מורה כריזמטי ואדם קשה וחביב, לפי הצורך. תמיד ידע להתפלמס עם שונאיו להתלקק עם אוהביו ולזעוק חמס על מתנגדיו - הכול במינון נכון. זהו הסיפור שמאחורי הציור שהרבה ממנו בעצם, מתגשם בציור עצמו. כי רפי לביא מתפלמס בציוריו עם עצמו ועם הקהל שלו. מדביק תמונה יפה מלוח שנה ליד קישקושי עפרון. כותב את שמו ושם אשתו "אילנה", ו"גרניום" ו"ראש" ועוד כל מיני מלים, על גנת שתעסקו בניחושם - האם הקליגרפיה קובעת? או המשמעות של המלה? שתפוצצו, מה פתאום הצייר הבז לדקורטיביות, משתמש בתמונות קיטש צבעוניות בציוריו. ובכלל, למה הוא התכוון בקישקוש הזה שהילד שלכם בעצם יודע לעשות יותר טוב?

איך תשובה חד-משמעית לניחושים ולתמיהות. אם תבינו חלק ממה שראיתם (אחרי שתצליחו לקרוא את ההקדמה לקטלוג) הבנתם חציו של רפי לביא, אם אתם מכירים גם את רקע התקופה (המופשט הלירי - סימני פופ ראשונים) יש לכם עוד רבע, הרבע האחרון נשאר סתום. בכל זאת לשואלים העקשנים - האם רפי לביא יודע בכלל לצייר? ובכן, הסתכלו נא שוב בקווים הילדותיים, בכתמים, בטקסטים האפולוגטיים ("צייר רפי ילד בן 20") בטקסטורה המתחלפת (כד, עץ, שמן, נייר, טוש, דיו), חושו בציורים בהיסוס, בחוסר הביטחון ובכמיהה הנוגעת ללב של מי שאולי לא יודע לצייר, אבל חכם מספיק כדי להפוך את זה לציור. ואז סוף סוף תבינו שכבר מוזמן ציורו של רפי לביא הוא עובדה בשטה, החוגגת את היופי המתוק שלה ללא כל קשר למה שמתרחש היום, על סף המאה

לכסוף - שוש קורמוש - מוסיפה לתערוכה את מימד השחור-לבן אפור במדיום הנדרש ביותר להשלמת כל אירוע אמנותי-הצילום. בטוב טעם ובטכניקה מעודנת היא מצלמת כיסאות ושולחנות וספות מסוגנות וכמו כן ציפור, ינשוף או שושנה פתוחה, כולם נראים כעשויים מכסף עתיק או כתחריטים כאשר הדגש הוא על הניקיון הצורני והחומרה הכמעט דתית שהיא כופה על האובייקטים שלה, המוצבים פרונטאלית כלצילום משפחתי.

לסיכום: התערוכה במוזיאון רמת-גן היא יפה. הקטלוגים - חגיגה לעיניים. ואולי זה מה שכל מוזיאון חולם עליו, ובכל זאת, אני חוזרת לעניין "השטחים הכבושים" שבתחילת הכתבה. לדעתי, האמנים הגדולים הם מספיק גדולים כדי להופיע לפעמים "הופעת אורח" באולמות הקטנים (בוודאי כמו ההדפסים של גרשוני או ציוריה של ריקמן ששמונה מהם היו מספיקים בהחלט), ולתת את האולמות הגדולים לאמנים מוכשרים, שעוד לא עשו להם אף פעם קטלוג, שהם בכלל לא נראים בשטח, ואין להם "בסיס".

ילד כישרוני

רפי לביא הציורים המוקדמים - 1957-1961 מוזיאון ת"א אוצר: דוד גינתון

אני שמחה לכתוב על רפי לביא (1937) ויש לי אליו חיבה יתרה (ענין נוסטלגיה). אולי כי שיתף אותי בתערוכת "10+ עולה על ונוס" (1970) כשעוד הייתי תלמידה, ותמך ועזר. ואולי גם מפני שהוא מצליח להשאר שנוי במחלוקת זה כ-30 שנה ולשמור על טריות ורעננות. עברו ימים רבים מאז הביקורות "המרושעות" שלו בעתון "העיר" (הצד האפל באישיותו) ועד היום, הופעה שלו בכלי התקשורת, מגרה תגובות ומסקרנת למרות שכבר איננו לביא, אלא אריה קשיש המסתכל בעין עיפה ואוהדת על הצעירים החוגגים סביבו. כבר זמן רב לא הציג וכמעט השתתק. האימרה המפורסמת שלו משנות ה-60 "לא התכוונתי להרגיז בורגנים" כבר באמת לא מרגיזה מזמן, למרות, שבסלון שלי תלויה תמונה שלו שאני מאוד אוהבת, וזו ממשיכה לעצבן את כל מי שמבקר אצלי. זאת אומרת, שעד היום מסתובבים חופשי כמה "בורגנים" שקישקושים של רפי לביא מוציאים אותם מדעתם. אלא, שההיסטוריה לא יכולה להכחיש - היום, רפי לביא הוא כבר קלסיקה אותנטית של "המרכיב הצבעוני והקווי בציור, כערך עצמאי עליו מושתתת הקומפוזיציה". תאמרו שזה הערך העליון של כל ציור, של כל צייר, בסדר, אבל רפי לביא ואבותיו הרוחניים לתקופותיו השונות: (אריה ארוך, אביבה

רק"ח - עלייה קצרה וירידה מהירה

יעקב זילבר

אלי רכס: המיעוט הערבי בישראל מן קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991. מרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב. "קו אדום", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשנ"ג, 229 עמ'

פילו אדם המתמיד לאורך השנים לקראו בעיתונות מידע שוטף בנוגע לערביי ישראל - וכמה יש כאלה? - בוודאי יתפלא להיווכח, בעיינו בספר זה, מה מעט הוא יודע בעצם. אלי רכס, חוקר במרכז משה דיין ללימודי המזרח-התיכון ואפריקה, הצליח לרכו בספרו זה מידע ממצה על האוכלוסייה הערבית בישראל בין השנים 1965 ו-1991: אכן, ב־26 שנים אלה חלה התפתחות רבה וחשובה בקרב ערביי ישראל, (חשובה גם לעם־הרוב בישראל). בניגוד לרבים שעסקו בעבר בערבים ובקומוניסטים הישראלים באופן מגמתי ולעיתים מעוות: (חוקרי "ההגנה", ותיקי מפא"י ופקידי משרד־החוץ), ערך אלי רכס מחקר מדעי מקיף ובלתי־משוחד, לפיכך, יש לקוות כי ספרו יתדור לקהל קוראים רחב. במבוא לספרו מקדיש אלי רכס תשעה עמודים בלבד לתולדות היווצרות רק"ח, אך בהמשך לאורך שלושת פרקי הספר, הוא משרטט תהליך היסטורי כולל של עליית ונפילת רק"ח. מפלגת הקומוניסטים הערבים (ומקצת יהודים) הישראלים - רק"ח, לא קמה ב־1965 בבחינת יש מאין. תחילתו של התהליך בשנים 1965-1977: הקומוניסטים הערבים מבססים לעצמם עמדה דומיננטית בקרב ערביי ישראל. בהמשך, בשנות ה־80, קמים כוחות חדשים ומערערים את המונופול של רק"ח. השלב האחרון, מתייחס להתמוטטות הקומוניזם המותרה מפלגה רופפת מבחינה אידיאולוגית מול האיום האיסלאמי העולה.

געגועים לפילוג:

רכס מציין, ובצדק, כי האינטרנציונל הקומוניסטי תבע עם קבלת פק"פ לשורותיו ב־1924, ערביזציה (שיעבור) של המפלגה

הפועלת בארץ שאוכלוסייתה ברובה ערבית. אבל לנוכח פיגורה הכלכלי-היסטורי של החברה הערבית-פלשתינית היתה זאת משימה בלתי־אפשרית. רק באופן מלאכותי נתמנה סוף־סוף ב־1930, וועד מרכזי בעל רוב ערבי (עמ' 26). ברצוני להוסיף ולהרחיב מעט את התמונה: בעוד שהקומוניסטים היהודים הצטרפו

אמיל חביבי

לפק"פ באופן טבעי, רובם הגדול כהמשך לחברותם במפלגות הקומוניסטיות, ב"בונד" ובקבוצות השמאל הקיצוני הציוני בארצות המוצא שלהם, (והם היו רבים: בוועידה הראשונה של ההסתדרות היוו כ־10% מהחבריה!) נשארו חברי מרכז פק"פ הערבים כמעט מבודדים מעמם. בנוסף לכך, רבים מהם אף גורשו מהמפלגה עקב "משפטי חברים", כי המנהיגים הממונים היטיבו למלא אחר ההוראה "לחשוף את סוכני האויב במפלגה", בעיקר בקרב חבריהם הערבים.

אמנם, היו פועלים ערבים בארץ כבר בשנות העשרים והשלושים, אבל פרולטריון ערבי החל להתהוות רק עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. הפיכת הארץ למקום ריכוז צבאות בריטניה ובעלות בריתה (אוסטרליה, הודו, יוון, פולין של צבא־אנדרס ו עוד), גרמה להרחבה ניכרת של נמל חיפה והעבודות

מסביבו, להקמת מחנות צבא ולהעסקת פועלים מקומיים, לביקוש אחר תוצרת חקלאית ועוד.

בינתיים, קמה גם מנהיגות קומוניסטית ערבית צעירה, בלי ספק בהשפעת הרוח האנטי־פשיסטית שכבשה צעירים משכילים, וידעה לטפח קשרים עם הפרולטריון החדש. כך משכה רבים אל "מועדון־העם" שהקימה בקרבת נמל חיפה, ואף החלה להקים איגוד מקצועי ערבי, בייחוד בין פועלי מחנות הצבא. תחילה צמחה מנהיגות צעירה זו במסגרת משותפת עם הקומוניסטים היהודיים ובלי ספק למדה מהם, אולם כאשר התפור האינטרנציונל הקומוניסטי ב־1943, ומפלגותיו הונחו לפעול כנציגויות לאומיות, הניחו אמיל חביבי וחבריו כי "המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית היא מפלגה ערבית שיהודים יוכלו להצטרף אליה". בכך גרמו לפילוג הראשון - אך האופייני לעתיד לבוא. כדאי לשים לב כי לארגונם לא קראו "מפלגה קומוניסטית", מחשש שזה ידחה חברים־בכוח, אלא "ליגה לשחרור לאומי" - וכך, עד 1948.

היהודים זכאים רק לזכויות אזרחיות, ולא לאומיות - כך גרס אמיל תומא, נציג הליגה לשחרור לאומי ב"וועידת האמפייר" בלונדון, בשלהי המלחמה. לכן התנגדו הקומוניסטים הערבים לחלוקת הארץ, אפילו כאשר ברית־המועצות פעלה והצביעה בעדה. שמואל מיקוניס, שהגן על עמדתם המנוגדת של הקומוניסטים היהודים, זכה לתמיכה בעמדתו בנאאמו של גרומיקו זמן קצר לאחר מכן. אבל ה"ליגה" לא שינתה את דעתה. רק באיחור של רבע שנה אחר החלטות האו"ם, בפברואר 1948, נערך כינוס בנצרת, ובו השכיל אמיל חביבי למלא

אחר רצון ההנהגה הסובייטית. עברו עוד שמונה חודשים, עד שבאוקטובר, סוף־סוף, ניאתו הקומוניסטים הערבים להצטרף למפלגה הקומוניסטית הישראלית, לחתום על משפטים בודדים של ביקורת עצמית, ולהודות שהלכו שבי אחר ההנהגה הערבית הרשמית.

אבל בכל זאת, לא התאחדו הקומוניסטים הערבים עם חבריהם היהודים, אלא רק

פוליטי... ועד מהרה היה גם למכשיר לגיוס קולות" (עמ' 13-14). בעקבות המלחמה ב-1948 "נעדרה האליטה החברתית והכלכלית (הערבית). המסגרת הפוליטית היחידה ששרדה היתה המפלגה הקומוניסטית הישראלית מק"י". הממשל הצבאי בוטל ב-1966 - בוודאי לא הודות לרק"ח שאך זה עתה הוקמה. למעשה לא חידשו מנהיגי רק"ח דבר לעומת פעילות מק"י קודם-לכן.

פרק ראשון: 12 שנות גיאות...

ב-1975 ערכה הממשלה הפקעות קרקע נרחבות במסגרת "ייהוד הגליל" (עמ' 79), וכך סיפקה במוידיה את המוקד שמסביבו התלכדה והתעצמה רק"ח. "נוצרו הנסיבות

עתונותה של רק"ח היתה ל"במה עיקרית למיטב הסופרים והמשוררים הערבים בארץ..."

בהן ניתן היה לנתב את תחושת התסכול של ערביי ישראל להפגנות אדירות" (עמ' 83). רק"ח פעלה להקמת "ועדה ארצית להגנה על האדמות הערביות", ומדי שנה בשנה ארגנה ב-30 במארס שביתה שהקיפה את כל היישובים הערביים. עקב ציבור כפרי, שבאופן טבעי, היה עד כה בעל תודעה פוליטית מוגבלת, ונהג לפעול על-פי הכרעת ראשי החמולות שבו, "התחזק בהדרגה המרכיב הפלסטיני... והוא צבר תאוצה ממלחמת ששת הימים ואילך" (עמ' 84). היה זה "תהליך סוחף" ששם קץ ל"רשימות הערביות" מייסודה של מפא"י, וקיצץ במספר הקולות שיקלו המפלגות היהודיות לגייס במישורין. רק"ח נהפכה עתה "לכוח המוביל בהשרשת תהליך הפלסטיניזציה. מצעה הפך לדגל מנחה עבור כלל ערביי ישראל" (עמ' 88).

בשתיים-עשרה השנים שחלפו מאז הפילוג ב-1965 ועד בחירות 1977 חוללה רק"ח מהפכה בדפוסי ההתנהגות הפוליטית של ערביי ישראל, מסכם רכס את הפרק הראשון. "היא זיעזעה ואף ביטלה תפיסות ישנות של פסיביות, והעתיקה את מוקד העשייה אל הרחוב... לשינוי גודע גם ממד פסיכולוגי: הכרה עצמית בכוח המיעוט, שחרור מכבלי העבר שהכתיבו חוסר מעש... [רק"ח] סיפקה את דגם ההזדהות הלאומית עבור המחנה המתון" (עמ' 111). מפנה זה מצא את ביטויו בבחירות לכנסת: ב-1965 זכתה רק"ח בקרב המצביעים הערביים ב-23.5%, ואילו ב-1977 הגיעה ל-50% מקולות ערביי ישראל. בפרק זמן של שתיים-עשרה שנה הכפילה, איפוא, את כוחה" (עמ' 103).

כוחה של רק"ח גבר גם בתחום העתונות ומערך הפצתה. הממשלה - כך האשימה -

ולהיאבק למענה" (עמ' 33). ואכן, מק"י היהודית הבינה היטב את חומרת מדיניותה של הממשלה לגבי ערביי ישראל. היא גם נלחמה נגד מדיניות הסיוע לתכניות האימפריאליזם האמריקאי. אולם היא בהחלט דגלה בתיוזה של "סכסוך בין שתי תנועות לאומיות שפתרונו טמון בדרכי שלום".

אמנם ההתפתחות הפוליטית בטווח המיידי העניקה לכאורה למנהיגים הערבים, צידוק לעמדתם. תמיכת ברית-המועצות בערבים כנגד תכניות ארצות-הברית העלתה את יוקרת הקומוניזם בקרב בני עמם. משה סנה הבין כנראה לרוח הנושבת וערב הפילוג הציע להם להקים מפלגה ערבית נפרדת ופגישות פיסגה בין שתי המפלגות, בדומה לשנים 1945-1948. המנהיגים הערבים דחו גם הצעה זו.

ואני טוען: אם יישאלו היום, מה נשאר בתוקף אחר מדריד וקץ המלחמה הקרה, מ"דעה א"י" - מה יגידו? הנה תגובתם עד היום - אָלֵם.

נראה כי למק"י המאוחדת לא היה צורך לשנות את היחס לערביי ישראל; מספרו של רכס עולה כי מק"י לא חדלה ממאבקה נגד הממשל הצבאי, ובצדק: "למן הימים הראשונים לייסוד המדינה הפכה מק"י להיות גוף פוליטי-לאומי מרכזי בקרב הערבים. מק"י סיפקה הסבר למציאות הסבוכה לאחר המלחמה והצביעה על מוצא, מציין אלי רכס. "במקום מעמד נחות במסגרת רשימות ערביות נלוות הציעה מק"י לערבים חברות שוות-זכויות במפלגה... הנלחמת למען אידיאל של שלום ושותפות... עוד באוקטובר 1949 קבעה: 'אנו נאבקים להקמת מדינה ערבית עצמאית ודמוקרטית בחלקה האחר של א"י' - עמ' 29).

"הממשל הצבאי הוקם כאמצעי למניעת שובם של הפליטים... וכדי לתפוס ולהפקיע קרקעות ורכוש. לא נקפו שנים רבות עד שנתחורר כי החשש הבטחוני הוא נעדר ביסוס". אך מפא"י ומפלגות הקואליציה שלה המשיכו בו "כמנגנון חשוב לפיקוח

שמואל מיקוונס

בצמרת (עמ' 32). בערים המעורבות לא התמזגו ממש; הוועד העירוני ידע והשפיע על הנעשה בקרבם אך מעט מאוד: הסניפים הערביים לא השתתפו בפועל בארגון המחוזי, וחברי המרכז הערבים היוו קבוצה שהתייעצה בנפרד. עצם איידיעת השפה הערבית בקרב המנהיגים היהודים הקלה על המשך ההפרדה במשך כל השנים, אבל אין בכך כדי להסביר את העיקר. חברי מרכז יהודים הוזמנו רק לעיתים נדירות אל הסניפים ביישובים הערביים, אף שלא היה קשה לספק תרגום.

לא חלפו שנים רבות עד שהנהגה הערבית התאושה ממשבר 1948. היא התמחתה בניהול סניפים, קלטה חברים במשולש ויצאה מן הגֵטו האליטיסטי הנוצרי שממנו

רק"ח נהפכה עתה "לכוח המוביל בהשרשת תהליך הפלסטיניזציה. מצעה הפך לדגל מנחה עבור כלל ערביי ישראל"

באו רוב מנהיגיה, לקראת "עמך", המוני הציבור המוסלמי. מובן שהפיקה תועלת מן הידע הארגוני של החברים היהודים. אולם עד מהרה שוב גבר בה הגעגוע לקיום נפרד. תחילה, אולי, כאשר בהשפעת ההתקוממות באלג'יריה הסתודדו ראשיה בנצרת ו"ליבנו" אפשרות פתרון דומה בישראל, ושוב, כאשר ניסו להוקיע את המזכ"ל שמואל מיקוניס, משום ש"העזו" למתוח ביקורת "באוזני אחמד בן-בֶּלָה" ששלל את זכות קיומה של מדינת ישראל. ב-1965 הניחו, בהסתמך על מדיניותה של ברית-המועצות במזרח-התיכון, כי עתה יעלה בידם לגבור על הקומוניסטים היהודים ולחסלם כארגון. אז חיברו חביבי-טובי את תזות ההתקפה החזיתית ("דעה א") ופילגו את מק"י.

רק"ח לא חידשה

מנסחי התזה התבססו על הגל הגואה של הנציזונליזם הפאן-ערבי שטופח על-ידי בן-בלה ונאצר; על תמיכתה הגוברת של ההנהגה הסובייטית - מטעמי אסטרטגיה גלובלית נטולת אידיאולוגיה - בנציזונליזם ערבי זה; על הנאמנות התמימה ל"מפלגה הסובייטית המדריכה"; ועל האמונה המוחלטת שבמלחמה הקרה תנצח ברית-המועצות. חברי מק"י היהודים, בהנהגת מיקוניס-סנה, לעומתם, פקפקו עוד או ב"אמיתות" אלה.

נחזור לספרו של אלי רכס, למובאה מפרסומי מק"י של הימים ההם: "אם הסכסוך הוא בין שתי תנועות לאומיות, פתרונו טמון בדרכי שלום, על יסוד דו-קיום. אך אם הוא בין כוח אימפריאליסטי לתנועת שחרור, הרי על פי ההנחה הקומוניסטית יש לתמוך בה

ניהלה מדיניות שנועדה להותיר את הצעירים במצב של בורות; רובם הגדול היו מנועים מלקבל חינוך תיכון עקב המצב הכלכלי שאילץ את הוריהם לשלוח את בניהם מוקדם ככל האפשר לעבודה (עמ' 78). מי שבכל זאת המשיך בלימודים, נותר בלי עבודה הולמת. "אך למרות הכול צמחה אינטיליגנציה. עתונותה של ר"ח היתה ל"במה עיקרית למיטב הסופרים והמשוררים הערבים בארץ... תרומתה להרגשת שותפות הגורל עם פליטי פלסטין, ולשימור התרבות המורשת והמיתוס הפלסטיני העממי היתה נכבדה ורבה" (עמ' 60). השפעתן של עתונות וספרות זו העמיקה, על אף כל הקשיים. תרמה לזה גם התגייסות חברי ר"ח בכל היישובים. ומסביב למעשה המתמיד של ההפצה התחזק הארגון המקומי. שום תקציבי הממשלה לא יכלו להתחרות בהתפתחות זו.

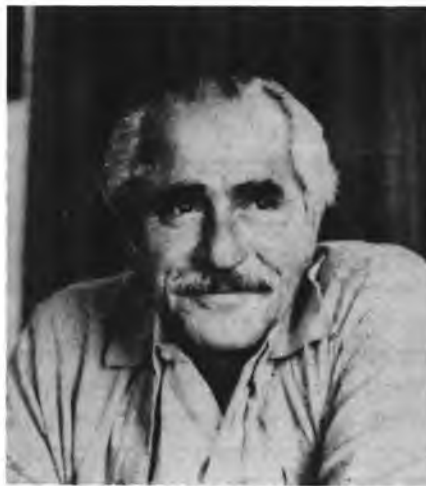
פרק שני: מאבק על הקיים - והתרופות

אכן, הארכת בסקירת חלקו הראשון של הספר, שהוא מעניין ומאלף. זאת מכיוון שהוא מסכם פרק היסטורי - קצר אמנם, אך משמעותי. במשך שתי-עשרה שנים התנגשו זה בזה גורמים סותרים: מדיניות ממשלתית קצרת-רואי של דחיקת רגלי האוכלוסיה

נראה כי עתה מתנקם ברק"ח חוסר אבהנתה המתמשך בליקויי תורתה ובתמורות שעברו על "בעל-הבית", ברית-המועצות

הערבית, גל נציונליזם פאן-ערבי, מדיניות סובייטית ברוניביסטית "פרגמטית", ומשחקי-כוח בין מעצמות-העל שהועידו לישראל ולערבים תפקידי "ממלאי-מקום" במלחמה הקרה - וכך ניתן לרק"ח להשיג מעמד דומיננטי בקרב ערביי ישראל. ערעור המונופולין של ר"ח - בשנות השמונים קרוב יותר לזיכרון ההיסטורי, ולפיכך, אקצר בסקירת הפרק השני המתועד בפרוטרוט:

הכול התחיל באום אל-פחם עוד ב-1972. שם נוסדה "תנועת בני-הכפר". סטודנטים מארגון רדיקלי זה הצליחו כבר ב-1976 להדיח את פלג תומכי ר"ח בוועד הערבי באוניברסיטה העברית. ב-1980 התכנסו קבוצות רדיקליות בדיר אל-אסד והתאגדו בוועדת תיאום לאומית. מכיוון שהממשלה אסרה התאגדויות אלה נתאפשר לרק"ח להקים רשימת סטודנטים משותפת ב-1985. בינתיים קם לה, לרק"ח ב-1981, מתחרה אחר: "התנועה המתקדמת-נצרת", שזכתה ב-1983 ב-ארבעה מבין אחד-עשר המושבים

אמיל תומא

בעיריה, וב-1983 הודיעה על הקמת מפלגה ארצית. ואכן, בבחירות לכנסת קיבלה במשולש כ-36% מהקולות (עמ' 182).

המלחמה בלבנון החריפה תגובה אופוזיציונית בקרב "ערביי העבודה" והאיצה את הניתקות של ח"כ דראושה מ"מפלגת האם". לקראת הבחירות ב-1988 יצא ברשימה עצמאית - וגם היא התחרתה ברק"ח.

לא זו בלבד. בראשית 1974 נוסד "הוועד הארצי של ראשי המועצות הערביות" בעידוד משרד-הפנים ויועצו שמואל טולדאני (עמ' 142), גורס רכס, (או לפי גירסת ר"ח - ביוזמתה היא). הוועד פיתח פעולות בתחומים מעשיים רבים, דבר שהעלה את יוקרתו בקרב המוני ערביי ישראל. הוא התעצם - ורק"ח נשארה בצילו.

כך איבדה ר"ח את מעמדה הדומיננטי. בבחירות לכנסת ה-10 (1981) איבדה את הרוב באוכלוסיה הערבית שזכתה לו בבחירות 1977: מ-50% נותרו רק 37% (עמ' 182). לפיכך גם הצטמצם ייצוגה בכנסת. ממכה זו לא התאוששה עוד.

מובן שתהליך זה פגע גם בפנים שורותיה. הדור הצעיר התחיל לאבד עניין. תפוצת העיתונות ירדה. אפילו בארזים נפלה שלהבת: רק שלישי מצעיריה ששלחה ללימודים אוניברסיטאים במזרח-אירופה חזרו לפעילות. בשיעור גידול המפלגה חלה ירידה דרסטית (עמ' 165).

אולם, עיקר ערעור מעמדה של ר"ח לא בא לה מארגונים ומפלגות חד לאומיות, אלא משתי תופעות עיקריות: התהוות תנועה איסלאמית גדלה והולכת מחד - והיעלמות מהירה וגוברת של הגורם הסובייטי כמקור סמכות אידיאולוגי ומשען-גורם בעל משקל ביחסי-הכוחות בעולם ובמזרח-התיכון, מאידך. כך איבדה ר"ח את אוגה - דווקא כאשר הפונדמנטליזם האיסלאמי יצא לתקוף אותה.

אמנם אלי רכס לא העמיק חקור בהתכתשות

זאת בפרט, ובהתערערותה האידיאולוגית של ר"ח בכלל, אבל הוא סיפק נתונים: אחרי מלחמת העצמאות נשארה האוכלוסיה המוסלמית גלמודה, כי מנהיגיה וכהני-הדת שלה ברחו מן הארץ. מלחמת ששת הימים חידשה את קשריה עם החוץ. כתוצאה מהתערבות המועצה המוסלמית העליונה חזרו בוגרי המכללות האיסלאמיות בשטחים למקומותיהם בישראל, ומאז 1978 יצאו מדי שנה אלפי מוסלמים מישראל למכה. התעלמותה המתמשכת של הממשלה ממצוקת המגור הערבי גרמה למרידות, ונוצרה כמיהה לסדר חברתי חדש - לא בעתיד הרחוק אלא עכשיו (עמ' 151).

פרק שלישי: התנועה האיסלאמית

השתלטות הפונדמנטליזם על איראן דרבנה, כמובן, תהליך זה, אך, כאמור היה לה יסוד בישראל, כשם שהיתה קיימת זמן רב בעולם המוסלמי כולו. ה"אליטה האינטלקטואלית, בעיקר נוצרים, שהנהיגו את ר"ח, יכלו להשיג עמדה דומיננטית בחברה מנותקת ונטולת מנהיגות מסורתית-דתית, האידיאולוגיה המרקסיסטית אף יכלה לחדור אל לב הנוער ולהלהיב אותו. אולם, כאשר בוטל הסגר, עקב כיבוש השטחים, החלו הדברים להשתנות. מ"ישיבות" האסלאם באו "חוזרים בתשובה", וב-1979 הקימו אלה מחתרת "משפחת הג'האד" על שמו של השיח' עו א-דין אל-קאסם, לוחם בימי המנדט הבריטי (עמ' 152), על שמו נקרא היום גם הארגון הלוחם של החמאס. מסגדים צמחו בכל יישוב: מספרם זינק כבר ב-1986 משישים למאה-וחמישים.

שם למדו, כי "מן המלל ניתן גם להגיע לפעולה של ממש" (עמ' 154), והכוונה: ביקורת קשה על הממסד הקיים. מנהג הנבחרים הקומוניסטים, להסתפק במניין המגרעות והמחסור ביישוביהם, ולהאשים את הממשלה בהזנחה וביקפוח וכך להשאיר את המצב כמות שהוא, התנקם, בסופו של דבר, במפלגה עצמה.

אין להתעלם, כמובן, מן הקופות במדינות ערב וב"פזורה" שנפתחו ונשפכו ל"קרנות הצדקה" של התנועה האיסלאמית, בעוד שלרשות המועצות עמדו רק הכנסות ועזמות. חוסר האיזון הזה החמיר יותר בשטחים, ואולי גם בישראל אחרי מלחמת המפרץ. מצב דברים זה מבליט את העידוד המוזר שהעניקו ממשלות ישראל לתנועה האיסלאמית בישראל ובשטחים, מתוך הנחה מוטעית שהיא תנועת צדקה שמרנית העדיפה על תנועות פוליטיות מרדניות. כך, עד שפעולות זרוע-הלחימה שלה בשטחים הניעו את ממשלת רבין לשנות את יחסה.

השלמתם של נבחריה המוניציפליים של ר"ח עם קוצר ידם בקידום יישוביהם נובע, לדעת אלי רכס מ"אוולת ידם" (עמ' 182). מכל מקום, גם אם התושבים הסכימו

הודה: "אנו אומרים ביושר ובכנות: לא האמנו שבסוציאליזם יכולים לקרות דברים כאלה. לא העלינו על הדעת שפשוט מטעים אותנו" (עמ' 207). אך "המוטעים" הללו הרי הוזהרו על ידי מיקונים, סנה ותבירי מק"י עוד במחצית הראשונה של שנות השישים, וביתר בהירות ב"דעה ב'" ב-1965! רק"ח, פחות מכל מפלגה קומוניסטית אחרת, יכולה להצטדק ולומר: "לא אמרו לנו..."

אולם, גם אמיל חביבי איחר מאוד. כאשר מפלגות קומוניסטיות הביעו התנגדות לפלישת ברית המועצות לצ'כוסלובקיה והתמידו בביקורת זו, היתה רק"ח על כל חברה "סולידרית" עם ברז'ניב. מאוחר יותר, כאשר קמו מפלגות "אירו-קומוניסטיות" לרוב ודחו דוקטרינות מאובנות, התנדב אמיל חביבי לשאת את הנאום החזיתי נגדן בכינוס בינלאומי (ר' "בית השלום והסוציאליזם"). 1989 היא שנה קצת מאוחרת להתפכחות.

למעשה כבר ב-1989 היה ברור למדי שהפרסטריוקה נתקעה ונכשלה. גורבצ'וב שמילא תפקיד חיוני וחיובי בביטול סדרים אנטי-דמוקרטיים, מתיחויות בעולם ואשליות העבר, סולק כעבור זמן קצר על ידי ילצין, המתאמץ מאז להשליט קפיטליזם פרימיטיבי ואכזרי על שרידי ברית המועצות-לשעבר, וזאת בהבנה מלאה עם מעצמות המערב. מי שאז ייעץ "לא לרוץ עם הפרסטריוקה" העיד רק על אי-הבנתו הבסיסית, אבל מי שהשליך את כל יתרו על הפרסטריוקה לא עשה עבודה מלאה. מי מדבר עוד היום על פרסטריוקה?

לא די בהודאה בכשלון - צריך לנתח אותו כדי לגלות דרך חדשה. ביקורת עצמית חייבת להיות מפורשת, מקיפה ומעמיקה. אמת, גם בארצות אחרות עדיין לא העמיקו חקור, וזה חבל. משגיאות וכשלונות אפשר וצריך ללמוד. הרי התמוטטות הקומוניזם הסובייטי - שהכול מודים כי חולל גם דברים חיוביים וגדולים - אין משמעותה כי הקפיטליזם הוכיח את עליונותו הסופית. כשם שקץ המלחמה הקרה אותו איזון-אימה דו-גושי לא הביא "סדר עולמי חדש" ללא מאבק על אינטרסים מעצמתיים והרבה מלחמות "קטנות", לובש עתה האימפריאליזם איצטלה של או"מ-פריאליזם. כשם שכל איש-מדע חייב לבחון תיאוריות מקובלות לאור גילויים חדשים ולא לחשוש מפסילת ישן מפני חדש כאשר התרחבו הנסיון והידע בתחום המדע שלו, כן מן הדין שיעשה בתחומי כלכלה וחברה, ואין זאת רק מצוות חכמים מלומדה. בארצות רבות כבר רוכשים נסיון חדש.

בייחוד נוכח יחסי יהודים-ערבים בישראל ובמזרח-התיכון וההכרח הדחוף להגיע לשלום - חובה שנמהר ללמוד את הלקחים ונאחד כוחות!

מאיר יזר

ה"אירו-קומוניזם", (כמפלגה הקומוניסטית האיטלקית, בראשותו של אנריקו ברלינגוור, שהסירה מעליה את כל סכך הכבלים בקובעה, כי אינה מפלגה אידיאולוגית ורק הפרוגרמה הפוליטית קובעת את דרכה. עם זאת לא שללה, כמקודם, את חשיבות האידיאולוגיה כשלצמחה).

הודות לשינויים אלה עברו מפלגות אלה את הזעזוע ונשארו על המפה. המפלגה הקומוניסטית היפנית - כך קראנו באחרונה - אפילו נתחזקה בבחירות האחרונות.

ביקורת עצמית

אמיל חביבי, בתגובה שמיהר לפרסם ב"הארץ" (7.7.93), דוחה את השגותיו של רכס ומאשים אותו, כי "לא השתחרר מהדעות הקדומות האנטי-קומוניסטיות". סבורני כי אחרי המובאות שהועלו כאן, תהיה הוכחת טענה זו מלאכה קשה. אבל חביבי אינו נכנס כלל לפרטים - הוא דוחה את עצם שיטתו המדעית של המחבר להסתמך על כתובים. "תמוה הדבר בעיני שהוא לא ניסה לפגוש את חבר הנהגת רק"ח היחידי שעשה ביקורת עצמית פומבית", מאשים חביבי. לא קשה למצוא בספר מקומות שבהם מובאת ביקורתו של חביבי לגבי התעלמות רק"ח ממדיניות הפרסטריוקה בבריה"מ. "אילולא הפרסטריוקה היינו באמת מאבדים את עולמנו", מצוטט מראיון שנתן בנובמבר 1989 ל"ידיעות אחרונות", ואפילו: "אי אפשר לא לראות שהדרך שהלכנו בה כדי להגשים את האידיאלים הקומוניסטיים שלנו היתה מעוותת וההיסטוריה הוכיחה את כשלונה" (עמ' 203). אילו פירסם ביקורת מפורשת יותר, יש להניח שהיתה מוזכרת בספר.

"מודה ועוזב ירוחם". אפילו כך התעלה חביבי לאיך ערוך מעל חבריו שלא רצו "לרוץ עם הפרסטריוקה". מאיר וילנר טען עוד ב-1985: "קצב התפתחות הכלכלה הסובייטית עולה בהרבה על זו של ארצות-הברית" (עמ' 206), ורק ב-1989

שבהזנחת יישובם אשמה הממשלה ומדיניותה, הם לא רצו ולא יכלו עוד להשלים עם מצב הדברים. וכך, כאשר התנועה האיסלאמית סיפקה שירותים כגון גני-ילדים, מתנ"ס, מרפאה ואמבולנס - אם כי ברור שלא מומנו רק מתרומות-צדקה שלהם אלא מהשקעות גורמים מעוניינים בחו"ל - הם העבירו את תמיכתם מרק"ח לתנועה האיסלאמית.

אות לבאות בישראל היו הבחירות בכפר קאסם, שם זכתה הרשימה המוסלמית ב-1983 ב-27% של הקולות. מהפך כללי התחולל בבחירות המוניציפליות של 1989. רשימות חד-לאומיות התמודדו ב-שנים-עשר יישובים אך הצליחו רק מעט; אולם "צורב היה כשלון רק"ח באום אל-פחם, כאשר איבדה את ראשות המועצה לטובת התנועה האיסלאמית: פעל "נשק האמבולנס". כך גם קרה ביישובים אחרים" (עמ' 195).

מלחמת ישראל בלבנון, ב-1982, אמנם סיפקה לרק"ח עוד הזדמנות להופיע כמפלגה לאומית - אבל אי-התערבותה של ברית המועצות לטובת הצד הערבי כבר היתה סימן לבאות וחשפה את רק"ח בחולשתה, אף-כי ברק"ח עצמה עוד לא הבחינו בכך. רק ב-1988, בעקבות נסיגה בבחירות, החלו להתפרסם בעיתונות רק"ח הרהורים אפיקורסיים (עמ' 188).

ב-1989 נודעוה רק"ח: מנהיגה הבולט אמיל חביבי הודיע על עזיבת הלשכה הפוליטית (עמ' 203); מאוחר יותר אף עזב את המפלגה וכך עשו גם אחרים. עתה, לקראת הבחירות המוניציפליות בנובמבר 1993, מתפלגים סניפים לקבוצות מתחרות ויריבות. ייתכן מאוד שזוהי התחלת הירידה ממעמד מפלגת קונסנזוס בקרב ערביי ישראל, לשרידה-העבר - וזאת דווקא "כאשר צריך אותה" ככוח מול עליית הפונדמנטליזם אף בישראל! עד כאן, בעקבות ספרו של אלי רכס.

נראה כי עתה מתנקס ברק"ח חוסר אבחנתה המתמשך בליקויי תורתה ובתמורות שעברו על "בעל-הבית", ברית המועצות: כשלונה בכלכלה בכלל, ובמימון חלקה במלחמה הקרה, בפרט. כמו כן לגבי ישראל: גישושיה להוריד את המתח, לקשור קשרים ולאפשר עלייה המונית - תוך יחסים קרירים יותר עם מדינות ערב. מחמת הדוגמטיות הברז'ניביסטית שלה הפסידה שנים רבות ויקרות, שמפלגות קומוניסטיות אחרות שתמיד היו מפלגות פועלים (לפחות חלקית) הקדישו לחשיבה מפוקחת. יתרון לעומת רק"ח, היה הדחף שלהן לבדוק מדוע אין מתקדמים, מדוע מצווה סובייטית "מלומדת" אינה מתיישבת עם המציאות. למשל כפי שאירע במפלגה הקומוניסטית של פינלנד - (זו ביטלה לגבי עצמה את מטרת "הדיקטורה הפרולטארית"), במפלגות מערב-אירופיות אחרות שהגיעו אל

קומוניזם 2000

לאון זהבי

"But I came to bury Cesar, not to Praise him" - W.Shakespeare
(מתוך נאום ההספד להגנתו של קיסר מפי חברו הנאמן, אוקטביוס)

1

סחרור שלטוני ותוהו ובוהו בברה"מ. מה פלא שבמצב שיצר זרם זה ניצלו את ההזדמנות שניתנה להם, כוחות אנטי־דמוקרטיים ומקארטיסטיים, בהנהגת ילצין ובורבוליס. חדורי סובייקטיביות כפייתי, לא שונה מזה של אלה שבנו את הסוציאליזם הסטליניסטי, הם מנסים גם היום להחזיר את הקפיטליזם לרוסיה, תוך העלאה על־גס של הקפיטליזם האמריקאי "הנאור"!

מבחינה זו לא שונה גורל הפרסטרואיקה מגורלה של מהפכת אוקטובר הסוציאליסטית ב־1917. שתיהן הצליחו לצעוד באפיק ההתחלתי שלהן שנים ספורות בלבד. עלייתו של סטלין לשלטון במדינת הפועלים הראשונה בעולם, חמש שנים לאחר נצחון המהפכה, שינתה את האפיק ההתחלתי של המהפכה; הסטליניזם הצליח לבנות בשיטות כפייתיות פסולות ואנטי־הומניות דגם של סוציאליזם ממלכתי אנטי־דמוקרטי וטולטרי. מה לעשות? בהיסטוריה זה לא כמו ברפואה. כאשר ההיסטוריה בהריון אין אפשרות לקבוע בוודאות את תכונות העובר בטרם נולד.

הניסיון להחזיר את הקפיטליזם לרוסיה, שבעים וחמש שנה אחרי מהפכת אוקטובר הסוציאליסטית, נראה לי לא יותר ריאלי ובר־סיכוי מאשר להחזיר את הפיאודליזם באירופה הקפיטליסטית או את עבדות הכושים באמריקה. בדיוק כפי שהנסיון של הזרם השמרני בקומוניזם להחזיר את הטולטריזם אחרי רציחתה של הפרסטרואיקה הוא חסר כל סיכוי. זאת, מאחר שגם מהפכת אוקטובר וגם הפרסטרואיקה, בעצם התרחשותן, סיכלו את האפשרות לסטטוס־קוו.

לכן, אל ימהרו לקבור את רעיון הסוציאליזם, את השאיפה לחברה אנושית בנויה על צדק חברתי, לחיסול הניצול של אדם בידי אדם ועם על־ידי עם אחר, לדמוקרטיה והומניזם. גם היום, אחרי התמוטטותה הדרמטית של ברה"מ, וכישלון הפרסטרואיקה שכל מטרתה היתה להציל את הסוציאליזם בברה"מ, על־ידי שינויו המהפכני הרדיקלי - עומדת בעינה עליונותו המוסרית של רעיון הסוציאליזם

המעמדית והלאומית, סתירות שהולידו מהפכות ומלחמות עקובות מדם, התחכמה לנו וכאילו הכריעה (כך מקווה אני) לגבי הדרך והאמצעים לפתרון, ולא דווקא ביישוב אותן סתירות. היא פסקה לאו מחלט לגבי טולטריזם כפייתי ואנטי־דמוקרטי, היא פסקה לאו לגבי יכולת הכוח ליישב סתירות, היא גדרה גבולות של הומניזם לגבי כל עימות וסתירה, לרבות הסתירות המעמדיות והלאומיות שימשיכו לייסר את עולמנו גם במאות הבאות.

הייתי עד ראייה גם למותה של הפרסטרואיקה; היא לא מתה מוות טבעי. היא נרצחה. באותו יום גורלי ועצוב הייתי נוכח במסיבת העתונאים של קבוצת ההרפתקנים המסוכנים שהכריזו על הפוטש האומלל.

ראיתי את הטנקים שהם הכניסו לתוך מוסקבה כדי לרצוח את הפרסטרואיקה. חבריי, בהנהגת המפלגה בתל־אביב, כך נאמר לי, צהלו משמחה. בשבילי היה זה היום העצוב ביותר בחיי.

הפרסטרואיקה נרצחה מבלי להספיק להניב את הפירות הצפויים. חמש שנים לאחר לידתה הוכרע גורלה - על־ידי אותו זרם שמרני, דוגמטי ואלים של הקומוניזם, אשר במעשהו האנטי־דמוקרטי יצר מצב של

ך התגלגלו חיי, שלאחר כמעט חמישים שנות עשייה פוליטית, של השתתפות מסורה וסוחפת במאבקי של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, נמצאתי יום בהיר אחד יושב באולם הקריאה המרווח והריק כמעט של המכון. למארכסיזם־לניניזם שליד הוועד־מרכזי של מקב"מ, ברחוב פושקינסקיה בלב מוסקבה, רכון על הדפים המצהיבים של ארכיון הקומינטרן. וכבר עם פתיחת התיק הראשון וההצצה הראשונה במסמכים הבנתי, גם בלי להיות היסטוריון או חוקר, שמלאכת המחקר ההיסטורי מרתקת וסוחפת לא פחות מעשיית ההיסטוריה הספוגה רומנטיקה מהפכנית. וכי מי לא יידרך נוכח הפרוטוקולים של ישיבות בהשתתפותם של לנין, סטלין, טרוצקי, זינובייב, בוכריין, קולונטאי, דימיטרוב, רקושי ומרטי? - שמות אגדתיים שעיצבו את המאה־העשרים, היא המאה שלי. מי לא יידתק בעת היכרות ראשונה עם מאירסון, אורבך, ברזילאי ושמי - מייסדי מפלגתי בשנות ה־20? מי לא יתמה למראה חתימת ידו של אלקינד, מנהיגו הנערץ של "גדוד העבודה?" מסעיר להציץ בעולמם הרוחני, לפגוש בשמותיהם של קומוניסטים טובים וידועים משנות השלושים והארבעים, אשר הוכרו בשעתו כבוגדים בקומוניזם, ובדמויות שבמחיצתן עבדתי עשרות שנים, כמו מיקוניה ותופיק טובי, מאיר וילנר ומשה סנה.

התמזל מזלי להיות במוסקבה בתקופת לידתה של הפרסטרואיקה, ששינתה את פני העולם כולו. היא גם שינתה את עולמי שלי. הרגשתי כאילו נולדתי מחדש כקומוניסט, כאילו הקומוניזם פותח בתקופת רנסנס. הפרסטרואיקה פתחה לפניי אשנב, שאיפשר לי להציץ, בעיני רוחי, ביתר בהירות לתוך צפונותיה של המאה ה־21, למרות סיכויי הקלושים מבחינה ביולוגית לחיות בה. אך היא גם עזרה לי לראות באור חדש ולהבין, נדמה לי טוב יותר (נכון לעכשיו), את העבר.

המאה ה־20 שיצאה לדרך במטרה ליישב את שתי הסתירות העיקריות שייסרו את עולמנו

לאון זהבי

על הקפיטליזם. זאת, לא רק בגלל מחלותיו האנושות של הקפיטליזם. המוסר המפוקפק בדברי הרהב של אברהם שפירא בשלהי האלף השני, על-כך שהוא מפרנס את מאות משפחות פועליו - דומה בעיני למוסר של בעל עבדים מתחילת האלף הראשון לספירה, המתרברב במספר עבדיו. אם ההיסטוריה יודעת נצחונות המסתכמים באימרה - "עוד ניצחון כזה ואבדנו", אולי, כישלון יישומן של מטרות מהפכת אוקטובר והפרסטרואיקה הוא דוגמא לכשלונות המסתכמים באימרה - "עוד כישלון כזה וניצחנו".

ערכה ההיסטורית של הפרסטרואיקה - כמו גם הערך של מהפכת אוקטובר ברוסיה, מהפכת סין באסיה, מהפכת קובה באמריקה-הלטינית, וכן נצחונות הקרב של העם האפריקאי על "האפרטהייד" - אינם נמדדים לפי מידת הצלחתם. "המנצח צודק", אינה אקסיומה של ראייה היסטורית. גם אם הקומוניסטים בסין ובקובה לא יסיקו מסקנות מטייפ-אן-מן ומגורלו של הסוציאליזם הסובייטי, ולא יערכו את הפרסטרואיקה שלהם (לאו דווקא בדגם הסובייטי), ולא ינקטו את הדרוש למען דמוקרטיזציה (לאו דווקא בדגם המערבי), וינחלו כישלון כואב ודרמטי - ערכן ההיסטורי של מהפכות אלה יישמר. כפי שערכה של המהפכה הצרפתית אינו נמדד לפי מידת הגשמתן ויישומן של מטרותיה - "חופש, שוויון, אחווה".

2

מפלגת הקומוניסטית הישראלית אמנם תמכה בהתחלה בפרסטרואיקה, תוך תקווה שזהו עוד ניסיון חולף דוגמת הניסיון הכרושצ'ובי שיתכנס בשינויים קוסמיים ומילוליים, ואחריו יחזור הכול לקדמותו. אך ככל שהעמיקה הפרסטרואיקה, ככל שהתברר הצורך בשינויים מהפכניים לריפוי מחלות השיטה, שבגלל הונחה של עשרות שנים החריפו עד לנקודה הקריטית, השתנה המצב. בברית-המועצות הופיע מאמרה של נינה אנדרייבה בזכותה סטליניזם; מאמר שאומץ מיד על-ידי האגף השמרני והדוגמטי בוועד-המרכזי של מקב"מ. גורבצ'וב הפך ל"בוגד" שמכר את ברית-המועצות לארצות-הברית. הוקמה המפלגה הקומוניסטית הרוסית בראשות פולסקוב, שהיתה לגרעין הקשה של הכוחות אשר יבצעו ב-19 ביולי 1991 את הפוטש הפטלי. באותה תקופה בדיק, במפלגה בארץ, כבר היה בעיצומו, המסע נגד אמיל חביבי, גם הוא תומך נלהב בפרסטרואיקה. הקו השמרני והדוגמטי של הנהגת המפלגה החריף את המאבק נגד עשרות חברים צעירים, אלה שהצטרפו למפלגה בעקבות עמדתה ופעילותה נגד מלחמת לבנון, ודרשו

שינויים במפלגה ברוח הפרסטרואיקה. הדחתי מהוועד-המרכזי ערב הוועידה ה-21 שנעשתה בנוסח הסטליניסטי הידוע, היתה רק התחלה בשורה ארוכה של הרחקות וסילוקים במהלך הוועידה ואחריה. במאי 1990, בתיאום מלא עם האגף השמרני של המפלגה הסובייטית, שנציג שלו ביקר אז בארץ, התייצבה הוועידה ה-21 של מק"י, בעצם, נגד הפרסטרואיקה ונגד ה"בוגד" גורבצ'וב. התמיכה הנלהבת של רוב הנהגת המפלגה בפוטש של 1991 היתה רק טבעית

גם היום. אחרי

התמוטטותה הדרמטית של ברה"מ, וכישלון הפרסטרואיקה עומדת בעינה עליונותו המוסרית של רעיון הסוציאליזם

לאחר החלטות הוועידה ה-21.

הריצה המבוהלת של הכוחות השמרניים והדוגמטיים בהנהגת המפלגה אל מונוליותיות בנוסח שנות ה-30, סילוקים, הרחקה או התרחקות של חברים שרצו שינוי, לא נבעה רק מיחסם של חברים אלה לפרסטרואיקה בברית-המועצות או לגורבצ'וב. אני זוכר שכבר ב-1989 כאשר סירבה הנהגת המפלגה לפרסם ראיון איתי ב"זו הדרך", וב"אל-ראד" הוצעה לי הצעת פשרה: לפרסם את החלק הראשון של הראיון המתייחס לפרסטרואיקה הסובייטית, ולפסול את חלקו השני העוסק בשאלה - מה צריך לעשות כדי לתרגם את הפרסטרואיקה לשפת המציאות שלנו. בתקופה זו, מפלגות קומוניסטיות (ביניהן מפלגת האחות שלנו המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית בשטחים הכבושים), כבר החלו להשתנות. מפלגות בחלקים שונים של העולם, שהשכילו להשתנות בהתאם למציאות החדשה (הבולגרית, הליטאית, הפולנית), ידעו להתגבר על המשבר עד מהרה. המנהיגים הפקטנטיים והדוגמטיים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית שלי, אשר לא שכחו דבר ולא למדו דבר, ביצרו בוועידתם ה-22 עוד יותר את המונוליותיות של התקופה הפוסט-לנינית, וסילקו מהנהגת המפלגה כל מי שהעז לא לחשוב כמוהם, פרט למחזיקים עדיין בתואר ח"כ וראש הסיעה בהסתדרות. כמי שראה כמו עיניו את הדוקומנטים של הקומינטרן שטרם פורסמו, על מספר חברי המפלגה בשנות 1925-1926 ובשנת 1930, אני יכול להעיד שמספר החברים היהודים ירד היום מתחת למספרם מימי היריפות הקשות ביותר והמחחרת העמוקה ביותר בתולדות מפלגתי. בגמד תפקידי כמוכיר סניף ירושלים והעברתי לתפקיד במרכז המפלגה בת"א ב-1953, היו בסניף למעלה ממאה חברים. היום הסניף הירושלמי מונה,

לכל היותר, עשרה חברים. איזה קומוניסט, יהודי או ערבי, יכול לעבור בשתיקה על מצב כזה? מה יועילו ההחלקה, הטשטוש, ההשתקה וההתחמקות מבדק-בית יסודי? האם אפשר להמשיך באותה דרך עד להתחללות עצמית ברחוב היהודי, והפיכתה של חד"ש למהות אחרת? ואם "ההנהגה ההיסטורית" השלטת בה עדיין, אינה מסוגלת להציל את הקומוניזם הישראלי, אולי יחשבו על-כך החברים הטובים שעוד נשארו בהנהגתה ובשורותיה, יהודים וערבים, כמו כן, חברי שס"י והשמאל הרדיקלי והאינטרנציונליסטי וכן מי שסולקו, הורחקו, או התרחקו ממנה במרוצת השנים האחרונות.

הדבר חשוב משתי סיבות עיקריות. ראשית, מק"י, בכל שנות קיומה (בשנה הבאה ימלאו שבעים וחמש שנה לייסודה ושבעים שנה לקבלתה לקומינטרן) הטביעה את חותמה בקורות הארץ הזאת על שני עמיה. היא זו שהקימה את המפלגות הקומוניסטיות בסוריה, בלבנון, במצרים, ותרמה להתארגנות תנועת הפועלים בארצות אלה ולמאבק נגד שלטון הצרפתים (סוריה, לבנון) והבריטים (מצרים, עירק) בין שתי מלחמות-העולם. היא ניהלה מאבק עקבי נגד שלטון המנדט הבריטי, ובמשך זמן ממושך היתה המחחרת היחידה. המחחרות של אצ"ל ולח"י באו אחריה, ואילו פיצוץ הגשרים ו"השבת השחורה" מאוחר עוד יותר. עשרות מחבריה הנרדפים, יהודים וערבים, עונו ונמקו בכתיבה-הכלא הבריטיים, ואחרים מהם אף שילמו בחייהם, עוד לפני "עולי הגרדום". אלפי קומוניסטים גורשו מהארץ עוד לפני גירוש חברי אצ"ל לקניה.

ידועה התנגדותנו הנחרצת למדיניות "כיבוש עבודה", "כיבוש קרקע", גירוש הפלחים מאדמתם, שהביאה למחיקתם של עשרות כפרים ערביים מעל המפה. ואכן, אחרי הקמת המדינה, היתה מק"י הגורם הפוליטי היחיד שלא השתלב ב"קונסנזוס הלאומי" גם כש"הפורים נפלו", והתנגדה לכל מלחמות "היש ברירה" של מדינת-ישראל; כן התנגדה באופן עקבי לתלות המוחלטת המוזיקה צבאית-אסטרטגית, המכשילה כלכלית והזדה תרבותית, של ישראל בארצות-הברית. זאת, על רקע של רדיפה כלכלית ונידוי של קומוניסטים וערבים, בניצוחו הקפדני של איסר הראל וירושיו-תניכו. אמנם כן, היו גם במחנה הקומוניסטי הישראלי שלנו עמדות ומעשים שהם בבחינת כביה לדורות, כואבים ומכשילים - בשנות ה-20, בשנות ה-30 וה-40, וגם אחרי קום המדינה לא חסרים מחללים ושגיאות, אך את המאה ה-20 הישראלית אין ללמוד ולהבין בלי הפרק של הקומוניזם הישראלי. את המורשת הזו, על החיוב והשלילה שבה, אסור לזרוק לכלבים.

האינטרנציונליזם והנון-קונפורמיזם הרדיקלי הם שני מאפיינים קרדינליים של הקומוניזם הישראלי, העוברים כחוט השני לכל אורך שנות קיומה של המפלגה. המהות האינטרנציונליסטית היהודית-ערבית באידיאולוגיה שלה, במטרות מאבקה, העקרונות המבניים והאירגוניים שלה ייחדו

**הסיכוי היחיד לציאת
מהמשבר העמוק, לשקם
את הנזק שנגרם לא רק
לקומוניזם כי גם לרעיון
הסוציאליסטי בכלל, הוא
בהשתחררות מדוגמות
העבר**

והבדילו אותה לחיוב מכל המפלגות והזרמים האחרים. בארץ כארצנו, השסועה במשך כל תולדותיה בסכסוך לאומי חריף, מהווה האינטרנציונליזם ערך עליון, ואיננו מתייחס לאינטרנציונליזם הפרולטרי, כי אם לאינטרנציונליזם במשמעות של אחוות-עמים יהודית-ערבית, המושתתת על ההומניזם כערך עליון, שכפופים לו הפתרונות הן לסתירות מעמדיות והן לסתירות לאומיות. הנון-קונפורמיזם הרדיקלי, השחייה נגד הזרם של לאומנות וניצול מעמדי, העמידה הזקופה, המאבק הרדיקלי העקרוני והבלתי-מתפשר נגד מוסכמות וקונסנזוסים לאומיים והאינטרנציונליזם היהודי-ערבי היו תמיד סימן-היכר של הקומוניזם הישראלי ונכס צאן ברזל לא לשמאל הישראלי בלבד, אלא לחברה הישראלית כולה. נכון, שתוך שמירה על נון-קונפורמיזם רדיקלי זה לא השכילה המפלגה להתאים את עצמה למציאות משתנה מבלי לאבד את מהותה, לא השכילה לעמעם ולרכך את האידיאולוגיזציה הנוקשה, מבלי לאבד את האידיאולוגיה.

מבחינה זו בנוף הפוליטי בארץ ודווקא באגף השמאלי ושחרר-השלום, היו נסיונות מרעננים. הניסיון הראשון, עוד לפני הופעת "הירוקים" באירופה, היה זה של אורי אבנרי ורשימתו לכנסת, ואחריו, מוצלח עוד יותר, נסיונה של שולמית אלוני עם הקמתה של ר"צ. מנסיונות אלה אנחנו וגם מפ"ם צריכים ללמוד, שמחלת האידיאולוגיזציה היתרה הייתה בעוכרנו. מפ"ם, יש לציין, ערכה אמנם את ועידתה האחרונה "סוציאליזם 2000" עם הדגל האדום והאינטרנציונל, אך עדיין אינה מתכננת ועידת "ציונות 2000" ברוח בדק-בית נוקב. בהיותי באוסטרליה ראיתי בחנויות הספרים מבחר די גדול של ספרים המגנים את היחס לאבוריגיניס. האמריקאים עשו שני סרטים נהדרים ("רוקד עם זאבים" ו"חייל בכחול") השוברים את התיאור המסורתי, הרומנטי

ורדרד והמסולף כל-כך, של הממסד האמריקאי בדבר גורל האינדיאנים. אצלנו היה "חירת חיועה", של ס. יזהר. הציונות הסוציאליסטית נדרשת לחשבון נפש נוקב על היחס לעם הפלשתינאי. האוסטרלים והאמריקאים נדרשים לכך לא רק בפני האבוריגיניס שחוסלו והאינדיאנים שהושמדו, אלא גם ובעיקר, בפני העם שלהם עצמם.

גם אנו נדרשים לכך כלפי עצמנו אנו, אך גם כלפי העם הפלשתינאי החי ונאבק, ובעיקר בפני העתיד המשותף של שני עמינו.

ובאשר למפלגה הקומוניסטית הישראלית, זו לא השכילה שמונה שנים אחרי תחילת הפרסטרויקה לערוך ועידת "קומוניזם 2000", ואף לא "אינטרנציונליזם יהודי-ערבי 2000", ולכן, החלטותיה בשתי הוועידות האחרונות עלולות לסתום את הגולל על הקומוניזם הישראלי, עוד לפני שנות ה-2000. הסיכוי היחיד לציאת מהמשבר העמוק, לשקם את הנזק שנגרם לא רק לקומוניזם כי גם לרעיון הסוציאליסטי בכלל, הוא בהשתחררות מדוגמות העבר. התנאי בלי-עבור הוא בחינה מחודשת של

מ. אלקינד

המציאות שלנו השונה תכלית השוני לא רק מתקופת "המניפסט הקומוניסטי", כי-אם, גם מהתקופה שלפני הפוטש של אוגוסט 1991. נותרו בתוקף המטרה - סוציאליזם, והשקפת העולם המטריאליסטית-דיאלקטית לניתוח המציאות המשתנה ובחינתה.

3

לפרסום ראשון של כמה ממסמכי הקומוניזם שהבאתי איתי ממוסקבה, בחרתי בדו"ח שהוגש לגיאורגי דימיטרוב, מזכ"ל הקומוניזם דאז, על-ידי שני דיפלומטים סובייטים עובדי השגרירות הסובייטית באנקרה, מיכאילוב ופטרנקו, שביקרו

בארץ באוגוסט 1942.

זהו אחד המסמכים האחרונים של הקומוניזם, אולי האחרון בעל חשיבות הנוגע לנו. הקומוניזם פורק, כזכור, ב-1943, אך לדעתי הוא המשיך בעצם להתקיים בתחומים ובצורות שונות עד 1985, עם תחילת הפרסטרויקה. בחרתי במסמך זה מפני היותו שייך לתקופה הסוגרת פרק בהיסטוריה ופותחת פרק חדש. מלחמת-העולם השנייה שינתה את העולם שינוי איכותי. השואה שינתה מן היסוד את אופייה של הבעיה היהודית ואת ההתייחסות אליה. מבחינת הקומוניזם הישראלי המסמך מקדים בשנה את הפילוג (לדעתי, הפיצוץ) של 1943, כאשר נפרדה דרכם של הקומוניסטים היהודים והערבים, ואף חל פילוג בקרב הקומוניסטים היהודים.

כל תקופה היסטורית והפרובלמטיקה שלה. מי זוכר היום את הוויכוח ביישוב היהודי של שנות ה-20, שהביא לפילוג בשורות הקומוניסטים, בין מצדדי העברית למצדדי האידיש? מסמך זה מסמן סוף תקופה שסבבה סביב בעיות הנוגעות למאורעות '29 ו'36, היחס ליישוב היהודי, למנדט הבריטי, שאלת עצמאות הארץ, ועוד, ותחילתה של תקופה חדשה המעלה בעייתיות חדשה: מדינה דו-לאומית והקמת המדינה, אופיה ומקומה בעולם הנתון במלחמה קרה, העם היהודי לאחר השואה, ועוד.

כוונת פרסום המסמכים היא פובליציסטית גרידא, ואין בה יומרה של מחקר מדעי-אקדמי. עם זאת, אינני יכול שלא להביע את התרשמותי כי ברוב ספרי המחקר על תולדות המפלגה הקומוניסטית הישראלית, בולטת ודומיננטית מגמתיות גסה המעמידה בספק את אופיים המדעי-אקדמי ואת האובייקטיביות היחסית הנחוצה לכך. אולי נובע הדבר מהעיונות האידיאולוגי החריף המאפיין את תקופת המלחמה הקרה בה הם נכתבו. ואביא דוגמא מן הזמן האחרון.

באוקטובר 1967 בוצע נסיון התנקשות בחייו של מאיר וילנר, מנהיגה של מק"י. איך מציג החוקר אלי רכס עובדה היסטורית זו במחקרו "המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית"? הספר נכתב, אני מניח, לפני מותה של המלחמה הקרה, אך פורסם ב-1993, לרוע מזלו, לפני ההסכם בין ישראל ואש"ף. בפרק תחת כותרת-המישנה "גיבוש המצע הפרו-ערבי והאנטי-ציוני לאחר 1967" (של רק"ח - ל.ז.) מגיש המחבר את עובדת ההתנקשות בתוך מין סנדביץ', שבצידו העליון ציטוטים מתוך הפרק האנטי-ציוני של ועידת רק"ח (שהתקיימה ב-1969), ובצידו התחתון ציטוט ממאמר ב"מעריב" משנת 1969, נגד אותו פרק ונגד הקומוניזם בכלל, זאת תוך תקווה שהקורא לא ישים לב שהעובדה ההיסטורית - ההתנקשות - אירעה

ושיכחה. יעל גרסון, אסתר וילנסקה, שמחה צברי, רות לוביץ' ורבות אחרות. מי זוכר היום את יעל גרסון שמתה בגיל עשרים ושבע בכלא הבריטי? אסתר וילנסקה הואשמה לאחר הפילוג ב־65 כתומכת ב"קו חסלני, שוביניסטי ונאו-ציוני", שמחה צברי הואשמה כבר ב־43 בסטייה ציונית. או,

א. חביבי

א. וילנסקה

מ. סנה

מ. וילנר

ת. סובי

ש. מירונים

כיום, רות לוביץ', הנאמנה עד היום הזה לקומוניזם, אך לא זכתה להיבחר ב־1993 כצירה לוועידה הארצית של חר"ש ולוועידת מחוז המפלגה בתל-אביב, בשל דעותיה המשתדלות לצעוד עם הזמן, ללמדך, שיש, אולי, קורטוב של אמת בדבריו של איגנציו סילונה המופיעים כמוטו בסרטה של הגר קוט "עולם ישן עדי היסוד נחריבה" - "הקרוב האחרון יהיה בין הקומוניסטים לקומוניסטים לשעבר". אך, כידוע, ההיסטוריוסופיה אינה מכירה בקרבות אחרונים.

ואם פרסום מסמכי הקומינטרן שהבאתי לארץ והופקדו במכון "יד שבנקין", יתרום לחקר אותנטי רב-צדדי של תולדות המפלגה הקומוניסטית הישראלית - אבוא על סיפוקי. אני משוכנע שהקומוניזם הישראלי על נושאו, יהודים כערבים, הוא בשר מבשרה של תנועת הפועלים ושל שני העמים בארץ הזאת.

בתקופת סטלין. מיקונים, למשל, מופיע במסמך, למעשה, כפרסונה נון גרטה, כמי שבעצם אין הקומינטרן צריך לתת בו אמון, להבדיל משלושה החברים האחרים. שנה לאחר-מכן יהיה אותו מיקונים מנהיג אחד הזרמים של הקומוניזם הישראלי, ראש המפלגה הנערץ על-ידי מוסקבה ונאמן לה

בלב ונפש. ב־1965 עם הפילוג במפלגה יהפוך אותו מיקונים לרנגט, יואשם בסטייה לאומית יהודית וציונית, ושמו יוזכר בספרות הקומוניסטית רק לגנאי. בכל עשרות שנות חברותי במפלגה היינו מזכירים את שמותיהם של שמחה צברי ומאיר סלונים בלחישת, כשייכים לזרם המאוס של "הקומוניסטים העברים" (שתחילת קיומו ב־1943), שהוקעו על-ידי מיקונים ווילנר כבוגדים בעלי סטייה לאומנית יהודית ציונית. לפני פרסום המסמכים נפגשתי עם שני אנשים יקרים אלה, כדי להראות להם את המסמך הכולל מידע עליהם. היה זה כאילו נפגשתי עם אגדה מהלכת. והרי שני אנשים אלה הקדישו את מיטב שנות חייהם למען רעיון הקומוניזם. הם נרדפו, ישבו שנים בכלא, חיו שנים במחתרת קשה ואכזרית, סבלו, ורעבו למען הרעיון.

ואם בנשים נדבר - היו במפלגתנו דמויות משכמן ומעלה, שעוול הוא לדון אותן לנידוי

ב־1967. כל זה כדי להדביק את ההתנקשות לעמדתה האנטי-ציונית של מק". יש להניח כי באמתחתו של החוקר, אלי רכס, המוכיח בספרו בקיאות רבה בנתונים, יש כמה עובדות היסטוריות נוספות להארת מניעי התנקשות במאיר וילנר. הן לא היתה זו ההתנקשות הפוליטית היחידה בארץ. בוודאי

ידוע לו על נסיון התנקשות באורי אבנרי ב־1977, ורציחתו של אמיל גרינצוויג ב־1983, ולבטח הגיע לידעתו דבר האלימות הפיזית והמילולית נגד שולמית אלוני ויוסי שריד. והרי עם כל השוני האידיאולוגי שבין שורת אישים זו וביחסם לציונות, המכנה המשותף ביניהם הוא יחסם לארץ ישראל השלמה, לכיבוש ולעם הערבי הפלשתינאי. חוקר ההיסטוריה חייב להשתדל מאוד לא להפוך את ההיסטוריוגרפיה לבלטריסטיקה גרועה.

זאת ועוד: המסמך המוגש בזה מתייחס לארבעה מנהיגים של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית - מוסא, מיקונים, ויבדלו לחיים ארוכים, שמחה צברי ומאיר סלונים. גורלם של האנשים עושי ההיסטוריה, של אלה שעמדו מאחורי האירועים ההיסטוריים, תמיד נראה לי דרמטי ומרתק. ואינני מייחס זאת רק לטרגדיות האישיות של עשרות ומאות קומוניסטים נהדרים שעונו למוות ונרצחו בגלי הטיהורים, עם או בלי משפט,

מסמכי הקומינטרן

22.12.1942
(פרוטוקול מס' 106)
2 עותקים
סודי ביותר
תעודת מידע*

שמחה, המכונה גם יאמינה, מרים, נולדה ב־1913 בעיר יפו, פלשתינה. יהודיה. ממשפחת פועלים, פועלת בבית-חרושת לקרטון. השכלה תיכונית קיבלה בפלשתינה. בברה"מ סיימה את KYTB (האוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח - המתרגם), שבה למדה בשנים 1930-1933. שפת-האם עברית, שולטת בערבית וברוסית, יודעת כמקצת אנגלית וגרמנית. חברת ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי מ-1930. חברת פק"פ מ-1933. ב־1927 השתייכה לארגון הילדים הקומוניסטי בפלשתינה. ב־1930 שלחה אותה המפלגה ללימודים בברה"מ, כפעילת נוער מצטיינת. ב-KYTB למדה מ-1930 עד 1933. כל ההערכות

מעולם לא היתה מעורבת בשום סטיות אנטי-מפלגתיות ואין לגביה שום הערות מפלגתיות. כעת היא לא במעצר, אך במעקב משטרה.

על קרובי משפחתה לא ידוע דבר. סיכום החי' שמחה, היא גם יאמינה, מרים – נולדה ב-1913. יהודיה, בעלת נתינות פלשתינאית, חברת ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי מ-1930. חברת פק"פ מ-1933. משכילה פוליטית. מסורה למפלגה. בעלת נסיון בעבודת נוער מחתרית בקנה-מידה ארצי. חברת הוועד-המרכזי של פק"פ.

אסמכתא: מידע מהתיק האישי

חתימה:
פלישבסקי
זצ'לאיפינה

22.12.1942
(פרוטוקול מס' 106) 2 עותקים

שמחה צברי

בפגישתי עם שמחה צברי בספטמבר 1993 היא ביקשה להעיר את ההערות הבאות: 1. ערכה של התעודה הנ"ל אינו יכול לחרוג מהיותה מבוססת על עדות של אדם אחד; 2. היא נולדה ב-1916 ל3. לא נעצרה ב-1929 אלא ב-1933, ב-1934 ומ-1938 עד 1942 במעצר אדמינסטרטיבי, הוציא חודשים אפריל-יוני 1941 לאחר בריחתה מכלא בית-להם, שמחה צברי הובאה למשפט רק ב-1942 בפני השופט חישין בו הגנה על מדיניות המפלגה במילחמה נגד הנאציזם. בפסק דינו זיכה השופט חישין את שמחה צברי בציינו כי אנשים כמוה לא רק שאינם מוזיקים למאמץ המלחמתי, אלא עשויים להיות מועילים מאוד. "אשרי האב שיש לו בת כזו" אמר השופט חישין לפני שחרורה.

הצעות מעשיות

- עד שיגורו של אדם מיוחד מטעמנו, יש לראות כהכרחי להתקשר עם פק"פ באמצעות המפלגות הקומוניסטיות העירקית או הסורית, ולקבל מפק"פ מידע מפורט יותר אודות הרכב הנהגת המפלגה ופעילותה. כן נחוץ היה לקבל לא רק דו"ח על העבודה, אלא גם את כל הפרסומים המסומנים של המפלגה. גילויי-דעת, הצהרות, פניות לציבור, כרוזים, העתונים "האמת" ו"קול העם".
- לבחור ולהכין חבר מיוחד חבר BKN (המפלגה הקומוניסטית הכול סובייטית-בולשביקית-המתרגם) לשליחות בסוריה ובפלשתינה שישמש ככתובת המחתרית שנמסרה ע"י חברי הוועד-המרכזי של פק"פ. יש לבחור בחבר כזה, שיוכל לא רק לשמור על הקשר הטכני בין הוועד-המרכזי של פק"פ או המפלגה הקומוניסטית הסורית לבין הקומוניטרן, אלא גם יבין את הקו של הקומוניטרן, יהיה משכיל דיו מבחינה פוליטית ותוך לימוד המצב במקום ועל יסוד ההוראות של הקומוניטרן יוכל לסייע להנהגת המפלגה הקומוניסטית לפתור בעיות מעשיות. את

חברנו אפשר לשגר לא דווקא לפלשתינה. כמרכז עבודתו יכולה לשמש סוריה. על פי ידיעתנו, הקשר בין סוריה לפלשתינה אינו בעיה מורכבת.

3. באמצעות המפלגה הקומוניסטית העיראקית, ולדעתו של החי' שלמן הדבר אפשרי – יש להסדיר את משלוח ספרות, עתונים וכתבי-העת לפלשתינה על פי הכתובות שסופקו במיוחד למטרה זו ע"י הוועד-המרכזי של פק"פ. אם במרוצת הזמן יתברר, שקל יותר לקיים את הקשר באמצעות המפלגה הקומוניסטית הסורית, יש להעביר את משלוח הספרות דרך סוריה.

4. במקרה שלא נוכל לבחור באדם לשליחות לפלשתינה, יש להזמין אל הקומוניטרן אחד מהחברים המנהיגים של הוועה"מ של פק"פ למסירת דיווח, לאחר קבלת מידע מפורט יותר מפק"פ והבהרת התמונה הכללית של פעולות המפלגה. מצורפים בזה: תעודות מידע אודות החברים "מוסא", סלונים, שמחה.

(חתימה) פלישבסקי
24.12.1942

סודי ביותר

תעודת מידע

רדואן איבן חסן חילו – הוא גם מוסא, מוכטארוב, יוסף – נולד ב-1908 ביפו, פלשתינה. ערבי, נתין פלשתינאי. בן למשפחה ענייה. פועל.

חבר ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי מ-1927, חבר פק"פ מ-1928, חבר המפלגה הקומוניסטית הכל-סובייטית (בולשביקית) מ-1932 עד 1933. מ-1933 שוב חבר פק"פ. מ-1938 חבר המזכירות של פק"פ. מתחילת 1935 מזכיר פק"פ. מוצאו ממשפחת מיכר ירקוט עני ברחובות. החי' רדואן החל לעבוד מגיל 8 כילד במאפייה, ואחר-כך כאופה. מאוחר יותר עבד בבניין כבנאי. הוותק הכללי בעבודה 11 שנים. ב-1926 בא קץ לבערותו בלימודי ערב של ארגון נוער לאומי.

ב-1927 הצטרף לברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי. היה פעיל בעבודת הארגונים הבסיסיים. ב-1928, על-פי המלצת ברית הנוער, התקבל כחבר פק"פ. ב-1929 היה בעבודה מפלגתית כמזכיר הסניף המפלגתי ביפו. ב-1930 שלחה אותו המפלגה למוסקבה ללימודים ב-K Y T B (באוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח – המתרגם) שם למד עד 1933.

ההערכות לגביו בתקופת הלימודים חיוביות. ביוני 1933 נשלח לארץ בצניורות שלנו. ב-1933 צורף כחבר הוועד-המרכזי של פק"פ ועבד במזכירות הוועד-המרכזי. מדצמבר 1934 נבחר כמזכיר פק"פ.

החי' רדואן נעצר פעמים רבות על פעילותו הפוליטית: ב-1929 נעצר בקשר להפגנה שאורגנה ע"י הקומוניסטים ביפו. ישב 37 ימים. ב-1930 נעצר ל-7 ימים בירושלים בהקשר לפעילות איגוד-מקצועית. באותה שנה, 1930, עצרה אותו המשטרה ל-3 ימים ערב ה-1 במאי. ב-1934 נעצר בשל פעילות מפלגתית בלתי-ליגאלית בחיפה וישב 6 חודשים בכלא בעכו. השתתף בוועידה ה-5 של הפרופינטרן (האינטרנציונל האיגוד-המקצועי – המתרגם) ב-1930, במליאת האינטרנציונל הנוער הקומוניסטי ב-1933, והיה ציר בעל זכות הצבעה מטעם פק"פ בוועידה ה-7 של הקומוניטרן.

דעותיהם של כל חברי פק"פ המכירים אישית את החי' רדואן, חיוביות. במסקבה מתגוררים אשתו וילדו של רדואן הנתמכים ע"י הוועד-המרכזי של הארגון הבינלאומי לעזרה.

סיכום: החי' רדואן איבן חסן חילו (הוא גם מוסא, מוחטארוב, יוסף) נולד ב-1908. ערבי מפלשתינה. חבר ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי מ-1927. חבר פק"פ מ-1928. חבר המפלגה הקומוניסטית הכול-סובייטית (בולשביקים) מ-1932. מ-1933 שוב חבר פק"פ. מפותח מבחינה פוליטית. מסור למפלגה. בעל נסיון בעבודת הנהגה מפלגתית מחתרית בקנה-מידה ארצי. מזכיר הוועד-המרכזי של פק"פ מ-1935.

אסמכתא: מידע מהתיק האישי

חתימה:
פלישבסקי
זצ'לאיפינה

סודי

אל החי' ג. מ. דימיטרוב
אני מעביר אליך חומר על פ.ק.פ, אשר נאסף בעת ביקורים שם של עובדי השגרירות שלנו באנקרה, החברים מיכאילוב ופטרנקו.
מצורף בזה: 31 דפים של צילומים ומכתבים ב-3 צורות.

1. דקנוזוב

9.12.1942

נמסר לחי' פלישבסקי:

- דו"ח מזכיר שגרירות ברה"מ בתורכיה, החי' מיכאילוב, 8 דפים.
- מכתב של "פילוסוף ששה" אל הוועד-המועל של הקומוניטרן בגרמנית וברוסית, 9 דפים.
- מכתבו של קמנצקי ב-2 עותקים, 3 דפים.
- מכתב גלוי אל החי' ג'לכר המופץ על-ידי הציונים, 5 דפים.
- קטעים מתוך חוברת אנטי-קומוניסטית של הציונים, 6 דפים.
- 7 צילומים.
- מכתב אל "הקומסומול" של ברה"מ מאת "ברית הנוער הקומוניסטי" הפלשתינאי, 2 דפים.
- צירור עתונים וכרוזים בעברית.
- מכתב מאת מזכיר הפרקציה הקומוניסטית של הצבא היווני במזרח-התיכון, 2 עותקים בצרפתית וברוסית, 3 דפים.
- פתק מאת סיקסקי ברוסית, דף אחד.
- 4 דלגוני-משי עם טקסט ביוונית.
- מכתב ביוונית משנת 1941, 5 דפים.

בשולים, בכתב-ידו ובחתימתו של ג. ד. (גיאורגי דימיטרוב) למסור את החומר לחי'פלישבסקי 10.12.42
בתחתית העמוד: אישור על קבלת החומר בחתימת פלישבסקי עצמו 10.12.42

22.12.1942
(פרוטוקול 106)
2 עותקים

סודי ביותר

תעודת מידע

מאיר סלונים (מאירקה, יעקב, גולד) נולד ב-1910 בעיר חברון, בפלשתינה, יהודי, פועל

אריה איסר

אנטרופיה

אין מפלט לאדם מעברו המדפס בצפן תאיו, לפות בסיבי שריריו, בצבע דמו, גון עורו, מאור עיניו חשכת תאוותיו.

ואין אדם בורח מעתירו, שהוא עברו, הרשום בתאי מחו שרבו מח הדינוזאורוס ומעוטו השימפנזה ומעוט מעוטו — האדם החושב (כאשר הוא חושב).

ואין אדם בורח משדה הכבידה של אמא אדמה הממתינה בשתיקה של שקיקה (עם החק השני של התרמודינמיקה)

להפרידו לפרדות פרדותיו ביליוני מרפיכיו שלא להותיר לדורות אחריו,

אף לא טפה סרוחה, לא מולקולת די אין אי מסכנה זולת רזי השיר צרוף מלות מפתח למשפטי צפן משחררים מהשדה האינסופי של האנטרופיה (מחשב בדיוק של עשר ספרות אחר הפסיק)

מגלים הסוד של אגל רעיון,

שכנגוד לחקי הפיסיקה ולפלט המחשבים לא התאדה בקרני השמש ונותר לספר למוצאי יום צחית ולאף קסמו של בקר רווי לחות מרנינה ותקות אדם געור מחלומו.

בנין. ממשפחת פועלים. סיים 5 כיתות של בית-ספר עממי ביפו וכן את K Y T B (האוניברסיטה הקומוניסטית של עמלי המזרח — המתרגם). יודע את השפות: עברית וערבית. חבר ברית הנוער הקומוניסטי בפלשתינה משנת 1927. חבר פק"פ מ-1933. חבר הוועד-המרכזי של פק"פ מ-1935.

החל בעבודה מגיל 13. עבד בחנות, בבניין, בסבלות, היה שוליה בבית-חרושת למתכת ועוד.

ברית הנוער הקומוניסטי היה פעיל בהפצת ספרות קומוניסטית ליגאלית ובלתי-ליגאלית. בהפגנת ה-1 במאי 1928 נעצר וישב בכלא שלושה ימים. ב-1 באוגוסט 1929 נעצר שוב על השתתפותו בהפגנת אוגוסט ונדון לשנת מאסר אחת. בבית-הסוהר השתתף בשביתת-רעב.

ב-1930, בצאתו מהכלא, שלחה אותו פק"פ ללימודים בברה"מ. בשנים 1930-1933 למד ב-K Y T B. על תקופת הלימודים והעבודה המעשית בייצור צוין לטובה. לאורך נשלח בצינורות שלנו ביוני 1933. ב-1934 צורף למוזכרות הוועד-המרכזי של פק"פ. ניהל את הטכניקה הבלתי-ליגאלית של הוועה"מ: דפוס, העברת הספרות וכדומה.

ב-1935 נעצר בשל חברותו במפלגה, השתתף בשביתת-הרעב.

הנציג לשעבר של פק"פ, החי יוסף, מעריך לחיוב את מאיר סלונים ומציון, כי "בתקופת המאבק עם ההנהגה האופורטיניסטית צידד החי יעקב בקו הערביציה ונאבק באורח פעיל למענו". בו בזמן הוא מציון כמה תכונות שליליות של מאיר: בעל הערכה-עצמית מוגזמת, מתנשא, אין לו גישה לחברים וגם אינו נהנה מיוקרה ואמון ראוי במידה מספקת.

סיכום: החי מאיר סלונים (הוא גם מאירקה, יעקב, גולד) נולד ב-1910. יהודי מפלשתינה. חבר ברית הנוער הקומוניסטי הפלשתינאי מ-1927. חבר פק"פ מ-1933.

חבר הוועד-המרכזי של פק"פ בהרכבו מ-1935. מפתח פוליטית. בעל נסיון בעבודה מפלגתית בקנה-מידה מרכזי בתנאי מחתרת. מסור למפלגה. יש לברר, מדוע החי מאיר סלונים אינו זוכה "באימון הראוי" מצד החברים, כפי שהדבר נאמר בתגובתו של מזכיר הוועד-המרכזי, החי יוסף, ב-1935.

אסמכתה: המידע מהתיק האישי.

חצי

פינה

אלן גינזברג

מאנגלית: נתן זך

גורו

זה הירח שנעלם
אלה הם הכוכבים שמסתתרים לא אני
זוהי העיר שנמוגה, אני נשאר
בנעלי השכוחות,
גרבי הלא-נראים
זוהי קריאתו של פעמון

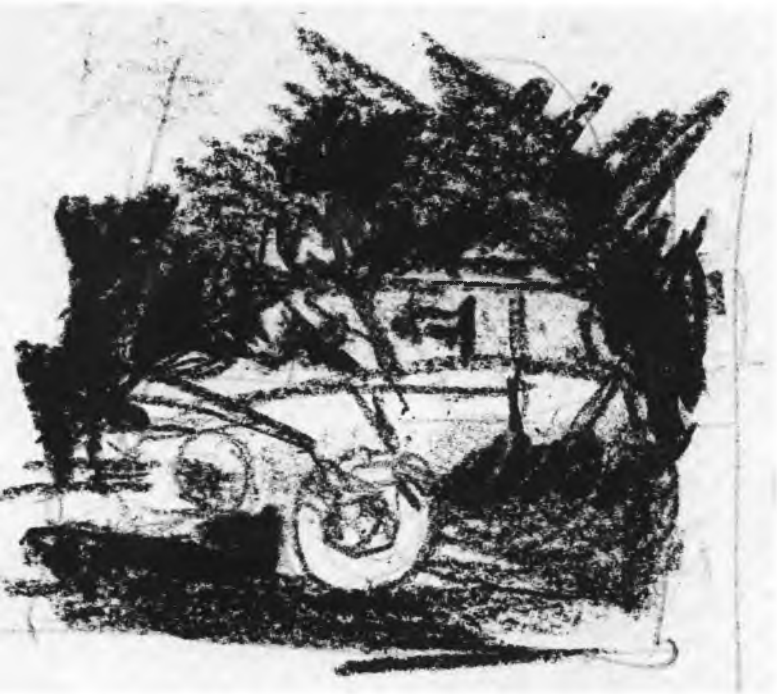
אלן גינזברג. גורו. פגשתי אותו בלודג'. עיר טקסטיל היודעת עדיין לארוג כחוטי משי את המלה 'שירה'. היינו שם במסגרת "קונסטרוקציה בתהליך", אירוע שהפגיש 150 ציירים ופסלים וארבעה משוררים. גינזברג בא עם התותחים הכבדים מ"קדיש" ועם שירים חדשים שהרימו את התקרה. כשיר "גורו" הוא מתאר את הכוכבים המסתתרים. בלודג' הוא היה כוכב שגם בעיניים קשורות אפשר היה להסתנוור מאורו. גורו. פשוט גורו.

רוני סומק

תאונה

רות נירהוד

אב הסתכל בכנו: זה יומיים מאז היתה הפציעה. לאב היה רושם שהוא ישן עכשיו שנת ישרים, לאחר שקודם, בזמן שהוא נפצע, עווע בעיניו. הן היו קמות ונפחדות, קרועות לרוותה. הוא היטיב את הכרית למראשותיו של הבן, הצמיד את השמיכה הקלה משני צדדיו. בנו היה קל. כמעט שהרים אותו כשהידק את השמיכה, והוא יכול היה לחוש את הידיים המונחות משני צידיו חסרות-אונים. ידיו היו חמות – הוא בדק. קודם נעו הידיים, כאילו הן נלחמות במכונת שדרסה אותו. הורועות מרצדות באופן סומא – להדוף. סנטרו היה מורם, כאילו מתכוונן לקרב, ורק הדם שנזל אל מראשותיו, היה עבה וחום. אנשים רצו למקום בו נפל, נתקלו, לא מעזים להרים אותו: דם נזל מראשו. דם שמן וחום, שנתערב בכתם שמן מלוכלך שהיה על הכביש. בנו ישן – הסתכל בו האב במתיחות. יותר מדי דברים עוד נשארו לעשותם, כאשר יתעורר. האב הרגיש מין פחד מכרסם את ליבו. "אבל האם הוא יתעורר?" חשב בפקפוק, "לשתות משהו", חשב ומחשבתו הקימה אותו. הלך לכיור בקצה החדר, רכן ומילא כוס. שתה בציימאון. זרק את הכוס הסתובב והסתכל סביבו.

אחות הערב חייכה אליו: "אולי תאכל משהו?"

הצטדק, אמר שמאז הבוקר לא אכל. אמר שהוא יורד למטה, למזנון. אחות הערב אמרה: "בנך לא אוכל, אז שיהיה לך". היא אמרה זאת כמין בדיחה, אבל לו, נשמעו הדברים צורמים. האחות הלכה לפתח המחלקה להביא את המגש. אשתו-לשעבר היתה בצהריים, רק לדקה. אחר-כך הלכה, מיהרה לילדיה האחרים, קטנים מילדה הפצוע: "להאכיל אותם, בין כה וכה הוא לא יתעורר, וגם צריך לספר להם..." היא חייכה במין התנצלות. עיניה היו דומעות, גופה הבריאה התעוותה, עור פניה התכסה באדמומיות משונה. היא הסתלקה – זו הפעם הראשונה ביום המשונה הזה שהיא הזכירה את ילדיה. עדיין לא סלחה לו על שעזב אותה. היא דיברה איתו בקמצנות, לא מזכירה וכן מזכירה את ילדה הגדול שנפל מתחת למכונת. נדמה היה לו שהיא סתם פה, חוץ מהעניינים הדומעות. ביום התאונה באה בבוקר, מיד. מסתובבת ומסתובבת לכאן ולשם היא בכתה בכי קורע לב. צר היה לו עליה – אבל לא יכול היה לעזור, לא להושיט את כף ידו, לא ללטף אותה, כאילו נוכרית היתה.

"איך קוראים לך?" שאלה אחות-הערב, היא היתה חדשה במחלקה. "מיכאל, אבל מוטב שתקראי לי מיקי".

"מיקי, לא רציתי להפריע לך, אולי נפרדת ממנו, אבל מוטב שתעזוב את הילד הזה מוקדם ככל האפשר. הוא לא יתעורר, אשתך עשתה נכון. הרופא אמר לך שהוא לא יתעורר. הוא יישן לעולמים." אמרה ברחמים והגישה לו את המגש לארוחת-ערב. "מה עשתה אשתי?" לקח את המגש, "תודה רבה", סינן מבין שפתייו.

מיקי חשב שאם רוני ישן הוא יתעורר אי-פעם. היה לו שווה לחכות כמה זמן שנחוץ ל"אי-פעם".

"רוני ישן עכשיו, אבל כמה זמן נמשך ה"עכשיו" שלו – לא יודעים. אני יודע שאת מסתכלת עלי כמו אחד שנפל על הראש, כמו משוגע.

אבל זה לא נכון: אני שלם עם הציפייה. ממילא אין לי מה לעשות". הוא הביט במגש, היה שם לבן, התיישב מול התחנה ואכל את הלבן. "ואם הוא לא יתעורר?" הקשתה.

"איך את יכולה לשאול שאלה כזאת? אומרים לך שאף אחד לא יודע מה אורכו של העכשיו? שלו. אני מוכן לחכות ימים רבים, חודשים רבים, שנה או יותר – עד שיתעורר."

"שנה או יותר, כמה יותר? שנתיים זה המקסימום שלך?" "מה שמך?"

"רחל."

"תביטי רחל, אני מקווה שלא יימאס לי. כרגע, אני מוכן לכל." אמר מיקי, והציפה אותו הרגשה של חולשה.

"אז אני מקווה הוא יתעורר מהר, בכל אופן – חבל על החיים, אנחנו חיים זמן קצר, יכול להיות שהילד יישן כל החיים, זמן ארוך. איזה מין חיים צפויים לך?" כיחכה רחל.

"תאכל עכשיו. רוצה דייסה?" "כן, קצת", הוא חש רעב. המצרכים שהיו על המגש לא סיפקו את תאבונו. חשב לרדת לאכול במזנון, אבל אחר-כך ויתר. גמר לאכול ושם את המגש עם המגשים האחרים, אמר: "תודה" וחזר לבנו. שם היה לבד בהרהוריו, בהתלבטותיו, בחלומותיו: רק הוא ובנו לצידו. חפן קומץ משערותיו בידו – אלו הציצו מפאת התחבשות, ושיחרר אותן שוב. עדיין ישן היה על צד ימין, עול ימים – בן תשע. בתשע שנותיו הספיק להרוס את שתי שיניו התחתונות-הקדמיות במכה שקיבל על-ידי הברז בבית-הספר. הוריו כמובן עשו לו גשר-שיניים חצי-תותבות – שנתגלו עכשיו כתוצאה ממכת המכונת. מיקי הסתכל באלה בעיון.

אסור להניח למישהו לישון, אפילו אם זה רוני, על צד אחד – צריך להפוך אותו כל כמה שעות. רוני ישן מזה כמה שעות על צד אחד. הוא קם וניגש לרחל שהיתה על-ידי מיטה אחרת. היא החזיקה בידה עיפרון וטופס של מצב-החולה: "צריך להפוך את רוני, מתי עושים את זה?"

רחל אמרה: "אתה מפריע. אתה לא רואה? רוני שלך קטן. אם אתה

ומבטו באחות.

האחות חזרה: "תגוע בכתם, זה חי." הכתם היה מאיים. מיקי נגע בו, הכתם היה לח וחם. מיקי נרגע.

היה אור כל הלילה ומיקי נרדם לרגעים למרות שהיה אור. מיקי היה היחיד שישיב שם. הוא שפסף את עיניו: הן היו אדומות מרוב ריכוז ומאמץ וחוסר שינה. מיקי זקף את גבו הנוקשה, ידיו התיישרו, ראשו התרומם. הוא הסתכל בשעון: אחת ושלושים. מיקי קם. הסתובב שעה קלה מסביב לבנו, אחר-כך פנה לתחנת-האחיות. היתה שם אחות אחת מוז שהייתה איתו בזמן שהחליף את הצד שבנו היה שוכב עליו. בקושי הכיר, או נדמה לו, כי זאת האחות שהייתה בלילה הקודם.

"שרה?"

"אני רואה שאתה עדיין פה!" היא חייכה.

"הכתם הזה. יש לו כתם כהה על הלחי," הוא הצביע לעבר בנו. "כתם כהה גדול."

"בוא, נראה." שרה סובבה את דוכנה בניגעת-יד והלכה לרוני. מיקי הלך אחריה. מאוד הססני הוא שאל: "מה הסכויים שיחיה בלי להיות צמח? בעתיד?" היא ליטפה אותו, נגעה בו, ליטפה את הכתם הכהה, ומיקי עמד שם בהבעת אמון עמוקה, בתודה.

"אתה יודע שהכתם הזה לא יעבור? להפך, נכונים לו עוד כתמים ועוד כתמים..." שרה הסתובבה אליו. הוא הוריד את ראשו: "את אומרת..." הוא אמר בקול עייף.

"זו עובדה," פסקה שרה, זהירה. מיקי בחן אותה, דמעות היו בעיניו. לפתע, ללא אזהרה התחילו זולגות. מיקי יבב, ניגב את הדמעות בידו, שרה נתנה לו חפיסה של נייר רך: "הי-לך."

מיקי לקח את החפיסה והסתובב. כעבור שתיים הוא שב אליה, מאושש, פוסע בחוסר בטחה. "את יודעת, כל-כך קשה לי לתפוס שרוני מת. ישבתי שם וילד שוכב לידי, על המיטה. סתם שוכב לו על המיטה, והוא מת... המוח מת... האברים חיים. בעזרת המכונות האברים שלו חיים. אתה רואה שהילד מת, רק האברים שלו חיים. הילד מת..."

שרה עצמה את עיניה: "זה אותו דבר."

"אני יודע, האברים חיים בשביל אנשים אחרים... רק לי הם מחכים, יפה מאוד. רק לי..." פרץ בבכי. הפעם לא הסתובב אלא נשען על שרה שליטפה אותו, כאילו היה ילד מגודל.

גד יעקבי

יודעים לאן פנינו

כָּל הַלַּיְלָה הָיוּ אֵתִי הַמְּלִים שְׁאִמְרָתְ לִי
 לִפְנֵי שְׁנֵדְמָתָ, כְּשֶׁהִמְחִשְׁכוֹת נִוְדָדוֹת,
 בֵּין תְּבוּנָה לְעֵנְי תְּלוֹמוֹת.
 כְּשֶׁאֶהֱיָה בֵּת עֲשָׂרִים אֶתָּה תִּהְיֶה בֵּן שְׁשִׁים וְשִׁמּוֹנָה
 וְכֶשֶׁאֶתָּה תִּהְיֶה בֵּן שְׁמוֹנִים, אֶהְיֶה בֵּת שְׁלֹשִׁים וְשִׁתִּים.
 יְלָדִים, אוֹלֵי בְּעַל, כְּמָה תֶּאֱרִים.
 וְשֶׁאֲנִי אֶהְיֶה בֵּת אַרְבָּעִים
 אֶתָּה כְּכֹר תִּהְיֶה רַק אֶצְלִי, אִמְרָת.
 אֵת לֹא טוֹעָה בְּחֶשְׁבוֹן,
 אִם הַגּוֹרֵל לֹא יִטְעָה בְּנוֹ.
 וְאֲנִי אוֹלֵי טוֹעָה בְּחֶשְׁבוֹן,
 לֹא כֶּךָ. אֵת זֹכְרָת, רַק אֶתְמוֹל,
 רְאִינוּ חֲתוּלָה בְּשִׁדְרָה,
 מְחִזְקָה בְּשִׁנְיָה גּוֹר מִיָּבֵב.
 וְגַם אִישׁ צִעִיר הֵלֵךְ שָׁם
 שְׂרִירֵיו דְּרוֹכִים וְעֵינָיו כְּבוֹיּוֹת.
 וְגַם אִישׁ זָקֵן יִשָּׁב שָׁם
 עַל הַסֶּפֶסֶל, עֵינָיו חוֹלְמוֹת.
 בּוֹאֵי נִתֵּן לְזִמְן זִמְן
 אֲנִי יוֹדְעִים לְאֵן פְּנִינוּ.

רוצה את יכול להפוך אותך לבדך." מיקי הבחין שהיא מרוגזת, תמה בלבו והוסיף לשאול: "ומה אני עושה עם המכשירים שמחזברים אליו?"

"זה לא בוער. אנחנו בהפוך אותו." רחל כתבה משהו על הטופס. מיקי חזר למיטה. "חבל שלא הייתי יותר," חשב, "רק לפעמים יצאנו לדיג, אני ורוני לבד. לרוב צעקתי עליו, "ההרר וחש רחמים. "ובשנה האחרונה בכלל לא יצאנו לדיג - הייתי אז אבא לשלושה ילדים, פעם בשבועיים, ולא היה לי זמן לרוני. הוא נותר חבול ופגום. האם זה שלא היה לי זמן זאת אשמתך?" התרגז.

רוני הזיז את ראשו בטווח של מינימטר. "רוני, רוני," נהם האב מצפה כולו, "רוני, רוני," והוא נגע בו, במצחו. המצח היה לח וחם. הופיע אחות הלילה:

"מה קרה?" חקרה.

"רוני הזיז את ראשו קצת," הוא היה נבוך מכיוון שרוני לא פקח את עיניו לא היה בטוח. היה לו חשק לקחת את רוני בידיו, לזעזע אותו, ללחוץ אותו... החיים בבתי החולים כל-כך שקטים. כל-כך צפויים.

האחות שולה בדקה את עיניו, פתחה אותו והופיע הלבן, סגרה שוב והניחה את ראשו בחזרה על הכרית. מיקי פחד ממנו. האחות שולה ישבה ליד רוני, קרוב לראשו היא ישבה. מיקי הסתכל. "איזה טעם יש לשבתך כאן?" שאלה בעדינות. "אם רוני כן יתעורר נקרא לך. יש פה אחיות כל הזמן, ורואים את רוני כל הזמן."

"רוני זו, אומנם רק במינימטרים ספורים, אבל הוא זו." התעקש מיקי, "זו הפעם הראשונה מזה יומיים." הוסיף.

"ואם הוא זו, מה יצא לך? אולי אתה רוצה לדבר עם הפסיכולוג? אתה יכול להציג לו שאלות. מרוני אין כל סימן של התעוררות, לצערי. הוא היה ילד מלא פעילות ומרץ?" שולה חיכתה למיקי שיענה, אבל מיקי היה עוין.

"אתם דתיים?" נסבה שולה לנושא אחר.

"לא."

"אתה יודע שאפשר לתרום את אבריו של רוני לאנשים נזקקים? בצורה כזאת יתרום רוני לחיי אנשים אחרים."

עובי אותי. לתרום את אבריו... הוא קם ופרש את ידיו לשני הצדדים. "הרי אני לא יודע עדיין אם יתעורר... מי אני שאחליט לתרום את אבריו? הילד בקושי מת, המוח מת," תיקן את עצמו והמשיך, "הילד עדיין לא מת, איך את לא מפתדת לתרום את אבריו?"

"רוני מת, גם אם האברים שלו חיים. זה כמו הצפרדע כרותת-הראש - אם נוגעים בה בעט - היא קופצת."

"חסר לה הראש. אבל פה - לא חסר שום דבר!" אמר מיקי בכאב. שולה הסתכלה בו בכובד ראש.

"רוני הוא הילד שלי" אמר מיקי בקול שטוח, בעמידה. ידיו מיטלטלות כל-כך חסרות ישע. "בלעדיו אין לי שום דבר! לא דנה ולא שירית - הן של אמא שלהן." מיקי ניגב את עיניו. "מוטב שתיגש לפסיכולוג."

"זה שום דבר."

היא בדקה אותו, בדקה את שקיותיו, בדקה את שקית הפיפי שלו והחליפה באחרת. בדקה אם הוא עשה קקי. "כדאי שנהפוך אותו." אמרה.

"כן, ואני אעזור לך" האב ניצב על יד הבן. "אני אהפוך את רוני, ואת תטפלי בצינורות."

מיקי הפך אותו: קודם סובב את הידיים - הוא הצטרך להפוך את הראש לחוד. אחר-כך את התחת ואת הרגלים. מיקי נשך את שפתיו. הוא היה כל-כך דק, כל-כך זעיר. על לחיו היה כתם כהה.

"מה זה?" הצביע על הכתם.

"זה שום דבר, זה יעבור" אמרה האחות בקולה המרגיע. מיקי נגע בלחי, בכתם, ומצא שהלחי רכה מאוד. "למה הלחי רכה מאוד?" שאל את האחות שהלכה כבר. היא הסתובבה וענתה: "הוא שכב עליה."

"הלחי שלי גם כן רכה מאוד אחרי שאני שוכב עליה?" מיקי צעק

איל צעיר בירושלים

אלישע פורת

ני משערת שכעת לא אודקק למלומדות שלי, מלמלה מאירָה כשהתפשטה במהירות, והתנפלה מורעבת על גופו. הוא שב ונדהם, דרכן הישירה של הנשים שהכיר בירושלים הממה אותו. והוא תהה האם מישו העביר את הקול שהתמים מהכפר עלה העירה. והיא נהגה חירות מלאה בגופו. והיא עשתה בו מעשים שלא העז לבקש מאשתו שתעשה בו. כי היה נחרד אפילו לרמוז על רצונותיו הכמוסים, שהיו נראים בעיניה מושחתים כל-כך. אבל אצל מאירה הסוערת גם בשעת המשגל לא היה שום רמז לפריצות. היא עשתה את מעשיה בגופו ברצינות, בריכוז וללא טיפת הומור. והוא התפלא על צניעותה שחש בה מעבר ללהט המשכב. והיא התאכזבה לרגע בשעה שפלט אגב רתחת המעשה כמה מלים גסות בקול רם. לא, את זה היא לא סבלה. והוא זכר ולא שכת. והשתדל לא להכעיסה לחינם.

היא השליכה את בגדיה על הכיסא, והצטמררה מהאוויר הסתווי שחילחל מבעד לחלון והוא שב וראה באור הקלוש של ערב אוקטובר שקיף ומעורר כמיהות, את הפשטות הנזירית של לבושה. תחתונה וחזייתה היו גזורים וצבועים כאילו היו מדים ולא לבוש אינטימי. עורה היה רך ושונה מעורה של אשתו. וידיו החליקו על גבי הגבשושיות הזעירות שבמורד גבה, ומעל ההתגבהות של ערוותה. רגליה הפליאו אותו. רגליים צעירות, עורן מתוח ובהיר וגזרתן כשל רגלי נערה. כאילו היה גופה מורכב מחלקים נפרדים של כמה נשים. הוא התבונן בה, ולא התאפק ואמר לה את שבחי רגליה הנאות. והיא זכרה זמן רב לאחר הלילה ההוא את דבריו הפשוטים שנגעו ללבה. שדיה שלא הניקו עדין גירו אותו, וגם בטנה ההדוקה וערוותה הצרה. כאילו הוא בא שוב אל נערה, כמו לפני שנים רבות. והוא שמח להתעלס מתחת לחלון, ושאף אל תוכו בחזקה את רוח הלילה הצוננת. אויר דחוס חמצן ונקי ומעורר כזה הוא לא הכיר בכפרו שבשפלה הרחוקה. והוא דחה את שאלותיו הדוחקות על חייה ללילה אחר. עוד כמה זמן, שהרעב הראשוני יניח להם מתוקפו. מוקף בגופה ובאהביה, התקשה לשער מדוע נותרה רווקה. האם היתה גרושה? ואיך זה שאין שום סימן לילדים בדירתה? ומה החברים הטובים יודעים באמת על חייה?

לאחר נמנום קל התעוררו והוא נשק לה. היא נצמדה בפניה אל פיו ודחקה לתוכו את שיניה. והוא הרגיש בשפתיו ובלשונו את שלד המתכת של גשרי-שיניה. והוא נדקר בחוד הגשר, ונשך את לשונו. ולפתע זרק אותו הכאב לעיר זרה ומרוחקת שלא היתה מוכרת לו מקודם מחלומותיו. ושם בעיר הרחוקה היא הוא התעלס עם אשה שנראתה ללא רוח חיים. ולרגע קצר נדמה לו שהוא מחליף נשיקות ולחיצות של פה ולָסָת, עם גולגולת חשופה. ומבלי שרצה הסיע עצמו מתחת לבטנה המלוהטת של מאירה, אל מחוץ לחדר הקטן ששכבו בו ומחוץ לדירתה הירושלמית. ומחוץ לסיבוך הרגשי שהוטל את תוכו, מבלי שתהא לו שהות להתחרט. והוא אמר לעצמו שהוא מרגיש עכשיו אחד משישים חיבוטי הקבר. כך בדיק יקרה למי שחוטא במיטת ניאופים. ויש עוד חיבוטים גרועים מאלה, דוקרים

פוצעים ומכאיבים. שבאים ועטים עליך דווקא באמצע התענוג הגופני המושלם. וזהו סימנם המובהק, שאי-אפשר לטעות בו. שהם נדחקים דווקא בשעה הנעימה והרכה, כשהגוף אסור לו לחוש בשום כאבים. וכשהנפש חייבת לנוח. חיבוטי קבר אלה מזומנים היו בשבילו בעוד שלושים שנה. אבל הוא קנה אותם בהקדמה. בשם פרשת האהבים הסוערת שנפל לתוכה. כן, מי שנאחו בולמוס כמוהו, תורו מוקדם. וניתן לו לחוש איזה חיבוטים נוראים מצפים לו בקצה מסלול התענוגות. שלא יטעה ולא ישכח גם לילה אחד, מאין הוא בא, לאן הוא ממחר ומה יחטוף כשיגיע. הוא לא נרגע ממה שהתגלה לפניו אגב המשגלים וביניהם בלילה ההוא. ולא היה שלם עם הדחיסות והפתיעה של יחסיו עם מאירָה הכט. אולי יתרגל לכל זה פעם. אבל בינתיים כבר החל לחוש כאבי מצפון. וכבר עטו עליו ייסורי חרטה. והוא זכר מה שאמר לו פעם אחד מחבריו החיילים בחודשי השירות הארוכים בגולן השנוא. אתם, אנשי הרוח, דופקים ובוכים. למה דברי ההבל ההם מנקרים בו הלילה? מתחת לעורה הצנוע של מרצה נודדת נחשפה אשה מורעבת לגופו. בעודו במיטתה נבהל לחשוב על העונג שנפל בחיקו, וכיצד יתמודד עם מנתו הגדושה. ואיך להתיישב עם הנגיסות שאסר על עצמו ממנעמי החיים. נגיסות גסות מדי, שעליהן הוזהר כבר אזהרה ראשונה. ואם לא ייטיב דרכו, הוא ייפגע ממנה. עליו לחדול מחר מהקשר העקר שנולד ביניהם. וגם היא מוזהרת בוודאי מצד אמונתה הנסתרת. גם לה הוצבו גבולות שנאסר עליה לחצותם. הוא חשד בה, אבל לא היו לו שום הוכחות. חרף חירותה כאשה עצמאית, המפרנסת את עצמה בכבוד, חשד בה שהיא מתמסרת לחבורה פולחנית. מאלה שצצו בירושלים לאחר השֶׁבֶר הנורא של יום הכיפורים. האין שם מי שיעצור בעדה? עליו להפסיק, עליה להפסיק, עליהם לחדול יחדיו מהסירוף שאחו בהם. לא ייתכן שיהנו כל-כך ולא ייענשו. לא ייתכן שיגרמו עוול לאנשים התלויים בהם. ולא יינזקו על חוצפתם המתגרה. ומבעד לחלון הפתוח אל הסתיו הצונן חש שצֵיה שהוזהר, ועוד יגיע תור שילומיו.

הוא לא הכחיש שיש לו משפחה בקיבוץ. כן, אשה ושני ילדים שהוא אוהבם מאוד. ובייחוד הרבה להזכיר את בנו הקטן, שהכמיר את לבו. בכל החודשים ששהה במובלעת הסורית ומעבר להרי החושך, הגעגועים לילדו הקטן חיזקו את לבו ומילאו אותו תקווה. ובגלל הילד גם התמלא בפחדים קשים שהיו עטים עליו באמצע ההפגזות. ילד כזה שווה שישוב בשבילו בשלום מהמלחמה. וכשסייע לאיסוף הפצועים בתחנות-האיסוף המופצצות, שמע את הפצועים המבוגרים ממלמלים דברי ברכה והשבעות. הם איחלו חיי נצח ובריאות לילדיהם הקטנים, שנשארים אחריהם. היו גם כאלה ששלפו מבגדיהם החרוכים שרידי ארנקים מותִּקִים מהאש, ובדלי תמונות שרופים. אבל הוא אמר לעצמו שהוא יחזור אל בנו הקטן ויהי מה. ושום כוח שבעולם לא יעצור בעדו. והוא יחצה את שדות הבולת העשנים וישוב אל הכפר הקטן שלו. והוא יחמוק מכדור תועה, מפגז מאחר, ממארב ומתאונה. כי הילד הקטן מחכה לו. כי הוא הבטיח לו לשוב.

ההעשרה. והוא מצא כל יום בתאו שבמשרד הזמנות רבות לאירועים בקמפוס ובעיר. הוא קיבל מענק נדיב לרכישת ספריי-סוד ביהדות ממנהל בית המדרש שאליו הסתפת. והוא עשה ימים ארוכים בשיטוט בין חנויות הספרים הקטנות שבשכונות הצפוניות. הוא שחק את הרחובות הצרים, ולמד ברגליו את ארץ החרדים האפלה. סוליות סנדליו התבלו, והיובש של ירושלים שלא היה רגיל בו סדק את עור עקביו. כשהיה מתחיל לצעוד בבקרים צלע במכאובים. עד שהסתגלו רגליו לאווירה היבש והצונן של העיר. התריצים הצורבים בעור רגליו הזכירו לו בכל שעה שאין הוא מצוי בביתו. אינו אוכל על שולחנו ואינו ישן במיטתו. מאירה מרחח על עורו הפגוע משה מרגיעה. בזריות ובנעימות כאילו היתה חובשת צבאית רחומה. בכל זאת למדת משהו בצבא. עוד מפגע אחד טופל, ומה יהיה עם האחרים? היא הפתיעה אותו בחוש המעשי שלה, כשלאטה לתוך אזור, זה בסדר, אתה יכול להתפרק בפנים. אני כבר דאגתי להיזהר. הוא התרגש מגילוי לבה ומהדרך היבשה שמצאה להקל עליו. תמיד חשב שלמנוע הריונות בלתי רצויים הוא עניינה של האשה השוכבת תחתיו. והוא התנפל עליה ושוב ושוב. רק זה חסר, שתהרהר לו לפתע בסוף הסתיו. מדבריה למד שהיו לה גם כשלונו. והוא שיער שכבר נתבזזה פעם או פעמים כשנאלצה להפיל בימי נעוריה. הוא הפציר בה שתספר, כי גם לו היו זכרונות קשים מהימים שאשתו הוכרחה להפיל את תינוקם. אבל היא היתה עצורה. לא התלהבה לגלות לו סודות אינטימיים כאלה. וגם ניחשה שיחסייהם לא יאריכו. ובאזני מי היא מפקידה סודות שמורים ופרטיים אלה? מי הוא בכלל? איכר גמלוני שאינו מתמצא אפילו בשבילי הקמפוס. והיא סתמה ולא האריכה והוא ניסה ללמוד ממה שהסתיירה. וכך גם למד להקשיב לשתיקותיה. ומצא שיש בה צדדים של סוד לא פתור, שסקרנו אותו מאוד.

באותם הימים נקלע לאיזה משרד צר ומחניק בשכונה החרדית רוממה עלית. הוא ידע שיש לו קרובי משפחה חרדים בירושלים. ורצה לגלות דרכם פרטים נוספים על סבו וסבתו שמתו בפולין. מהמשרד שלחו אותו לבית המשפחה. והוא התאכזב מאוד מהפגישה. פגש אנשים מסוייגים, בעלי מבטא אמריקאי בולט, שהסתכלו עליו כאילו הוא הזר האמיתי שבארץ. הוא הנוכרי הלא מובן ולא הם שכל הוויתם זעקה גלות. חילוני וחקלאי, איש קיבוץ מרוחק. ועוד מפרסם בעתונים שירי קינה סתומים מן המלחמה האחרונה. הוא נראה מוזר בעיניהם והם הסתייגו ממנו. למרות החביבות המשפחתית שטרחו בה סביבו. אבי המשפחה טירטר באוזניו חידושי תורה רדודים, מענייני פרשת השבוע. והתפאר ברכש החדש של חוזרים בתשובה מפורסמים מהנהומה התל-אביבית. המלחמה הארוכה והקשה חלפה מעבר לכתפם ולא נגעה בהם כלל. והם עוד מצאו עוז בנפשם להתפלא איך זה שבחור מגודל כמוהו אינו יכול להשתחרר מההלם הממושך.

כשירד מביתם במורד השכונה שאל את עצמו האם כל אלה חיים בארץ אחת? האם כל אלה משתייכים לעם אחד? האם יש לכולם גורל משותף? הסיפורים שסיפרו לו בצמצום על בית סבו בעיירה שנמחקה בפולין היו ערוכים ומצונזרים ברוח ישראל-סבא. ולא היו בידיהם שום מסמכים מעניינים. היתה לו הרגשה שהם פשוט החליפו את גלות פולין בגלות של פרוקלין. ואותה החליפו בגלות רוממה עלית. הם הרבו להזכיר את ה'ספר', אותו כתיבד מלא חידושים נוראים ומעמיקים שכתב סבו בלילות הקשים של מלחמת-העולם-הראשונה. אבל כשביקש להציג 'ביספר' לא נמצא כמובן תחת ידם. ובמשפחה דיברו על תרומה נדיבה שנאספה בקשיים גדולים. ועל עשיר אמריקאי אלמוני, שהתעקש להדפיסו, לאחר שבעים שנה. דווקא כאן, בארצנו הקדושה, בעיר הנבנית, באחד מבתי הדפוס הצפופים של השכונה החרדית. במרחק של אלפי שנים ואלפי קילומטרים מהביצות הטובעניות של איזור הספר הפולני.

בבוקר הסתווי הרענן, כשיצא מביתה של מאירה רווי משגלים ולאח מאהבה, דיגל בכבוד על המדרגות העולות אל הקמפוס. ולרגע

ובאמת היו לו קשיי הסתגלות בשובו מן המלחמה. הקשרים עם ילדתו הגדולה התרופפו. והיה צורך דחוף לחזקם. עם אשתו חג אביב קצר של אהבה מחודשת, מיד בתום הקרבות. מעין שמחת גילוי מחדש שגילו זה את זה. וביטחון בצדקת הקשר הנכון שהיה ביניהם. עובדה, על-אף שהשה לא מעט בשדות האש הוא חזר. ניצל התעקש וחזר. כאילו כל מה שעשה בחייו עד הנה היה רצוי ומקובל. ולא ראוי לשום עונש. אימי המלחמה הצדיקו את אהבתם. אבל בתוכו כבר הרגיש אז שזוהי רק מראית העין החיצונית של הנפש. ובאמת במעמקיו הכול השתנה מאז הקרבות. והוא ידע שאם מיעט בחטאים, היה זה רק מפני שלא נפלו לו הזדמנויות. רוח ההפקר

שהביאה המלחמה על הכול, לא פסחה גם עליו. כי הוא מצידו השתוקק מאוד לחטוא. חטאים רבים מכל הסוגים. לבעוט בכל מסגרת שהאמין בה לפני המלחמה. הוא יהיה אמן חופשי וחוטא. הוא ישתחרר מכבלי המוסר המקומיים. אבל גם חשש שמא יאבד לו חוסנו אם יחטא מדי. והוא ישוב להיות בר-עונשין כמו שהיה לפני שנקלע אל שדות האש. אבל עד לשעה נעימה זו, מתחת לחלונה המרענן של מאירה הכט, ובין מצעיה הלוהטים, טרם נענש. בהזיותו, בייחוד באלה שהרבה בהן בנטיעותיו הארוכות, זרמו חייו באפיק אחר ובחלומותיו הפרועים שטפו חייו האחרים. ובכתיבתו ששקע בה מאז המלחמה, עלו חיים נסתרים שהפתירו אותו. בכתיבתו הרבה להשית על עצמו עונשים מעונשים שונים. מהם שהיה ראוי להם, ומהם שהפריז, ולא היה ראוי להם בשום אופן. ופעם העירה לו בצדק אשה צעירה שקראה כמה משירי המלחמה שלו. גוגע ללב איך אתה מבקש נפשך להתחלף איתם, אבל לא היית יכול להישרף במקומם ולכתוב את השיר. ולא היית יכול להיפצע במקומם, ולא להישאר שם מתחת לגלים המשחירים. ויפה שעשית להם זיכרון והצבת להם יד. יפה שחצבת גם משהו חיובי מהבזלת הרעה. ובשלך ובשל שירי המלחמה שלך, אולי הם ימשיכו ויחיו אתנו עוד שנים רבות.

מאירה לא חקרה אותו על משפחתו. ורק השמיעה פה ושם הערה, שממנה השתמע שהיא מתפלאה איך בחור כמוהו, נשוי ותיק כמוהו, עדיין מתלבט בשאלות ראשוניות. איזה מין גולם כפרי הוא? מסורבל בגופו, מגושם במחשבתו ומופרע בייסורי החרטה התפלים שלו. אבל במיטה היתה חופשיה ועודדה אותו לבוא על גופה בכל דרך שיחפוז. מעין הסכם שבשתיקה כרתו ביניהם. היא לא הוסיפה לשאול על משפחתו, והוא לא חקר אותה לחייה הקודמים. אף-על-פי שהיו המון שאלות לא פתורות. עם מי היתה לפניו? האם היתה נשואה פעם? ואיך זה שאין זכר לילד בדירה הקטנה?

חג הסוכות כבר חלף. וחופשת החג הארוכה הסתיימה. ומסביבו התנהלה המולת לימודים שקדנית. מורים באו והלכו, התקיימו הרצאות אחר הצהריים במעון וגם בערבים דחקו בו לרדת אל חוגי

השלה את עצמו שהוא אייל צעיר ומלא תשוקה. ואילו היו הרחלות הדורשות מזדמנות על שבילו, היה מקפץ על כולן להנאתו, ולא מחסיר גם אחת. והוא שאל את עצמו מה רחוק ממנו יותר? הפרדסים השלווים של כפרו המנומנם? הגדרות הנופלות בשכונה החרדית הצופה במעלה רוממה? או עמודי הגשרים במפרץ של ברלין? עיניו היטשטשו מחמת זוהר הבוקר הצלול. כאב קהה פילח את חלציו המותשים. ומין שיכרון אחז בגרונו. העורבנים צרחו בפראות בסבך החבושיות שלאורך רחוב. והוא, ממש כמו בנעוריו, כשהיה מתמלא פתאום באושר בלתי צפוי, ביקש את נפשו לבכות.

ב.

מאבק הספרים שמילאו את דירתה הצרה עלה סיפור עצוב של אשה גבוהה ובודדה. והוא התקשה להבין מדוע נותרה לבדה עד היום? ואיך זה שלא שידכו לה מישהו, אפילו שידוך מאולץ, אותה חבורה של ידידים טובים? אותם ידידי החכמה, מעריצי שולץ, ומגלי הפילוסופים הייקים שנאלמו? הספרים שבדירתה השתלטו עליה לגמרי. כרכי נייר נוקשים, מפורדים ליחידות זעירות, שהציפו את הבית. כל חריץ פנוי בחדרים היה מלא בהם. כל סדק וכל משטח. ומה שלא הוצג על המדפים, נאחו בעטיפות של פלסטיק והונח בעלייה. ובחורץ על מרפסתה הדחוסה, סילקה את עציצי הגרונים שקיבלה במתנה כשעברה לדירתה. והניחה לספריה לפרוח במקומם, בפריחת נייר אפילה. והוא חיפש היכן שמורים כתבי הכת הסגורה שלה? ואיפה מקומות המחבוא של מפגשי הסתר שלהם? בעתונים נרמז פעם על מערות נטושות שממערב לעיר, במדרונות העזובים הפונים אל מסילת הרכבת הישנה. ומהו כוחו האמיתי של המורה הרגון? גם הוא היה פעם בין שוכבי מיטתה? שיעה בן יוֹסֵף, שדמיונו עשה בו שמות, הפליג לגמרי בהשערות מופרכות. אבל בכל אלה לא מצא גם בדל הוכחה לחשדיו. והוא הניח לחיפושיו ושקע באחד הספרים המעניינים שלה.

החוג ללשונות שמיות עתיקות שבו לימדה וחקרה, היה חוג קטן ומובחר ולא מוכר דיו בציבור. כיהנו בו מורים דגולים ואנשי מופת שלא אהבו להיחשף בפני המוני הטרדנים העולים אל הקמפוס שבגבעת רם. מאז המלחמה פשטו עתונאים ומראיינים על אנשי הרוח שבקמפוס, השפילים ותיעתעו בהם, החניפו להם וביזו אותם. הכל בשם טובת הציבור הנבוך, המבקש תשובה רוחנית למפלה המכאיבה של מלחמת יום הכיפורים. צניעות מוריה דבקה גם בה. ועבודותיה המקוריות לא קנו להן שם ראוי עדיין. דרך אגב, שאלה מאירה, בן כמה אתה? מתקרב לארבעים, השיב, אבל מרגיש מבוגר בהרבה. עד שאני חוזר למעון ושם מתנפל עלי כל יום גיל הנוער. היא היתה צעירה ממנו בכמה שנים, ובכל זאת היה צד שווה ביניהם. הוא תהה והיא פירשה לו במרירות ששניהם ראויים להכרה, אבל שניהם יאחרו מאוד לזכות בה. מילא את, משקיעה המון בעבודתך, אבל אני? מה פתאום אני? ספר השירים החדש שלך, חלקה עליו, ראוי להרבה יותר קוראים. והוא השתומם איך אשה בקורתית כמוה, שאין בה שום ריגושי סרק, מוצאת צד מפתיע בספרו ומשבחת אותו.

היא לעגה לדרשנים העממיים שהוא גילה כל בוקר בשכונות ירושלים. והיא צחקה לחבלי המשיח שאחזו בכמה מטורפים סוגוניים, כמו שקראה בעתונים. והיה אחד שהתפרסם והחל להתנבא בינות לפיגומים ברובע היהודי הנבנה. וערב אחד שיעה משך אותה ממש בכוח שתצטרף אליו לשיעור לדוגמה במסכת 'סנהדרין', שערך הרב לפני החברות שנסתפח אליה. השיעור נערך בביתו של הרב המקסים, חוזר בתשובה נמרץ ונעים הליכות, שעלה לירושלים מאחת העיירות שבשפלה. הוא ואשתו הצעירה כבר היו מטופלים בכמה תינוקות. הם התגוררו בחורבה שהקבלנים שיקמו אותה במהירות. מסלול המכשולים שנאלצו לעבור מתחת לקורות ולפיגומי הענק, העניק להם חוויה של מסע מסוכן בין תפאורות מאיימות. בהשכחה שמסביב חנו המפלצות הדוממות בשתיקה מפחידה. טרקטורים רבי זרועות ומחפרונים חדי סכינים.

בכל צעד נתקלו במריצות הפוכות, בערימות של סלי עפר. והוא אמר, זה מסלול האומץ שצריך לעבור לפני שזוכים לשבת לפני הרב, בעל העיניים הבודדות. היא נבהלה מהבורות שנפערו לפניה, וממגע מרתיע של מערבל בטון נטוש. והיא נלחצה אליו, והוא חיבק את כתפיה, ולחש לה לחש מרגיע. והרגיש שהוא חזק ויציב ומעניק מחסה. ולפתע באיוז פינה חשוכה הידק אליו את מותניה ומשך בכוח באגנה, כמנסה להבקיעה. היא התרחקה ממנו בפתיעה. השתגעת, עכשיו, כאן, לפני בית הרב? עוד רגע לא נוכל להיראות בפני הלומדים. והוא הרגיש נוזף, מורחק כמו ילד שאינו יכול לגבור על יצרו.

בבית הרב היה נעים ומואר. ריח של תבשילים מילא את החדרים הפרוצים. במקום החלונות שנעקרו, הוצמדו אל הפתחים גליונות קרטון ויריעות פלסטיק. בונים, חברה, אמר הרב במאור פניו, בונים את ירושלים השלמה, חוזרים אל הרובע, וצריך להשלים באהבה עם ייסורי הבניה. היא הקשיבה ברצינות כדרכה לשיעורו של הרב העמקני. אבל אחר־כך נכנסה משום מה לדיון קולני עם אחד המשתתפים שדבריו נשמעו לה פשטניים. ואז התייצב הרב לצד תלמידו. שהיה קבלן בניין, מבוני הרובע. הוא ישב בחברותא עייף ורצוף בתום עבודתו. אבל הרב חש הוא עושה מצווה גדולה עם משקמי הרובע. מאירה התרגזה ואיבדה את סבלנותה. ושכחה שהיא אורחת שהביא אורח. והיא נכנסה בריב גלוי עם הרב עצמו.

פרשן עממי, כינתה אותו, דרשן חובב שלא בדק מספיק בכתובים. הוא ניסה לפייסה, מבלי שהסכים לדעתה. אבל היא לא יכלה לשאת את טיעוניה. ואז קמה ומשכה גם את שיעה אחריה. כאן יושבים בטלנים, פסקה, בשבילי השיעור הזה גמור. קצרת רוח היתה בעניינים הקרובים לעיסוקה המדעי. וגם השיטה שבה נקט הרב העלתה את חמתה. ולא היתה לה סבלנות למשיחים המתחפשים שגאו בירושלים השלמה, והמליכו עצמם בכל קרן רחוב. הם מזלזלים במחקר, אמרה לו בחורץ, והם מתעלמים בכוונה ממצאי הארכיאולוגיה. עם כאלה אני לא מתעסקת. חשבתי שהרב שלך הוא אחר. מצטערת, אני לא יכולה להתפשר עם נעולי מוח כאלה. מחר, אם רק נניח להם, הם יצאו שוב בחשיכה, ובהיחבא יחמקו מהבית. מצוידים בשק־שינה ובספרי קודש. מזמרים ומרקדים, ומסתערים להתנחל על אחת הגבעות השוממות שמצפון לעיר.

אבל הוא לא נרגז מהשיעור. להיפך, החברותא נעמה לו, והמסכת ריתקה אותו. והשהייה במחיצתו של הרב, שחזון בוועד איכל את גופו הצנום, סקרנה אותו. הוא הקשיב לטרונות שלה בסבלנות, ונשק על עורפה, שמשום מה נותר נערי ומושך. קמטי הגיל לא פשו בו. והוא חש בשפתיו מלוא עורה הרענן. היא נתרעה וסרבנותה נתרככה. הוא הרגיש שביקורתה מכוונת גם אליו. ניסה לחמוק מהפולמוס עצמו. אבל היא הסיטה את כעסה עליו. לא רק במיטה גרם לה אכזבות, מה שאולי עוד ניתן לתיקון, אם רק ישתדל ויאזין לעצותיה. אלא גם ברעייתו בשדה המתחזים האדוקים אכזב אותה. שהרי אמונתם והתלהבותם יש בהם סכנה ממשית. והם מקרבים לא את הגאולה, אלא מרחץ דמים נוראי. מרחץ כזה, שהמלחמה האחרונה תיראה לידו כמו משחק ילדים. ובכלל, מדוע לא התייצב לצידה בצורה יותר מוחלטת? מדוע היסס וגמגם? ואיך זה הפקיר אותה לבדה מול הרב?

הוא ביקש לקנטר אותה על מנהגי הפולחן הסודי שהסתירה ממנו. ולהראות לה שגם בה אפשר למצוא פן שאינו מציית לממצאי המדע האחרונים. אבל היא רק נרמזה ונתקפדה מיד. ולא שחררה לו אפילו רמז קטן אחד. האם באמת הם מנהלים כבר מריבת אוהבים? כל־כך מהר הסתגלו זה לזו? ממש לא להאמין. כמה לילות שכב עם אשה זו? וכבר הם שרויים בתוך מעגל הקסמים של ריב והתפייסות, כאילו היו בני זוג ותיקים? בסירובה הבחירה לו שעדיין אינו ראוי. יכול להיות שעשה צעד קטן קדימה, אבל עדיין הוא מצוי הרחק מאחור. אם בכלל יזכה ויהיה ראוי אי פעם, להיכלל בחוג בני־המעלה שעוסקים או שאינם עוסקים בעבודה הנסתרת, בהנחייתו הצמודה של המורה הוועף.

אותו ממנה. היא פרטה על גיטרה סדוקה שטלטלה אתה במטוס, וביצעה חיקויים מעוררי רחמים של זמרת עם מפורסמת. והוא, במקום לכרוע וללשף את רגליה שכל-כך נתאוה לכן, נאלץ למרוח עליהן משחה מרגיעה נגד עקיצות היתושים. החום הרג אותה, היתושים מצצו את דמה, הצפיפות בצריפים הלוהטים הרגה אותה. ובבקרים כמה מכוסה כולה בחררה מציקה. היא נאלצה להשכים בבקרים אל עבודתה המשעממת בשדות הכותנה. לחות הקיץ עטפה אותה בקורים דביקים ומכבידים. והיא הסירה אותם רק כשהשתוללה בכל חמדת נעוריה הפורצת, מתחת לסילון המים הקרים שבמקלחת. והוא עמד נוטף ריר של תשוקה עצומה וראה את בשרה הצעיר נשטף בקילוחים מקציפים. וכעט שהתעלף בכוך המחניק מעוצר תאוה.

היא היתה צעירה מאוד וחמודה מאוד, ולפרקים אהב לחשוב שהיתה יכולה להיות בתו. והוא עשוי להיות אביה. לכן הרשה לעצמו לשאול אותה שוב ושוב, היכן היית כל השנים? כאילו כל חייו היו נהפכים לטובה, אילו הקדים ופגש בה במועד הנכון. כאילו היה חובק אותה לא כבתו המאוחרת, שנתגלתה לפתע בקיץ האחרון, אלא כאשה הצעירה שיועדה לו. והיא כפתה עליו לשמוע את הפואמות החדשניות המלמוליות שלה מחיי נערה יהודיה מתבגרת בברוקלין שבניו-יורק, והוא סבל, כי לא הבין את האנגלית, והליווי העצמי שברקע, שניגנה בגיטרה עצבן אותו נורא. ובכל זאת אמרה לו בפרידתם לפני נסיעתה, שמכל האנשים הרבים שפגשה בביקורה הראשון בארץ, הוא היחיד שהבין ללבה באמת. ואם נתווזר למאירה המבוגרת הרי שנעה במסלולים הקרובים לשלו. היתה בצבא בגרעין שהצטרף לקיבוץ. הצטיינה בקורס הקצינות. ובחוף לארץ, שם נתבלבל עליה עולמה. מפני שחזרה לאוניברסיטה והקדישה את חי הנזירות שלה ללימודים ולמדע. אבל מדוע הוא פיגר ולא היה שם כשנדרש? ומדוע לא שוטט גם הוא בלונדון, בין הספריות העשירות, שבאחת מהן נסוב מול חייה? מדוע לא נדחק גם הוא לחיי סטודנט, צרים ומלא צמצום? ומדוע איתר את השעה להצטרף אל חֶבְרֵת־הַמְעוּלִים, הכהנים בחוג ללשונות שמיות עתיקות? אם כך היה עליו לשאול שאלה הפוכה. היכן היית אתה, שעה בן-יֹוסף, במשך כל השנים? כי מה שהסתבר שמי שהחמיץ את חייו בשל מהלכים מוטעים היה דווקא הוא. ולא מאירה. ויהירותו הריקה של מי ששב מהמלחמה, וראה את החיים שלידו כלים ברגע, היא שהכשילה אותו. גאוותו היתירה של מי שסבר שאין מה שיתחדש לו בעולם הזה. שראה כבר כל מה שאפשר לראות. וששמע כל שיש לשמוע. גאוה מיותרת שחסמה בפניו דרך של שיבה אל החיים.

מפני שאם היה פתוח באמת, ולא נעול מאחורי שבעת מנעולי האגו שלו, יכול היה להיפתח אל האמנית האמריקאית הצעירה. היא העריצה אותו ולא ציפתה למצוא איש כמוהו בחופשת הקיץ שלה. וכששבה וביקרה בארץ לאחר כמה שנים, באה במיוחד אל הכפר לראות אותו. והיא דחתה בבגרות שהפתיעה אותו, בלתי צפויה ולא שרירותית כלל, את חיזוריו המגושמים. לא הטריחה עליו בהשמעת יצירותיה שנתפרסמו בינתיים מעט. ולא הכריחה אותו לכרוע למרגלות מיטתה, כמו אז בצריפה המלוהטת. לראות אותה מחוללת עירומה נוצצת מזיעה צבועה. ומדקלמת את הפואמה האינסופית שלה. בנוסח המועדונים בהם עשתה את לילותיה. אלא פשוט נטלה את ידו. ואמרה בקרבת נפש שקטה שהוא חייב לטובתו להתייצב בהקדם אצל פסיכולוג. אולי הרופא יצליח לשחרר אותו מהמתחים הקשים ומהפקק הסמיך היושב אצל לבו, ומונע מדורשי טובתו להגיע אליו.

ושעיה גיחך בנפשו ושאל איזה רופא נפש יפטר אותי מזכרונות המלחמה? כי במלחמה הצטרף לגודו סטודנט אלמוני, שברח מספסלי הקמפוס. הוא לא המתין לצוֹ-הַקְרִיאה וצנח לתוך השיירה הראשונה שעלתה לרמת הגולן. שעיה שמע אותו מדבר כל אותו הלילה עם הנהג ועם סגן המפקד. על לימודיו שהחל בהם, על המלגות הרבות שנפלו בחלקו, על העניין העצום שיש לו בחקר היצורים הזעירים הבלתי נראים. ובבוקר, מהמת עייפות ובלבול טעו

פעם הרשה לעצמו לגחך על זעפנותו של המורה, וקיבל ממנה שטיפה הגונה. והוא הבין שהוא רק מתארח לרגע קצר בחייה. יש לה נאמנויות קודמות שמהן לא תזוז בגללו. והוא נאנח וחיבק את כתפיה וסייע לה לחמוק מנפילה ומפציעה בתהומות הפעורים שברובע המשתקם. וכששבו לדירתה שאל את עצמו, יש מסייע לה להחזיק בדירה ובאוסף הספרים הענקי? כל אלה השיגה במשכורתה הדלה? ודאי ההורים עוזרים מעט והחוג עוזר מעט ומכרים עוזרים מעט. מפני שהיא עצמה חיה חיי סיגוף שכבר נוכח בהם. אם כך, למה קינן בו חשש שיש לה גם תומך נעלם, המשתתף בהוצאותיה? האם מפני שמצפוננו הציץ לו שאין הוא יכול לסייע לה? אבל היא

בעלת גאוה גדולה ולא תסגיר מלה. והוא יש לו גאוות איכר משלו, ולא ישפיל עצמו לערוך לה חקירה. והוא תמה אם אנשי הכת מסייעים זה לזה גם בעסקי העולם הממשי?

בסתיו ההוא, בירושלים הקרירה, בין חג הסוכות לחנוכה, בחודשי העילוסים הרחוסים שלהם, פלט פעם מפיו אנחת עָרְגָה. מאירה איפה היית כל השנים? ובאמת רק ציטט באנחת עָרְגָה זו מה שאמר מלה במלה לִסטודנטית האמריקאית הצעירה, שנתקשרו ביניהם קשרי אהבה בלתי אפשרית. המשפט מצא חן בעיניו כבר אז, והוא הרבה להשתמש בו בין לעצמו ובין לנשים שאהב להפתיען. האמריקאית הפוחזת לא הבינה אותו לדקותיו. אבל מאירה נעתרה לשאלתו בצחוק מגורגר שעלה ממעמקי גרונה. צחוק כלי-כך עמוק שהוא מיד ציין לפניו שעליה לשוב אל הרדיו עוד היום. מפני שקול הקריינית שלה רק השביח עם השנים. היא גרגרה בעונג ממעמקי גופה, מפני שהבינה איזה מקום הוא מתכוון לפנות לה בחייו. אבל אלה היו רק גרגורי התפנקות וציצוי עילוסים. מפני שהיא ידעה שמהקשר שלהם לא יצא שום דבר. היא היתה אשה נבונה וגם חידדה את חושיה בשנות רווקותה הממושכות. והיא ידעה בו מיד שאינו מסוגל לוותר על משפחתו. לא בשבילה ולא בשביל שום אשה אחרת. וגם הוא ידע בהירות וללא שום צל נלווה, שלעולם לא יוותר על משפחתו. כן, הוא היה פנוי, ושיחר להרפתקה חושנית. אבל היא היתה רווקה, ולא רק רעבה לגבר לחלוק עמו את מיטתה. היא חשבה גם על דברים נוספים.

הזמרת האמריקאית הצעירה שיגעה אותו לגמרי במשך הקיץ ההוא, שהיה מלא באהבה אֶפִּילָה. כמה שבועות עברו עליו בטירוף דוחק ומלא. והוא נותר בסופם מותש וללא נשימה. היא לא ריחמה עליו, וציוותה עליו לכרוע ברך לפניו, על הריצפה שבצריפה החם. בַּחֲמַתָּה אנסה אותו להאזין במשך שעות ארוכות לשיירי העם הפראיים ששרה בקול מתבגר וצרחני. הוא התענה, ברכיו דאבו, ואוזניו נכאבו מהתמליל האנגלי הנאיבי. חדרה היה מחניק והוא נתכסה זיעה. ובכל צריפי המתנדבים שמסביב לא היה מי שיציל

בניווט טעות מחרידה, וממש לפני אור ראשון נתגלו לפני תותחני הסורים במדרון הקדמי. טיל שנורה אליהם דייק ופגע מתחת לחלם המיושן שלהם. הרים אותו באוויר ופיזר סביבו מטר גורא של רסיסי בזלת חדים. וכשנסעו כמטורפים לתחנת האיסוף הגדודית, להניח שם את הסטודנט האלמוני, שאל את עצמו בלי הרף מיהו? מה שמו? איך נקלע מרצונו אל האסון? ובמשך שנתיים של יללות ביעותים הוא אינו חדל לשאול את עצמו, מי היה הנער האלמוני ההוא? ומדוע אינו יכול להצטרף במקומו אל חוקרי היצורים הזעירים, שהרי מחכים שם עד היום לשובו, ויש גם מקום פנוי בשבילו.

ג.

הוא נהג לטלפן אליה מהטלפון הציבורי שבמעון הסטודנטים. והציג עצמו כאילו הוא מתקשר מהסטודיו שלו שבשכונת נחלאת. לפני כמה זמן עבר שם בדרך טיולו וראה על פתחי הבתים הקטנים שלטים צבעוניים של ציירים וכיירים. מדוע שלא יפתח גם הוא סטודיו משלו בשכונת האמנים? ההתרגשות עלתה וחנקה אותו. הוא הסתיר את השפופרת בכף ידו, ונדחף בכוח אל הקיר, כדי שהסטודנטים החולפים במסדרון ויורדים במדרגות אל קומת השירותים, לא יבחינו בו. הוא נהג ממש כנער מאוהב. חוט הטלפון נמתח והתפתל והוא התעצבן ועמל כדי לישרו, כאילו היה נער מאוהב שאיבד את עשתונותיו. מנין עמד לרשותו הסטודיו? ומה פתאום המציא למענה את הסיפור הצבעוני על שכונת האמנים? אילו היה זה הכפר הקטן שלו, איש לא היה מאמין לו. עד שאמן זכה לקבל חדר אמנות משלו, היה עליו להתייטר בשבועים ושבועה יסורים. שאל אותה בקצרה לשלומה, ובירר אם יוכל לבוא אליה בערב. בימים הראשונים היו תשובותיה של מאירה הכט לגמרי בלתי צפויות. גם היא היתה הפכפכת ורגזנית, כמו נערה באהבת הבוסר הראשונה שלה. בוקר אחד התנכרה לו בקפיטריה של בית הספרים. פשוט הפנתה אליו את גבה, ופלטה דיבורים כעוסים. כאילו לא שכבו יחד בלילה שעבר. הוא הופתע, ועלה בדעתו שציפתה ממנו ליחס אחר. אולי צריך היה לקנות לה פרחים? אולי בכל זאת צריך היה לקנות לה בקבוקון בושם? הרי ממילא עבר ליד החנות שבמרכז המסחרי החדש? ואולי רמזה לו שהיא אוהבת ספרים נדירים? בחיפושיו אחר ספרית היסוד שהקים, ביהדות, אולי יפול לידיו כרך נדיר? היא כבר מזמן הדירה רגליה מחנויות ספרי הקודש הקטנות שבשכונת הצפוניות? הוא נבוך ולא ידע איך ינהג באשה בלתי צפויה שנכרך אחריה בלי התרעה. כך זה קורה תמיד, שאל את עצמו, צוללים באחת. ומתפנים לשאול רק אחרי שמבוססים עמוק במצעי הניאופים?

אבל היו לו גם ציונים לשבחה. היא לא בדקה את דבריו הפשוטים ואת המעשיות שהמציא. מאין לחבר קיבוץ כמוהו אפשרות לשכור סטודיו בשכונת נחלאת? והיא גם לא חשדה. כאילו נענתה מראש לסיפורי הבדים שלו. מצידה שיספר כל דבר על עצמו, ובתנאי שלא יחקור אותה על חייה. שיפליג בהגזמות פראיות אבל שלא ינסה לבלוש בלי הרף אחר הצד הנסתר של חייה. ושיחדל מהטרידה בעניין החבורה והעבודה ורמותו המצועפת של המורה. כשהציע לה שיבוא אליה נחרדה. והוא היה בעיני עצמו כסרסור שמציע לבחורה הצעה מגונה. שום זכרונות מיטיבים לא עמדו לזכותו, ושם מחוות לא הקלו עליו את הפניות אליה. מראה גופה העירום ותנוחות האהבה המשוחררת שלה שנקו את גרונו. גם שקרן גם מאוהב, זהו מצב לא נוח ובהחלט גם לא נעים. היכן קרא בנעוריו שכל המשקר למען האהבה מייפה את העולם? באיזה ספר נדפס שלמען האהבה, ורק למען האהבה, מותר לשקר לגנוב ואפילו לרצוח?

שירו של גרשוני המיוסר 'יד ענוגה', במנגינה המזרחית המסתלסלת שלו ניסר ועלה מעבר לקירות המעון בשעה שרכן על שפופרת הטלפון. שומעת את השיר? מנחשת מהו? שומעת איזו יד ענוגה היתה לה? ואיך מסרה לו את כל לבה? ואיזו גוויה נהדרת היתה לה בשעה שאהובה מת למענה מאהבה. איש לא העז געת בה, הוי, אמא. שומעת איך מסרה לו הכול הכול. עד שמאירה תפסה שהוא משטה

בה בטלפון, ולפני שסגרה אמרה לו תתקשר כשתהיה שוב שפוי. והוא הוסיף בחשאי לעצמו, ונדבר שוב כשהצייר המטורף יחדל מלענות אותי בזמרתו המציקה.

אשתו שהניח בביתו שבכפר הקלה עליו כל השנים. גם משום שהיתה טרודה בגידול הילדים ובעבודת המשתלה שלה. היה בה אמון בסיסי שלא ניתן לערעור. ביושרו, באהבתו התמידית אליה, בהגינותו. שהרי הכול כבר יכול היה לקרות בחייהם ולא קרה. היא נתנה בו אמונה ללא סייג. ומשום כך קיבלה אותו באהבה וברחמים כשחזר פגוע כולו ממצוקות שלא נרפאו, אחרי המלחמה הארוכה. היא ראתה בשקט איך הסתובב חודשים ארוכים בקיבוץ, ולא מצא מנוח לעצמו. היתה עדה חרישית כשאיים לצאת לעיר הגדולה, וכשהודיע למזכירות שהוא מוכרח לצאת למסע ארוך בעולם. מסע הבראה עצמי, מסע של חיפוש ומציאה רוחנית. הוא לא יצא למסע והיא שתקה וחשבה שמוטב לסייע לו מאשר להתיצב נגדו. משום כך תמכה בו ועודדה אותו לעלות לירושלים. היה לו מכר מיטיב שלא שכח אותו גם כשעלה לגדולה באחד האגפים של משרד החינוך. התפנתה מלגת קיום צנועה באיזה מוסד של אנשים טובים. אנשים שדאגו לדמותו הרוחנית של דור ניצולי מלחמת יום הכיפורים. היא אפילו הרחיקה באמונתה, וקיוותה שאולי יירשם ללימודים מסודרים באחת הפקולטות שבגבעת רם. בגילו ובמצבו יקלו עליו השלטונות בדרישות הקבלה. ומתוך התחשבות בשבים משדות הקרב אולי יסייעו לו בבחינות. מסכנה, איזו תמימות היתה בה. והוא יזכה בתואר כלשהו ובעיקר במה שרצה יותר מהכל, בהסבה רוחנית קיצונית. היא התפללה בחשאי שישוב אליו טעם חייו שאבד במלחמה. והוא לא רצה לכרסם באמונתה התמימה. הסכמתה נגעה ללב. והוא ידע שהם נקשרו כליכך חזק, ששום פרשת אהבים מזדמנת לא תאיים על חייהם.

הסטודנטים שבמעון לגלו על המאהב המודקן, המחפה בכפותיו על הטלפון הציבורי שבמעלה המדרגות. כאילו היה אחד מהם. סטודנט מאוהב רגשן ולחשושי. הם רשאים לרבוץ על הרצפה מתחת למדף ספרי הטלפון. אבל לא הוא. כבר אינו גמיש כל כך. איך אינו מתבייש ללמוד את שיטות הרמאות שלהם ולשוחח שעות על אסימון יחיד? לא נאה לזקן שכמותו לעשות כמוהם. לקשור אסימון בשערות ראשה הארוכות של אחת הצעירות המקפצות כל היום במדרגות. לא יאה לשכמותו לרכון על המכשיר ולשלות מתוכו את האסימון הקשור, כאילו היה דג נדיר. בושה, ממש בושה לרמות כך את הדואר. מזהלות קולם הלעגני גרמו לו שיחוש עוד זקן מכפי גילו, ומחובר אל הדברים הלא נכונים שבחיים. מדוע אינו יכול לדלג כמוהם, משוחרר כולו, סופר את צעדיו ומקפץ על רגל אחת לאורך כל המסדרון? ומדוע אינו יכול להרשות לעצמו להחליק כמוהם במעקה, לטפוח על כל מדרגה ולזנק ממסעד הקומה הראשונה? מדוע אינו מרשה לעצמו לגעור כמוהם, בחוסר לב, בטבחיית המיטיבה? ולהריץ הלוך ושוב מתוך רשעות לשמה, את איש האחזקה המסור? ומדוע אינו מתמרד על סדר העולם שהקצה לו רק תקופת נעורים אחת ויחידה? שגם אותה בזבז על השד יודע מה?

הוא הזמין עצמו לשיחה רצינית ומלאת כובד ראש עם חוקר הטקסטים המפורסם שהתגורר במעון. אמריקאי שהקים לו כבר שם עולם במחקר התנועות העתיקות. ואפילו הלצים הפרועים שבמעון נהגו בו כבוד ויקר. מדוע, שאל אותו, מדוע, מדוע? החוקר שמע שעוד לא מלאו לו ארבעים ופרץ בצחוק לבכי. בגיל ארבעים רק נפתחים חיי הרוח, ידידי הצעיר אמר. אתה מאושר, כי אתה רק מתחיל. בשביל חיי הרוח, ידידי היקר, אתה יותר צעיר מהסטודנטים המטופשים שבמעון. על מה אתה מקונן? אפשר לחשוב שעד היום בילית כל זמנך בריקודים? הרי גם אתה הספקת לעשות משהו בחיך, לא כן ידידי הנכבד? שיחתם התגלגלה אל שירי המלחמה שלו שראו אור באחרונה. החוקר גילה תביבות בלתי צפויה וביקש לראותם. והוא טרח והביא לו את הספרון הדקיק שנדפס באותיות כהות. הם בילו שעות ארוכות בדירת המלומד. ואחר-כך עלו אל הספרייה. ולבסוף גם טיפסו אל הגג. האיש היה צמא להכיר

הנושרים ארצה. איזה מזל יש לנו, שעוד לא ירד שלג בחורף הזה. היא לאטה באזניו רוויה ושבעה ולא חדלה מהשתומם על נדיבותו הפתאומית. ממש כמו בחוף לארץ לחש לה, ממש כמו שהם הבטיחו במודעות. ורק שיוכר להזמין מונית ליציאה. הוא גיחך אבל ליבו נתמך בתוכו. הוא השיג אושר קצר וגנוב בגלל שרימה את האנשים הקרובים ביותר. בגלל ששיקר לרב הנחמד כשאמר לו שהכסף יעשיר את מדף היהדות שלו. ובגלל שהעלים במזיד מאשתו את הסיבה האמיתית שבגללה נשאר בעיר. המסכנה, כל-כך שמחה שהוא מוצא עניין בלימודיו, עד שהוא מבקש להישאר גם בשבתות. קור הרוח שבו הצליח להונות את הרב ואת אשתו, תומכי לימודיו הנאמנים הפתיע אפילו אותו עצמו. והוא נחרד כשחשב לאן מסוגלת לדרוך אותו אהבתו האסורה.

כל השבת הסתגרו בחדר, וכשיצאו ביום ראשון עשו דרכם בחשכת ההשכמה. בחיפזון כזה נהגו עד שפקיד הקבלה נתעורר ושאל אם קרה איזה אסון במשפחה. אוויר ההרים הצלול וערפילי הבוקר התורפי הוליכו את הקולות. והם שמעו את המואזינים הקוראים מעל צריחי המסגדים. ואת קול הפעמונים של יום ראשון מעל למגדלי המזורים. אבל הם לא התפנו לשמוע ושריקת הרוח בחלונות המונית הפריעה. ורק מתוכו חלחלה כמו ממבוע שאינו יבש, המנגינה המתפתלת של 'יד ענוגה'. שרוטה וחבולה יצאה מפיו של הצייר רב-המכאובות גרשוני. מכילה בתוכה את כל הקולות הנישאים מעל אתרי הקדושה בירושלים. זימרו המואזינים היה בה, ודנדון פעמוני הכנסיות נשתרבב בה. וניגון החזנים הספרדים בבתי הכנסת שבעיר. והוא פלט הוי אָמָא צווחני כזה, שמאירה הסתובבה ושאלה אותו מה קרה. כלום כלום, פיוז את הוי אמא, איש לא העז געת בה. איש לא העז מלבדי, הוי אמא, וגם אני לא אצא מכך נקי. והוא המשיך לנדנד לה עד שירדו ליד תחנת האוטובוס שמול ביתה. היא סירבה להזמנתו לשוב אל פגישות הלימוד ברובע היהודי. וסירבה גם לבוא ולשמוע את הנביאים החדשים של גוש אָמוֹנִים. וגם את נביא הזעם האופנתי של השמאל, ישעיהו ליבוביץ לא רצתה לשמוע. כולם מתחזים ביטלה אותם. כולם דרשנים חובבים. קור הרוח המדעי שלה בִּיתָר את הבטלנים והמשתמטים מעיון רציני במקורות. בבוז האקדמי שלה כינתה אותם נוכלים פשוטים המוליכים שולל נערות טיפשי-עשרה. ובחורים מבולבלים כמוך, שכחה להוסיף. היא קלטה במעומעם מקצת ממה שעבר עליו במלחמה. היא לא עודדה אותו לספר, אבל גם לא הפסיקה אותו כשהתחיל. וגם לא עצרה בו כשהפליג והתלהב, משחיר משחור את ימי האימה במוצבים המופגזים. ומקדיר עוד יותר את החורף הקשה שעשה במולדת הסורית. לא, אמר לה, חרף כל מאמציו, אפילו בירושלים אין הוא מצליח לשכוח את המלחמה הארוכה.

לפעמים כשנחו לאחר שהתעלסו, ביקש ממנה שתקרא לפניו משהו בקולה הגרגורי העמוק. הקול האופייני של קרייניות החדשות שברדיו. נמוך ברור ומדויק, ומעורר אותו מאוד בשעות מסוימות. אבל יובש דיבורה עוד לא היה מקצועי. והיא בחלה בכל תרגילי הלשון שכפו עליה. ובשינוני המבטא המעליבים שנאלצה לחזור עליהם בלי סוף. היא סיפרה לו על הקורס הקצר שעברה, כיצד להפוך לקריינית משובחת, כשהיפשה משרה קלה שתממן את לימודיה. והוא נתעורר מעומקי קולה המגרים, וכשבעל אותה בכוח ובפראות והיא גנחה, עצר וביקש שתגנח למענו בקולן המרטיט של קרייניות החדשות. והיא הדפה אותו ממנה. סוטה שכמוך, ניתקה ממנו ופרצה בצחוק לעגני. שיתבייש, לאיזה סממנים מגונים הוא נזקק כדי להגיע לסיפוקו. בושה, הוא מתנהג יותר גרוע מהסוטים המשתמשים באבורי המין המגעילים. ובכלל, מה קרה לו בימים האחרונים? גולם כפרי מגושם שכמותו? הוא שכח מרוב תאוה ומתח איך מתנהגים עם אשה, איך מתנהגים כמו בן אדם? טוב שלא הכירה אותו בימי המלחמה. שבועות של התנורות מאונס, והקשבה להוטה לסיפורי החברים הפכו אותו לחיה תוקפנית. והוא נעלב מעט מדבריה, מפני שהיה בטוח שהשיל כבר מעליו את סימני התנהגותו הגסה.

עלו אל הספרייה. ולכסוף גם טיפסו אל הגג. האיש היה צמא להכיר כל אבן בירושלים, כל שכונה כל גיא. והתיחס בכבוד מיוחד אל מי ששב מהמלחמה. והוא שתה בצמא את סיפוריו של שיעיה מימים רחוקים. מימים שהיה חייל צעיר ופטרל בלילות בשבילי הגבול של העיר המחולקת. ושעיה ישב ושירטט לפניו מפה דמיונית של הרבעים הישנים. והראה לו את קירות המגן וגדות החיץ שהוקמו בחיפזון. ותאר לו במפורט את קו העמדות הישן. החוקר הקשיב מרותק ושעיה התלהב וסיפר לו היכן היו הפְּרָצוֹת בגְּדוֹת הַתֵּיל, שדרכן היה אפשר להגיע בתחבא אל התאנים הנטושות. תאנים שמנות ומתוקות, שנותרו כלואות בשדות המוקשים שבשטח המפורז. המלומד התבונן באור שבעיניו, עקב אחרי רישומי העט

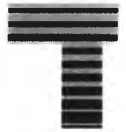
החפזים שלו והעיר שירושלים היתה אמנם קטנה אז. אבל אצל הנערים שהתרוצצו בלילות על גבולותיה, ובעיקר בלבבות הצעירים שלהם, היה אז אושר גדול. לא כמו היום אצל החוזרים מהמובלעת הסורית. ושעיה יצא מאצלו רגוע ואופטימי. שמחתי לשמוע את דבריך המרגיעים, מכובדי היקר. ואולי באמת צדק האיש והכול עוד לפניו? אולי באמת נפתחים החיים מחדש רק בגיל ארבעים?

הרב הנחמד של החברותא העניק לו במפתיע סכום נכבד לרכישת ספרים ולנסיעות. ושעיה לא טרח לספר לו שכבר קיבל בראשית השנה מענק מהמנהל הנדיב של בית המדרש. הוא לא עמד בפיתוי והזמין את מאירה לסוף שבוע גנוב במלון האהבה הירושלמי. בעלי המלון פרסמו את ההנחות המפליגות שלהם על לוחות המודעות שבקמפוס. והוא קרא והתפתה. הכסף היה בידיו וטעמה של השיחה המענגת עם הרב הנחמד עוד עמד בפיו. אבל הוא האמין גם לבעלי המלון, אף-על-פי שידע שכל רצונם למשוך לקוחות אל המבנה החדש שהושלם בירכתי השטח המפורז לשעבר. המלון היה מוקף חורשות אורנים שצמרותיהם נעו ונדו בחלונות, כאילו היו לקוחים מתמונת נוף צפונית מתקתקה. מאלו התלויות על קירות משרדי הנסיעות.

אירופה הבשומה והמתוקה הדיפה את ניחוח אשוחיה ישר אל תוך מיטת הנאהבים. ואילו היו מתפנים לרגע מריחתת עילוסיהם, ופותחים את החלון, היה גוש ריחני ורענן של החורשות הירוקות פורץ לתוך חדרם. ריחות הטיח והצבעים עוד עמדו בחדר, והם רצו להיעטף בשלֶמֶת המֶתֶק הירוקה. הוא הקפיד להזמין מונית, והם הגיעו אל המלון כמו שני זרים. אבל האורנים דמויי האשוחים שבחלון אסור שיטעו את הצופה הפְּתִי העוקב אחר אהבתם האסורה. שני לילות גנובים במלון אהבה מרוחק, שאפילו דנדוני הפעמונים של הכנסיות אינו מגיע עדיו. אמת שהרוח לא חדלה להמות בין הענפים כל הלילה. והוא דימה לשמוע את חבטות האצטרובלים

תסמונת דאון

רוץ ביברמן

און־טאון, צעק הנהג ורמס את הדרושה ברעם מחריש. על הספסל האחורי ישבו כמה סינים, כושי עצום ומונגולי חרישי בעל תסמונת־דאון. כשיצאו מן הסיבוב אמר אחד הסינים – ויזה להונג־קונג זה המון כסף. הכושי פקח את עיניו ועצם שוב, סיני אחד פיהק בשן קדמית והכושי פלט נחרה. כולם ירדו לאותה סירה, רחוק מאוד.

פטריות, אמר הקונסול, כל אחד כאן יודע למה מתכוונים. בעצם זה סוג של אוזב, אבל קוראים לזה פטריות. חוויה מטורפת. נכנסים כמו להיכל, ומתעוררים בחצר האחורית. בתוך ג'ורה, אם תסלחי לי על הבטוי.

האם בלעה. הקוקו שעל ראשה הודעוע.

יש לנו כמה בכל שנה, הוסיף הקונסול, אני יכול להראות לך דיווחים.

מלבנון הוא יצא, לחשה האם.

... מה יגידו אוזבי הקיר, סיכמה רעיית הקונסול.

למחרת בבוקר היה שבר־ענן.

זה המונסון, הודיעה אשת הקונסול.

מונסון, חזרה האשה על המלה, שלושה ימים שאני שומעת רק פטריות ומונסון.

המים יירדו בעוד שעתיים מינימום, אמרה הקונסוליה, לפני כן אי־אפשר לחצות. אני ארים לך טלפון.

אני אחכה, ענתה מהצד השני של הקו. עד חצות.

היא עשוייה מחומר קשה, אמרה הקונסולית, לו הבן שלה היה כמוה.

ל"ו" זה לא כלי־כך רלוונטי, ענה הקונסול, מתי אמרה שעזבה את הקיבוץ?

כמה שנים. סיפור סטנדרטי. יש לך פקס, הושיטה לו דף.

בצהריים ירדו פני המים אך מעט. מונגולים צעירים השיטו רפסודות בין מכוניות תקועות, וענפי הדקלים מהשדרה מתחת סרקו את שערות ראשם הרטוב. אפשר היה להגיע איתם עד שפתה הרחוקה של הביצה, שהתרחבה עד מאוד.

אל תתקפי אותי, אמרה הקונסולית, הוא חולה מאוד.

כן.

יכול להיות שלא יכיר אותך. יכול להיות שיחשוב שאת מישהי אחרת. שתפי איתו פעולה.

כן.

אצל כל אחד זה משפיע אחרת ונראה אחרת. קחי בחשבון תגובות בלתי צפויות.

כן.

אני אשמור איתך על קשר־עין, אם ישתף פעולה תני לי סימן ואני אצטרף. אם אהיה בתמונה מוקדם – זה יכול להועיל יותר אחר־כך.

כן, יכול להועיל.

אין לך שפה משותפת עם המקומיים, אבל הם בסדר.

כן, בסדר.

הבחור ישב ליד השולחן במשקפיים כהים שהחזירו תמונת־ראי קמורה. האם התקרבה לאט ונגעה בכיסא ממול. הוא חדל לאכול.

או חיפשת אותי, פיו התרחב בחיוך של ילד בגיל הקשה.

אפשר לשבת? הנהגה האם.

בטוח. רק בלי תרבות־לעם.

ידה השמאלית של האם נתמכה במשענת וימינה מאחורי הראש ניסתה לארגן את הקוקו. על־יד השולחן הארוך בחזית ישבו כמה מקומיים טובלים משהו בתוך רוטב בלתי מזוהה. נער חסר־גיל הציע לאם בחיוך כוס תה והיא סירבה בצמא.

איך אתה מרגיש, שאלה.

אני בסדר, טלטל את ראשו ותלתליו נפזרו.

איפה אתה גר?

לא גר.

וכסף?

נשאר קצת.

איפה אתה ישן?

לא ישן.

רוצה לנוח?

כן.

אז בוא נלך.

למה?

אמרת שאתה רוצה לנוח.

מה רע פה?

לא רע.

טוב. ברגע זה ירדו ממנו כמה שנים ועברו למניינה. רק עכשיו הרגישה, ולבה נכמר.

אתה בטוח שאתה לא רוצה לבוא? בגד בה הקול בפעם הראשונה.

לא. ענה בחומרה.

במרחק של כמה שלוליות התנודדה הקונסולית מרגל אל רגל, בידה תיק חום ומשקפי השמש שלה חסרות ברק. האם ידעה שמשחקי סבלנות הם לא הצד החזק שלה.

אולי אתה רוצה שאעזוב אותך בשקט ואלך. ניסתה מבחן של גן־ילדים.

למה לא בעצם, סינן בהטעמה של שחקן לא מתוחכם – בעזיבות את טובה.

ואם אשאר?

לא משנה, תישארי.

כנזופה, הוציאה מתוך ארנקה קופסת סוכריות מנטה, אחת שלפה לעצמה ואת היתר הניחה על השולחן.

כן, אני רוצה לקחת אותך הביתה. לא טוב לך כאן. אתה צריך לנוח. אחר כך תעשה מה שאתה רוצה. אתה יודע שאני כבר לא מסוגלת להפריע לך. הבחור לא השיב.

קח סוכריה. המשיכה לדבר על לבו. (אלוהים, מנין היה לה

- איך אתה שוכב שם ככה עם התחת, יא-מטומטם ועוד בלי קסדה
אני תכף יראה לך את האמא שלך, צעק אליו אחד הסמלים. עדי לא
נע.
- אין לו שום דם, זה לא פגיעה, ציפצף על-ידו קול דקיק שניסה
להרים אותו מתוך השוחה.
- עוזב אותי אני אומר לך.
- קרה לך משהו? נתרכך הקול הדקיק.
- עוזב אותי, אין לי כלום.
- קום כבר, איפה אתה חושב שאתה נמצא, יש פה הרוגים ואתה
שוכב כמו שרמוטה!
עדי הפך פניו למעלה וחיך אל ירח ענקי שהיה תלוי מעליו. סטירה
כבדה קטעה את תחושת ההמימות הבלתי מוסברת.
- מה התרגיל שלך אתה, שאל הסמל והטיח על ראשו את הקסדה
הנטושה.
- רצייתי רק להשתין קצת...
- אתה עוד תשתין אצלי הרבה, הבטיח הסמל נאמנה, עזור להם
שם עם האלונקות ואם אתם לא למעלה תוך שתי דקות זה הסוף של
כולנו פה. למעלה!...

למעלה הייתה עומדת אמירה.
- אז עוד פעם אתה פה, אמרה מהמדרגה העליונה של מיבנה
הרווקים.
- נשארו לי כאן עוד כמה, לא? פירפר עדי.
- מי שהלך עם אמא שלו - הלך. לא חסה עליו אמירה.
- את יודעת בדיוק למה היא לא יכולה להישאר בקיבוץ... (עכשיו
בטח היא תשאל על דודיק ואז אני אהיה על הסוס).
- ראית כבר את אבא שלך? טרפה אמירה את קלפיו.
- עוד לא.
- הוא בטח עוד במוסך תוכל לתפוס אותו שם, נראה עוד בטח.
מיהרה להסתלק, ועדי לחלח את שפתיו בערוות אימה הרוסית.
אבא עמד על פלטפורמה מוגבהת וחיפש על המדף העליון אטם
לקטרפילר. הרצפה רעדה בתזוית.
- היי יופי. אמר, יש לכם שבת ארוכה?
- כן בערך.
- מה עם הברך?
- לא אמרתי ברך. אמרתי בערך.
- בערך מה?
- לא חשוב.
- דבר יותר בקול אני לא שומע כלום!
- אולי נצא רגע החוצה, אי-אפשר ככה, התעצבן עדי.
אביו יצא אחריו אל השקט, ידיים גדולות עם גריו וחיוך מרגיע.
- אז מה נשמע בך?
- בסדר.
- איך זה להיות חייל, אמר אבא.
- בסדר. תשמע אבא, לפני הכול אני רוצה לסכם איתך שאתה בא
למיסדר הסיום. יום שלישי הבא. לא הוזה.
- כל ההורים באים?
- אני חושב שכן. איך שלא יהיה אני רוצה שאתה תבוא.
- טוב, חיך אבא.
- לא רק אמא. גם אתה תבוא!
- טוב.
- אני הולך אליך, התחיל עדי להתרחק, אני משאיר שם את
הדברים ויוצא לסיבוב. נדבר בערב.
- תגיד, דודיק עוד מסתובב לפעמים אצלכם? קרא אחריו האב.
- כן, לפעמים.
- ואיך הוא?
- פגז!
- ואיזה פגז. אמנם לא קרע את האוזניים כמו זה שהדליק את

הכוח) דיברה, שתקה ודיברה. ברגע שלקח סוכריה, עשתה סימן
לקונסולית שרגליה כבר התנפחו.
- זאת חברה מהארץ.
- כן, רקדו תלתליו. שתי הנשים הוליכו אותו כילד אל הרפסודה
הקרובה.
- לבית החולים לא נגיע לפני שש, אמרה הקונסולית.
כשטור הנגמ"שים חצה את הרכס וירד, זה היה כמו בתרגיל. איזה
שקיעה נהדרת, אמר אחד. כמה היעו.
עדי התקפל בתנוחה עוברית (אם לא היינו עוזבים את הקיבוץ
הייתי היום בצנחנים, זה בטוח. לקורס טייס לא היו לוקחים אותי.
גם לא הייתי מנסה. אבל צנחנים זה בדיוק בשביל קיבוצניקים - גם
ביחד גם לחוד, ומי שרוצה יכול להתבלט, להגיע לסירת ללכת
לקצונה... אני, עדיף לי לצנוח כאן. גם כאן וגם שם מריחים כל
הזמן את היזעה והחרא של כולם, אבל כאן הריח אחיד יותר. הגזים
האצילים עולים למעלה ומתנדפים לשמים, והנאדות נשארים בשקט
למטה עד שכמעט לא מרגישים אותם).
עדיין כמו בתרגיל. כבר מספיק חשוך כדי לראות את ההבזקים,
לשמוע את היריות. (אם ילך לנו כמו שצריך אנחנו משתלטים על
הגיזרה שלנו בלי בעיות. הם לא יחכו עד שנרסס אותם בפרתיון.
אנחנו נתפרס לנו בשקט, שמירה בלילה, שש-בש ביום, תופסים
בופש, וכל שוחרי הקרבות שירוצו אפילו עד ביירות. גם דודיק...
לי אין למי לספר את עלילות הגבורה)
- וואו...
האור היה גדול והרעם מחריש. עדי לא ידע איך התגלגל
מהנגמ"ש הנוער עד שנהדף אל אחד השקעים שבקרקע.
- לרדת כולם מהציר, אנחנו מטווחים, זעק קצין צעיר, והפגזים
נחתו על הכביש שפונה לפני רגע ומדורה בטבורו.
עדי הסיר את הקסדה ותחב מצח לוהט לתוך שכבת החול הדקיקה
שריפדה את הקרקע. הייתה המולת קרב אופיינית, אך הוא עדיין
הרגיש כמו בתרגיל.

הנגמ"ש, אבל נפצעו הרבה אנשים, רובם קל, הארטילריה השיבה כבר ירי והאלונקאים נאנקו במעלה הגבעה (קריעת תחת. מתחת לסלע פורחת רקפת, רקפת נחמדת מאוד...)

דודיק הופיע לפנות בוקר, לאחר שהכוח התארגן והנפגעים פונו, סביבו חבורת קצינים כמו הילה ועל פניו החיוך האלמוותי.

- אל תכנס לחץ, לחש לו בחום, אצלכם הייתה בעייה קטנה אבל בכל הגורות זה הלך כמו חמאה, תפסיק, תפסיק כבר ילד. עדי לא ענה. עיניו שידרו יאוש. דודיק בחן אותו בריכוז, ולקח אותו רגע הצירה.

החיל הלך בציות אחרי אחיו גיבור התהילה, וזה ירד עליו במינון הנכון. (למה הירידות האלה תמיד מחממות לי את הנשמה...)

- יפה, סיכם דודיק את השיעור הקצר, אז תאפס את עצמך על הכיוון ותפסיק לשיר קול שני.

- יהיה בסדר, קולו של עדי היה כלאחר הגשם.

- אהיה אתך בקשר, צעק אחיו לאחוריו, לפני שצלליתו חמקה. כעבור שלושה ארבעה ימים המלחמה כבר התרחקה ואפשר היה באמת להתענג על יפי הדמדומים. דודיק גם פחות נחפו.

- ככה אני אוהב אותך, אמר בחיבה, צריך להתגבר רק על ההלם הראשון ואז הכל הולך כמו על חמאה. עכשיו אתה גבר.

עדי הגביה את כתפיו וצייד עצמו מן המחמאה. בידו של דודיק היה ענף ירוק-עז, והוא תלש ממנו עלים בלי הרף, לעס מעט וירק.

- שמע יש להם כאן נענע לא נורמלית!

- זה לא נראה בכלל כמו הנענע שלנו.

- זהו, התלהב דודיק, כאן זה משהו מיוחד, ארזי הלבנון. עדי תלש שני עלים.

- אלא-כיפק, שיבח גם עדי.

- אשאיר לך קצת אבל אל תבלע... זה לא נורמלי!

כשעקב עדי אחרי הרכב של דודיק החוזר ויורד מן ההר, החזיק בידו גבעול קטום, ובפת ירוק לעס כעז, עלים...

ומה יגידו אוזבי הקיר.

מנהל בית-החולים דוקטור p. dik-son נראה כנער צעיר ורק כמה חוטים לבנים בשיער נתנו לו יותר קרדיט. הוא נהג להגיע עם שחר ולהתניע את הקליניקה בחריצות האופינית לו. הקונסולית דאגה ליידע את דוקטור P. מבעוד יום, והרופא ניגש אל האם טרופת הלילה והזמין אותה, ברחיפת פרפר, אל לשכתו. את הכיסא שהציע לה צייד אל מול החלון הרחב שעלו בו כבר צבעים בהירים.

- אני רוצה שתראי מכאן את זריחת השמש, אמר. האנגלית שלו היתה רהוטה.

- לא חשוב דוקטור.

- כן, אמר הרופא, טוב להתחיל את היום עם מראה הזריחה. זה נותן כל בוקר תקווה חדשה. ואם תצטרפי אלי לכוס תה -

- תודה דוקטור.

- את רוב שנותי ביליתי בארצות הברית, אמר הרופא, וידע שבכך הוא מקל על הרגשת האשה שישבה מולו. שניהם נתחייכו בהבנה ולא דיברו. עד מהרה הופיעה השמש באופק כשהיא מתגלגלת, כבדה, מתעצמת עם ערפיליות הבוקר.

- בסן-פרנסיסקו, אמר הרופא, היה לי חלון גדול למפרץ. שם הייתי רואה את השמש בסוף היום. וכשהייתה יורדת לים, הייתי נופל לתוך ערב שאינו נרגע. החזרה למזרח תיקנה את יציבת האישיות שלי.

- כן דוקטור, ענתה האשה, גם אצלנו יורדת השמש לים בסוף היום. אבל אצלנו הארץ צרה וניתן לחוות מאותו מקום גם זריחה בהרים. וגם הבן שלי יצא מזרחה, איני יודעת עד היום מה הוא רצה לחפש, אבל אצלו המזרח לא תיקן את יציבת האישיות.

- כן, אמר הרופא, נצטרך להתיר זאת בזוהירות. המשך הדיון במזרח ומערב נדחה לפי-שעה. אשה צרת עין הופיעה בפתח והגישה קומקום חרסינה, הדוקטור לקח מידיה את המים והחל לעסוק בחליטת התה. האם עקבה בעייפות אחר צירי הזריחה (כמו הקינור-שניט עם עדי...)

- סיננתי לך את התה, אמר הרופא, לעצמי אני משאיר את העלים בפנים.

- לא חשוב דוקטור, חייכה האשה, אנחנו לא מפונקים.

דוקטור P. התחיל לעלעל בניירות הרפואיים תוך כדי גמיעה.

- דייויד, נתחייך כאדם המוצא ידיד ותיק.

- בעברית זה דוד. בבית אנחנו קוראים לו דודיק... הוא בני הבכור.

- דודיק, חזר הרופא במבצע עליו. אנחנו הולכים לעזור לו, אנחנו נמצא את הדרך... דוידד, השתדל הרופא לפצח את קוד הפציינט באמצעות היגוי נאות.

- אוכל לקחת אותו בקרוב הביתה, דוקטור?

הרופא הביט בה ישירות ועליונותו סרה.

- אני חושב שהוא יצטרך לשהות כאן זמן מה. הוא במידת-מה - (מה במידת-מה, דוקטור?) - הוא קצת דאון.

הרופא שפך את שאריות התה, על עליו, והוליך בעדינות את האם אל המעלית.

תל-אביב, פברואר 1992.

המשך מעמ' 13

ש אחרי מלחמת-העצמאות. ההוויה הפלסטינית החצויה בין אותם שנשארו בבתיהם לבין אלה שהעדיפו לעזוב או שגורשו מעל אדמתם, כרוכה ברגשות אשם ובהשפלה כבדה. זו מקבלת ביטוי מגוון ברומן בדמותה של האם החוצה את הגבול כדי לחיות עם בנה הצעיר, או בדמות הדוד ג'ואד שבא לביקורים נדירים כדי לפקוד את קבר בתו ומקלו על שלושת עיגוליו נודד עמו בארץ גלותו. הרומן מאזכר בהקשר זה ברמיזה גם את ספרו של דוד גרוסמן "נוכחים נפקדים". מבחינה אמנותית קושר הרומן את נושא "הנפקדים" לזכרונות העבר ולדמותה של סראיא בעזרת מוטיב רוחות הרפאים, העולה בראשית הרומן באיזכורם של סיפורי רוחות אנגליים, ונמשך והולך עד סופו. אין ספק שגם בכך נצבע הרומן בגוונים פוליטיים חדים, אך בכל אלה אין "סראיא" יוצא מידי המשמעות האוניברסלית שלו, שאינה כפופה למצבים פוליטיים מתחלפים ומשתנים, ואין הוא מאבד מהאמת האנושית של כל הזמנים והמקומות העולים בו מכל דף ודף.

פרט אחד נכון, והוא תאריך כיבושה של עכו. אל-זיב לא נכבשה חודש ימים אחרי עכו, אלא כבר בבוקר השלושה-עשר למאי, במסגרת "מבצע בן-עמי" לשחרור הגליל המערבי (אני עצמי השתתפתי בו), ארבעה ימים לפני כניעתה של עכו. אל-זיב נמצאה נטושה, כל תושביה נמלטו ללבנון, בתקווה שתוך ימים מעטים ישבו למקומם עם פלישת צבאות ערב. בתי הכפר אכן נהרסו חודשים אחדים אחר-כך, אבל תושביהם כבר לא היו בהם, ולפיכך לא נקברו תחת הריסותיהם. נושא אחר בעל גוון פוליטי - הפליטים הפלסטינים החיים הרחק ממקומות הולדתם - עובר כחוט לאורך הרומן כולו, ובא לידי ביטוי בשני פנים: האחד עוסק בשאלת העזיבה, לאמור, אם אמנם היו הערבים חייבים לעזוב את אדמתם ואת מקומות מושבם עם הכיבוש הישראלי; ומהצד האחר, כיצד היו יכולים ערביי ישראל לחיות בצל השלטון הישראלי, נושא שהסעיר את ההוויה הפוליטית של הפלסטינים שנים רבות. הפן השני מכון נגד היהודים, האחראים לבעיית הפליטים ב"טרנספריזם" שנקטו בו בימים

אל-זיב) היו עברים לפי מוצאם ולפי לשונם. הגדרתם כ"ערבים-כנענים" באה לרמוז שגם בימי קדם כבשו בני-ישראל את הארץ מיד בעליה הראשונים החוקיים - הכנענים, כפי ששבו ועשו בימינו אלה לערבים, ולפיכך, טענת הבעלות ההיסטורית שלהם על ארץ-ישראל אין לה על מה לסמוך. הטענה ש"לא נפל הכפר בידי בני-ישראל", מרמזת לפסוק בספר שופטים, לפיו "אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון ואת אחלב ואת אכזיב" (א 31), אף-על-פי שאכזיב ויתר הערים הנזכרות נפלו בגורל בנחלה לשבט אשר (ויהושע יט 29). עם זאת, ידוע שבימי בית-שני היה יישוב יהודי באכזיב, וככל הנראה גם לפני כן. רבן גמליאל, כמסופר, שהה בה במאה הראשונה למניינם. אם אין כאן כוונה לשיכתוב ההיסטוריה, הרי תיאור כיבושו של הכפר אל-זיב ב-1948 מרמז, ככל הנראה, למצוות ההשמדה הכרוכות בכיבוש הארץ בימי יהושע בן-נון, שכן מבחינה היסטורית יש בתיאור זה רק

ה ו פ י ע פוליטיקה 51

בדרך החוצה מנט אל לב הסכסוך

המקורות וקרקע הצמיחה של הסכם
העקרונות ישראל-אש"ף:
מנהיגים, תהליכים, שינויי מושגים,
תנועות פוליטיות

- רון פונדק - דפים מיומן אוסלו
  - אמנון רוז וגדעון סאמט על רבין • עומי בשארה על פרס
  - דני רובינשטיין על ערפאת
  - שולמית הראבן על המילון החדש • עוז אלמוג על מותו
  - של הערבי הרע • דורון רוזנבלום - הסכסוך מת משעמום
  - מרדכי בראון על שנות החורף של תנועת השלום,
  - בין מלחמת יום הכיפורים למהפך
  - רג'א שחאדה - רצח (סיפור)
  - דני קרוון, יהושע סובול, סמי סמוחה, אלכס ליבק,
  - אילן פפה, עמיאל אונגר
- עורך: רוניק רוזנטל

להשיג בדוכנים ובחנויות הספרים
מנויים: סל' 03-5101529, 03-5101847

פוליטיקה
כתב עת ישראלי: חברה/מדיניות/תרבות • מס' 51 • ספטמבר

רון פונדק
דפי שישן אסנו
רביא עוזאדה
רצח
דורון רוזנבלום
הסכסוך עם משטחים

בדרך החוצה מנט אל לב הסכסוך

בספרי עתון 77 בשיתוף עם "עין"

יופיע בקרוב:

בלהט החרב המתהפכת

(מבחר מן השירה הערבית החדשה)

מערבית: שמואל רגולנט
הקדמה: פרופ' שמואל מורה

הופיע

רחל פורמן-אלבז אזוב טחב אהבה

ספר שירים חדש של רחל פורמן-אלבז
שירת אהבה נועזת תמונות-שיר חריפות.

מופיע בימים אלה

אסתר אייזן בית בכיכר הלחם

שירה בוגרת היודעת את חוכמת הוויתור. המתארת
חיים שלאחר מלחמת העולם השנייה, חוויותיה הן
המניעות ומפעילות את דמויותיה. שירה כנה, עזת
ביטוי בלשון מדייקת.